

R dp
ČZN
2000

39

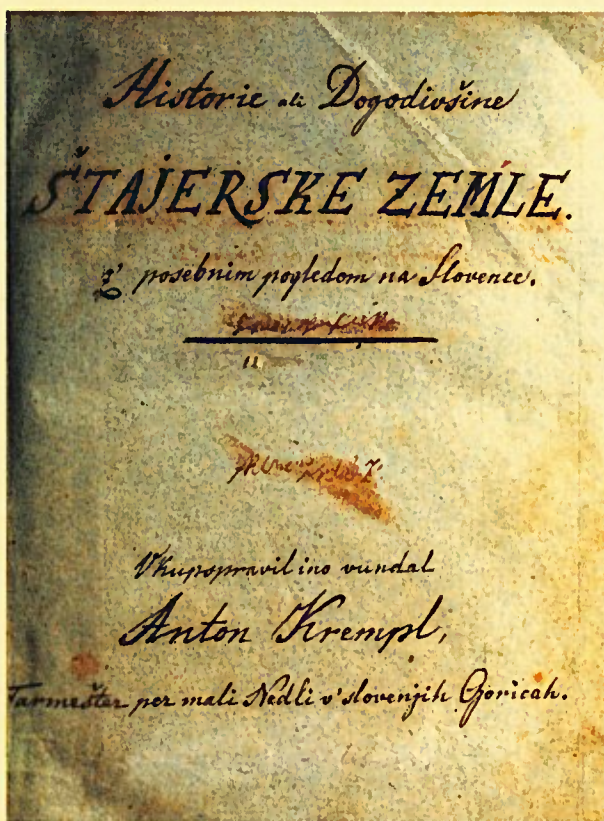

120010088,3

COBISS •

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

3	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 71 NOVA VRSTA 36	STR. 323-502	MARIBOR	2000
----------	---	----------------------------	-----------------	---------	-------------

Fotografija na naslovnici:
Naslovnica tretjega rokopisa Historie ali Dogodivšine štajerske zemle Z´ posebnim
pogledom na Slovence izpod peresa Antona Krempļa, hrani Univerzitetna knjižica v
Mariboru, (foto: Bogo Čerin)

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavljata "Historical – Abstract" in "America: History
and Life"

Abstracts of this review are included "Historical – Abstract"
and "America: History and Life"

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 71 – Nova vrsta 36

3. zvezek

2000

IZDAJATA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

MARIBOR 2000

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

IZDAJATA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – Editorial Board

dr. Janez Cvirn, dr. Darko Friš, dr. Paul Garde (Francija),
Miroslava Grašič, mag. Jerneja Ferlež, dr. Walter Lukan (Avstrija),
dr. Janez Marolt, dr. Jože Mlinarič, dr. Franc Rozman, mag. Vlasta Stavbar,
dr. Janez Šumrada, dr. Igor Žiberna in dr. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik – Chief and Responsible Editor

dr. Darko Friš
Pedagoška fakulteta
p.p. 129
SI - 2001 Maribor
telefon: (02) 22 93 6558
fax: (02) 25 18 180
e-pošta: darko.fris@uni-mb.si

Tehnična urednica – Technical Editor

Mateja Ratej

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Mestne občine Maribor

<http://www.pfmb.uni-mb.si/czn/>

KAZALO - CONTENES

Jubileji - Anniversaries

Andrej Hozjan, AKADEMIK PROF. DR. JOŽE MLINARIČ - PETINŠESTDESET- LETNIK	327
Janez Marolt, IZBRANA BIBLIOGRAFIJA AKADEMIKA PROF. DR. JOŽETA MLINARIČA	331

Razprave - Studies

Jože Mlinarič, HISTORIČNO-TOPOGRAFSKI ORIS NEPOSREDNE OKOLI- CE SREDNJEVEŠKEGA MARIBORA I.	343
Historisch-topographischer Abriss der unmittelbaren Gegend der mittelalter- lichen Stadt Marburg/Maribor I.	
Zdenko Čepič, Jurij Perovšek, SLOVENSKA NARODNOPOLITIČNA IN DRŽAV- NA MISEL TER DEJANJA V LETIH 1848-1991	373
The Slovene national-political and state thought and actions in the years 1848- 1991	
Andrej Vovko, DELOVANJE DEUTSCHER SCHULVEREIN NA KOROŠKEM IN PRIMORSKEM V LETIH 1908-1914 V LUČI PISANJA SLOVENSKEGA BRANIKA	399
The activities of the Deutscher Schulverein in Carinthia and the Littoral in the years 1908-1914 in the light of the writings of Slovene Branik	
Božo Repe, TITO KOT TRETJA "INSTITUCIJA" V SOCIALISTIČNI JUGOSLA- VIJI	415
Tito as the third 'Institution' in the Socialist Yugoslavia	
Darko Friš, Mateja Matjašič Friš, "DOGODIVŠINE ŠTAJERSKE ZEMLE" ANTO- NA KREMPLA V "KREMPLJIH" CENZURE	429
"Adventures of the Styrian Land" by Anton Krempl (=Claw) in the claws of the censorship	
Marko Jesenšek, LASTNOIMENSKOST V KREMPLOVIH DOGODIVŠČINAH ŠTAJERSKE ZEMLJE	457
Proper Names in Krempl's Dogodivščine Štajerske Zemlje	
Jerneja Ferlež, MARIBORSKI POKLICNI FOTOGRAFI V LETIH 1918-1941	465
Professional photographers in Maribor in the years 1918-1941	

Problemi in diskusije - Problems and Discussion

Andrej Rahten, NEPOTREBNE SKRBI ŠUŠTERŠIČEVEGA BIOGRAFA	493
---	-----

Ocene in poročila - Reviews and Reports

Mateja Ratej, STANE GRANDA, PRVA ODLOČITEV SLOVENCEV ZA SLOVE- NIJO	495
Andrej Vovko, BOGDAN KOLAR, NA MISIJONSKIH BRAZDAH CERKVE, ORIS ZGODOVINE SLOVENSKEGA MISIJONSTVA	497
Andrej Vovko, JANEZ ŠVAJNCER, VOJNA ZGODOVINA	499

JUBILEJI - ANNIVERSARIES

Predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti, akademik dr. France Bernik, izroča slavljenču listino o izvolitvi za njenega izrednega člana (1995).

AKADEMIK PROF. DR. JOŽE MLINARIČ - PETINŠESTDESETLETNIK

V pravkar zaključenem letu 2000 je prof. dr. Jože Mlinarič dopolnil petinšestdeset let.

Danes eden najuglednejših slovenskih medievistov se je rodil v Mariboru 13. marca 1935. Po maturi se je odločil za študij na ljubljanski Filozofski fakulteti, kar je bila v tistih časih vse prej kot lahka odločitev. Do konca 60. let je diplomiral

najprej iz klasične filologije in nato - ob delu - še iz zgodovine. Življenjska pot ga je vodila sprva na Koroško, na Ravne, in kmalu zatem v dolensko prestolnico Novo mesto. Od začetka 70. let naprej živi v svojem rojstnem mestu, ki mu posveča tudi velik del znanstvenoraziskovalne dejavnosti in osebne energije.

Prav te - osebne energije - je na njegovi dosedanji poti moralo biti res precej. Ko je leta 1977 doktoriral na ljubljanski univerzi, je za seboj že imel večletno poučevanje ter nato arhivsko strokovno delo s starejšim gradivom, lep literarno-prevodni cikel in hkrati še ustrezno bogato znanstvenoraziskovalno in viroslovno bibliografijo. Kmalu po njegovem prihodu (bolje povratku) v Maribor in zaposlitvi v tukajšnjem Pokrajinskem arhivu se je izkazalo, da je mesto v njem dobilo svojega "mestnega zgodovinarja". Sklep o začetku izdajanja Gradiva za zgodovino Maribora je botroval do danes natanko 25 izdanim zvezkom objav zgodovinskih virov, nastalih v časovnem okviru od druge polovice 12. do konca 18. stoletja. To je serija brez primere v slovenskem prostoru, pa tudi onkraj meja je ne premore prav veliko mest. Drugo, po monografskih publikacijah zagotovo še pomembnejše Mlinaričevo delo pa so izredni historični naši najpomembnejši starejših samostanov. Pleterje, Kostanjevica, Žiče, Jurklošter, Stična in Marenberg so biseri v Mlinaričevem monastičnem opusu. Na izid čakata še temeljiti obdelavi kartuzije Bistra in samostana dominikank v Studenicah.

Številnih drugih krajših in daljših razprav ne bomo naštevali; razvidne so iz njegove bibliografije na naslednjih straneh. Raje se ozrimo po drugih znanih, manj ter skorajda neznanih straneh njegovega ustvarjalnega dela. Mnoga Mlinaričeva predavanja za širšo mariborsko in okoliško javnost so že dolgoletna stalnica. Tematsko so zelo različna, saj je raziskoval tako upravno in posebno kot cerkvenoupravno, intelektualno, šolsko in druge plati življenja pred stoletji. Zadnje čase ga zelo mika tudi tukajšnja zgodovina vinogradništva, ki jo zna publiki še posebej slikovito predstaviti ob lastnih bogatih izkušnjah iz svojega šempetrskega vinograda. S prihodom na Oddelek za zgodovino Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru leta 1990 je na najboljši možen način zapolnil izpraznjeno mesto na obdobju fevdalizma po upokojitvi prof. dr. Jožeta Koropca. Seveda zanj to ni bilo povsem novo področje delovanja - honorarno je na nekdanji Pedagoški akademiji začel predavati že leta poprej. Poleg rednega pedagoškega procesa pa dr. Mlinarič odtelej nastopa tudi kot mentor domačim in ljubljanskim podiplomskim študentom. V ta sklop spadata dva njegova dosedanja doktoranta in drugi, željni védenja o starejših obdobjih. Še enega dosežka, h kateremu je na Oddelku bistveno pripomogel, ne moremo spregledati: po letih priprav, ki so stekle v času njegovega predstojništva na oddelku, bo jeseni 2001 Pedagoška fakulteta uvedla nov enopredmetni znanstveni program študija zgodovine. Za bodočnost mariborskega ter slovenskega zgodovinopisja daljnosežni korak!

Z njegovim zagnanim sodelovanjem je v zadnjih letih v Mariboru zaživelo novo Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča, katerega predsednik je bil prav on. Je član še kar nekaj strokovnih društev v Mariboru in drugod po Sloveniji. O njem torej vsekakor dovolj zgovorno priča njegov opus vitae, ki pa nikakor ni zaključen. Kakšen pa je, kadar ga postavijo v vlogo, da se javnosti predstavlja sam? Res redki prisotni smo tako priložnost nazadnje imeli pred leti - mislim, da je bilo v drugi polovici 80. let, ko je Mariborska knjižnica organizirala pogovor z njim, vodil pa ga je dr. Koropec. Najverjetneje tedaj nihče niti slutil ni, da se pogovarja z bodočim mariborskim akademikom - zgodovinarjem. Zagotovo najmlajši poslušalec, neki nadebudni fantič, ga je kar naravnost vprašal, kako zna toliko vsega razbrati iz enega samega starega papirja, pa sploh, odkod toliko ve. Z značilnim nasmeškom mu je naš slavljenec odgovoril, kot je najpreprosteje mogel, začinil pa z zanj značilnim humorjem.

Ob vsakem srečanju ima dr. Mlinarič kaj novega povedati in pokazati ali na kaj opozoriti, bodisi na svojo novo razpravo ali pa zanimivo literaturo, vire in drugo. Še mnogo tovrstnih srečanj, pogovorov ter druženja z vami si želimo, dr. Jože Mlinarič!

Andrej Hozjan

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: 01/476-9210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev.

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev Zgodovinski časopis, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številne domače in tuje muzeje in galerije. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun. Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 2, 50101-678-49040.

Vplačilo članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 2000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 2250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej novejšje zgodovine, 3001 Celje, Prešernova 17, pp. 87

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 4000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Dolenjski muzej, 8000 Novo mesto, Muzejska 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 4220 Škofja Loka, Grajska pot
Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 8330 Metlika, Trg svobode 4

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, ZKO, 3210 Slovenske Konjice, Partizanska 21

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 9000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postfach 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški muzej, 2390 Ravne na Koroškem, Na gradu 5

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Goriški muzej, 5250 Solkan

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 6000 Koper/Capodistria, Gramscijev trg 4

Zgodovinsko društvo Gornja Radgona, 9250 Gornja Radgona, Trg svobode 4

Zgodovinsko društvo Bled 1004, Knjižnica Blaža Kumerdeja, 4260 Bled, Ljubljanska 10

Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru, Pedagoška fakulteta - Oddelek za zgodovino, 2000 Maribor, Koroška cesta 160

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

**IZBRANA BIBLIOGRAFIJA
PROF. DR. JOŽETA MLINARIČA**

**(monografije, razprave in članki, prevodi, mentorstvo
pri magisterijih in doktoratih)**

1967

VALVASOR, Johann Weikhard Frhr von

O trgih in mestih na Dolenjskem in v Beli Krajini/(prevod iz nemščine, priredba in komentar iz XI. knjige Slava Vojvodine Kranjske). V: Dolenjski list 16/3, št. 11 do 5/10, št. 40. - Novo mesto, 1967.

VALVASOR, Johann Weikhard Frhr von

O gradovih v dolini Krke / (prevod iz nemščine, priredba in komentar iz XI. knjige Slava Vojvodine Kranjske). V: Dolenjski list 14/12. 1967, št. 50 do 27/6., št. 26, 1968. - Novo mesto, 1967-1968.

1968

ANAKREONTIKA ali pesmi o vinu in ljubezni / (pesmi prevedel in opombe napisal Jože Mlinarič). - Maribor: Obzorja, 1968. 126 +(II) str. - (Iz antičnega sveta; 10).

1969

VALVASOR, Johann Weikhard Frhr von

Prizorišče človeške smrti / (pesmi iz latinščine prevedel Jože Mlinarič; spremno besedo napisal Emilijan Cevc). - Maribor: Obzorja; Novo mesto: Dolenjska založba 1969. - 266 str.: ilustr.

BIBLIOGRAFIJA Novega mesta. V: Novo mesto 1365-1965: Prispevki za zgodovino mesta. - Maribor, 1968. - Str. 223-245.

1970

KOSTANJEVIŠKO gospostvo po urbarju iz leta 1625. - Kostanjevica na Krki: Dolenjski kulturni festival, 1970. - 76 str.: ilustr.

1971

PROPERTIUS, Sextus Aurelius

Propercij / (prepesnila Kajetan Gantar, Jože Mlinarič). - Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971. - 107 str. - (Zbirka Lirika; 14).

NOVO MESTO : Kulturnozgodovinski vodnik / (Spomeniki in spomin-ska obeležja v mestu. Sprehod po mestu. Kronika mesta). - Novo mesto: Dolenjski muzej, 1971. - str. 31-37, 39-62, 75-81.

VALVASOR in sodobniki : izbrano delo / (izbral in uredil Jože Pogačnik, več prevajalcev). - Ljubljana : Mladinska knjiga, 1971. - (Zbirka Naša beseda). str. 239-275.

1972

TOPOGRAFIJA posesti Kostanjeviške opatije 1234-1786. - Kostanjevica na Krki: Dolenjski kulturni festival, 1972. - 157 str.: zemljevidi.

GOSPOŠČINA Viltuš pri Mariboru po urbarju iz leta 1588. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 8(1972). - Str. 220-253.

SREDNJEVEŠKO slovstvo : izbrano delo / (Jože Mlinarič -prevod ok. 1000 verzov). - Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972. - 328 str. - (Zbirka Naša beseda).

1973

PROPERTIUS, Sextus Aurelius

Pesmi / (pesmi prevedel ter uvod in opombe napisal Jože Mlinarič). -Maribor: Založba Obzorja, 1973. - (XXIV), 312 str. - (Iz antičnega sveta; 17).

BENEFICIJI v mestu Mariboru do konca 16. stoletja. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 9(1973). - Maribor. - Str. 60-91.

MARIBORSKA župnija do leta 1600. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 9(1973). - Maribor. - Str. 234-262.

USODA arhiva cistercijanske opatije Kostanjevica. V: Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 20(1973), št. 3. - Ljubljana. - Str. 145-153.

1974

KARTUZIJA Žiče 1595-1782. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 10(1974). - Maribor. - Str. 106-126.

ZUPNIJA Sv. Peter pri Mariboru do izločitve samostojnih dušno-pastirskih postojank v njenem okviru v drugi polovici 18. stoletja. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 10(1974). - Maribor. - Str. 106-126.

1975

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 1: Listine do 1259/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1975. - 1 mapa (103 listi).

GOSPOŠČINA Negova na začetku 17. stoletja. V: Ptujski zbornik IV (1975). - Maribor, 1975. - Str. 201-221.

GOSPOŠČINA Puhenštajn pri Dravogradu do okoli leta 1600. V: Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 23(1975), št. 3. - Ljubljana. - Str. 153-160.

MEŠČANSKI špital pri Lenartu v Slovenskih goricah. V: Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 23(1975), št. 1. - Ljubljana. - Str. 13-20.

1976

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 2.: Listine 1260-1309/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1976. - 1 mapa (149 listov).

GOSPOŠČINA Limbuš pri Mariboru. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 12(1976). - Maribor. - Str. 68-92.

GRAŠČINA Betnava pri Mariboru. V: Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 24(1976), št. 1. - Ljubljana. - Str. 11-20.

SREDNJEVEŠKO slovstvo: izbrano delo/(prevod Kajetan Gantar, Bogo Grafenauer, Jože Mlinarič, Alojz Rebula). - Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976. - 328 str. - (Zbirka Naša beseda).

1977

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 3: Listine 1310-1335/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1977. - 1 mapa (123 listov).

SREDNJEVEŠKI latinski epos Vita Mariae metrica: tekstnokritična - historiografska in literarna analiza. - Maribor, 1977. - 368 str. - (Doktorska disertacija; tipkopis).

KAMNICA in njena župnija do prve polovice 18. stoletja. V: Časopis za zgodovino in narodopisje 13(1977). - Maribor. - Str. 91-116.

KRŠKO in njegova gosposčina v srednjem veku. V: Krško skozi čas 1477-1977: Zbornik ob 500. letnici mesta. - Krško, 1977. - Str. 25-44: ilustr.

1978

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 4. Listine 1336-1370/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1978. - 1 mapa (145 listov).

ZUPNIJA Sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburške nadškofije XII. stoletje - 1786. V: Zbornik ob 750-letnici Mariborske škofije 1228-1978. - Maribor: Mariborski škofijski ordinariat, 1978. - Str. 120-193.

ADMONTSKI Račji dvor pri Mariboru. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 14(1978). - Maribor. - Str. 33-47.

GOSPOŠČINA Zgornje Radvanje po urbarju iz leta 1696. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 14(1978), - Maribor. - Str. 204-216.

1979

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 5. Listine 1371-1415/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1979. - 1 mapa (107 listov).

NAPAD Uskokov na kostanjeviško cisterco 1736. V: Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 27(1979), št. 2. - Ljubljana. - Str. 100-106.

OBMOČJE Gornje Radgone do začetka XVII. stoletja. V: Arhivi 2(1979), št. 1-2. - Ljubljana. - Str. 8-12.

SELNICA pri Mariboru do začetka 18. stoletja. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 15(1979). - Maribor. - Str. 115-136.

STIŠKI Bajnof do konca XVI. stoletja. V: Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 27(1979), št. 1. - Ljubljana. - Str. 8-17.

1980

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 6. Listine 1416-1445/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1980. - 1 mapa (112 listov).

MALTEŠKA komenda na Polzeli. V: Kronika : časopis za slovensko krajevno zgodovino 28(1980), št. 3. - Ljubljana. - Str. 161-171.

MELJE in njegova malteška komenda od XII. stoletja do leta 1803. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 16(1980). - Maribor. - Str. 217-238.

STAREJSE slovensko slovstvo : od Brižinskih spomenikov do Linhartovega Matička / (izbral, uredil, spremno besedo in opombe napisal Jože Pogacnik ; prevajalci Jože Mlinarič / et al. /). - Maribor : Obzorja, 1980. - (Iz slovenske kulturne zakladnice; 22). - Prevodi/Jože Mlinarič, str. 409-423, 425-431, 432-438.

1981

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 7. Listine 1446-1465 / (zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor : Pokrajinski arhiv, 1981. - 1 mapa (130 listov).

MARIBORSKI meščanski špital od ustanovitve v letu 1348 do srede 18. stoletja / Jože Mlinarič, Jakob Richter) V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 17(1981). - Maribor. - Str. 252-272.

ODNOSI med šentpavelsko opatijo in gospodi iz Melja, gospodi Mariborskimi in mariborskimi meščani v srednjem veku. V: Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 29(1981), št. 3. - Ljubljana. - Str. 241-250.

POSEST vetrinjskega samostana na Kranjskem (od leta 1147 do XVII. stoletja). V: Zgodovinski časopis 35(1981), št. 1-2. - Ljubljana. - Str. 101-119.

POSEST vetrinjske opatije na Štajerskem (ok. 1145-1786). V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 52(1981). - Maribor. - Str. 38-59.

1982

KARTUZIJA Pleterje 1403-1595 /Jože Mlinarič; (nemški prevod Doro-teja Debenjak, francoski prevod Jožica Pirc; fotografije Zvone Pelko; spremna beseda Pavle Blaznik). - Ljubljana: Kartuzija Pleterje, 1982. - 364 str.: ilustr.

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 8. Listine 1466-1477/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1982. - 1 mapa (89 listov).

NAPAD Uskokov na kostanjeviško cisterco leta 1736. V: Kostanjevica na Krki in okoliške vasi/Andrej Smrekar. - Kostanjevica na Krki, 1982. - Str. 37-50: ilustr.

ODNOS kartuzijanov do knjige in naše slovenske kartuzije. V: Knjiž-nica 26(1982), št. 1/2. - Ljubljana. - Str. 23-46.

UČENCI ruške šole - kasnejši zdravstveni delavci. V: Medicinski raz-gledi 21(1982). - Ljubljana. - Str. 287-300.

ZUPNIJA in dekanija Hoče: 1146-1945/Jože Mlinarič, Anton Ožinger. - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1982. - 55 str. - (Inventarji; 1).

1983

PRIZADEVANJE sekovskih škofov Martina Brennerja (1585-1615) in Jakoba Eberleina (1615-1633) kot generalnih vikarjev salzburških nadškofov za katoliško versko prenovo na Štajerksem v luči protokolov 1585-1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617-19/Jože Mlinarič; uredil in pripravil za tisk France M. Dolinar. - Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1983. - 225 str. - (Acta Ecclesiastica Sloveniae; 5).

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 9. Listine 1478-1488/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1983. - 1 mapa (101 list).

UČENCI iz severne Hrvatske na šoli v Rušah pri Mariboru 1645-1760. V: Varaždinski zbornik 1181-1981. - Varaždin, 1983. - Str. 483-487.

MARIBORSKI mestni sodniki v srednjem veku. V: Časopis za zgodovi-no in narodopisje NV 19(1983). - Maribor. - Str. 29-54.

MINORITSKI samostan v Mariboru : 13. stoletje-1814. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 19(1983). - Maribor. - Str. 55-72.

MARIBOR do začetka 17. stoletja. V: Kronika: časopis za slovensko kra-jevno zgodovino 31(1983), št. 2-3. - Str. 126-137.

1984

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 10. Listine 1489-1499/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1984. - 1 mapa (99 listov).

THEOCRITUS

Idile/Teokrit; (prevodi ter opombe in razlage k pesmim Kajetan Gantar in Jože Mlinarič; spremna beseda Jože Mlinarič). - Maribor: Obzorja, 1984. - 129 str. - (Iz antičnega sveta ; 23)

KARTUZIJA Bistra od okoli 1255 do 1782. V: Redovništvo na Sloven-skem. 1: Benediktinci - Kartuzijani - Cistercijani. - (Ljubljana: Teološka fakulteta v Ljubljani - Inštitut za zgodovino Cerkev), 1984. - Str. 163-191.

KARTUZIJA Pleterje 1403 - 1595. V: Redovništvo na Slovenskem. 1.: Benediktinci - Kartuzijani - Cistercijani. - (Ljubljana: Teološka fakulteta v Ljubljani - Inštitut za zgodovino Cerkev), 1984. - Str. 193-210.

CISTERCIJANSKA opatija v Kostanjevici 1234-1786. V: Redovništvo na Slovenskem. 1.: Benediktinci - Kartuzijani - Cistercijani. - (Ljubljana: Teološka fakulteta v Ljubljani - Inštitut za zgodovino Cerkev), 1984. - Str. 217-237.

1985

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 11. Listine 1500-1550/(Zbral in strokovno pripravil) Jože Mlinarič. - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1985. - 1 mapa (118 listov).

PRETEKLOST območja med Razvanjem in Dravo do leta 1600. V: Razvanje skozi 1000 let: 985-1985. - Razvanje, 1985. - Str. 8-9 in 13-15.

SLOVENJEGRAŠKI meščanski špital v srednjem veku. - Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1985. - 61 str.: ilustr. - (Katalogi; 3).

1986

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 12. Listine 1500-1550/(zbral in strokovno pripravil) Jože Mlinarič. - Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1986. - 1 mapa (115 listov).

PRETEKLOST območja severno od Radvanja do Drave in od Limbuša na zahodu do Pobrežja na vzhodu v obdobju do leta 1600. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 22(1986). - Maribor. - Str. 32-40.

SLOVENJEGRAŠKI meščanski špital. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 22(1986). - Maribor. - Str. 315-326.

DIE PFARRSCHULE in Maria Rast (Ruše bei Marburg) Maribor, Josef Augustin Meznerič - Marian. V: Die Steiermark, Brücke und Bollwerk. - Schloss Herberstein bei Stubenberg. 3. Mai bis 26. Oktober 1986. - Graz, 1986. - Str. 410-412.

TRG Ljutomer 1342-1927/(Miroslav Novak in Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1986. - 24 str. - (Katalog k razstavi).

1987

KOSTANJEVIŠKA opatija: 1234-1786/Jože Mlinarič; (fotografija Zvone Pelko; prevodi povzetkov Janez Hollenstein, Ernest Cahill, Claude Besson). - Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 1987. - XIV, 694 str., 48 str. pril.

ZUPNIJE na slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiaconata med Dravo in Muro 1656-1774/Jože Mlinarič; (uredil in pripravil za tisk France M. Dolinar). - Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1987. - 463 str. - (Acta Ecclesiastica Sloveniae; 9).

ZBIRKA listin: 1246-1865. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1987. - 379 str.: ilustr. - (Viri; 3).

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 13. Dokumenti iz Mariborske mestne knjige 1342-1737/(zbral in strokovno pripravil) Jože Mlinarič. - Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1987. - 1 mapa (145 listov).

POSEST cistercijanskega samostana Rein na Dolenjskem: 1275-1693. V: Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 35(1987), št. 3. - Ljubljana. - Str. 130-143.

1988

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 14. Dokumenti iz Mariborske mestne knjige. 2. 13. stoletje -1676/(zbral in strokovno pripravil) Jože Mlinarič. - Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1988. - 1 mapa (185 listov).

POSEST cistercijanske opatije Rein na slovenskem Štajerskem od 1276 do okoli 1600. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 24(1988). - Maribor. - Str. 93-118.

SAMOSTANI starejših redov (benediktinci, kartuzijani in cistercijani) na Slovenskem in knjiga. V: Modinci / Mogersdorf 86. - Maribor: Univerza v Mariboru, 1988. - Str. 73-104.

DAS EPOS "Vita Mariae metrica" als Unterlage für das Marienlied des Karthäusers Philipp von Seitz. V: Kartäuserschrifttum: Internationaler Kongress vom 2. bis 5. September 1987. Band 2. - Salzburg: Universität, Institut für Anglistik und Amerikanistik, 1988. - (Analecta Cartusiana; 116:2). Str. 29-39.

DIE SLOWENISCHEN Kartausen Žiče/Seitz und Bistra/Freudenthal in der Zeit der Gegenreformation bis zur Aufhebung im Jahre 1782. V: Internationaler Kongress für Kartäuserforschung (8; Ittingen/Schweiz; 1986). - Die Kartäuser im 17. und 18. Jahrhundert: Akten des VIII. Internationalen Kongresses für Kartäuserforschung. - Ittingen: Collectio Cartusiana, 1988. - (Ittinger Schriftenreihe; Bd. 3). - Str. 137-150.

1989

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 15. Dokumenti 1526-1588/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1989. - 1 mapa (106 listov).

ZGODOVINA samostana od ustanovitve do 1800. V: Minoritski samostan na Ptuj./ (zbornik sta uredila Jože Mlinarič, Marjan Vogrin). - Ptuj; Celje: Mohorjeva družba 1989. - Str. 47-148.

ZGODOVINA župnije od prve omembe do konca druge svetovne vojne. V: Župnija Svete Magdalene v Mariboru. 1289-1989/(Jože Mlinarič, Franc Cerar, Jože Curk). - Maribor: Župnijski urad Sv. Magdalene, 1989. - Str. 5-56.

PRETIOSA sacra et documenta historica: dokumenti iz zgodovine ptujskih minoritov: sakralno zlatarstvo Ptuja in Ormoža/(Jože Mlinarič: Minoritski samostan na Ptuj 1239-1989). - Ptuj: Pokrajinski muzej, 1989. - Str. 5-12.

MARIBORSKI Židje v srednjem veku. - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1989. - 18 str. - (Katalog k razstavi).

1990

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 16. Dokumenti 1590-1748/(zbral in strokovno pripravil) Jože Mlinarič. - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1990. - 1 mapa (128 listov).

LJUTOMERSKA župnija do konca 18. stoletja. V: Zbornik župnije sv. Janeza Krstnika v Ljutomeru/(uredil Miroslav Novak). - Ljutomer: Župnijski urad; Maribor: Pokrajinski arhiv, 1990. - Str. 13-44.

SPREHOD po mestu/(Jože Mlinarič in Jovo Grobovšek). V: Novo mesto skozi čas: kulturnozgodovinski vodnik. - Novo mesto: Dolenjski muzej, 1990. - Str. 98-110.

OBMOČJE Lenarta v Slovenskih goricah do jožefinske dobe. - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1990. - 6 str. - (Katalog k razstavi).

GRADOVI in gosposčine v mariborski okolici/Jože Mlinarič. Maribor: Večer, 1990. - (18 nadaljevanj: Večer, 16. II. 1990 (št. 39) do 8. III. 1990 (št. 56)).

1991

KARTUZIJI Žiče in Jurklošter. Žička kartuzija ok. 1160-1782. Jurkloštrska kartuzija ok. 1170-1595/Jože Mlinarič.; (fotografije Vojko Stiplovšek); prevodi povzetkov Janez Hollenstein (nemški), Ernest Cahill (angleški), Claude Besson (francoski), zemljevidi Bojan Nedok. - Maribor: Obzorja, 1991. - 709 str.: ilustr.

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 17. Davčni registri in obračunske knjige 1452-1593/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1991. - 1 mapa (267 str.).

CERKEV na Slovenskem v srednjem veku. V: Zgodovina Cerkve na Slovenskem. - Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 1991. - Str. 61-91.

MARIBOR od začetkov do sredine 18. stoletja. V: Maribor skozi stoletja/(uredil uredniški odbor: Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec). - Maribor: Obzorja, 1991. - Str. 147-194.

ZUPNIJA Sv. Janeza Krstnika v Mariboru do jožefinske dobe. V: Maribor skozi stoletja/(uredil uredniški odbor: Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec). - Maribor: Obzorja, 1991. - Str. 451-479.

ZUPNIJA sv. Lovrenc do jožefinske dobe. V: Lovrenc na Pohorju skozi stoletja: 1091-1991/(uredniki Jože Mlinarič, Anton Ožinger, Zvone Podvinski). - Lovrenc na Pohorju: Krajevna skupnost, 1991. - Str. 37-84.

POLITIČNE, gospodarske in kulturne razmere v Avstriji v času Andreja Perlacha. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 62(1991). - Maribor. - Str. 175-185.

KARTUZIJI Žiže in Jurklošter skozi stoletja. - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1991. - 63 str. - (Katalogi; 5).

1992

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 18. Dokumenti mariborskih cehov 1539-1771/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1991. - 1 mapa (265 str.).

SKAKAČI, začetniki cerkve Sv. Duha = Die Sekte der Springer zu Heiligengeist am Osterberg. V: Sv. Duh na Ostrem vrhu - Hl. Geist am Osterberg. - Leibnitz, 1992. - Str. 116-131.

VIZITACIJE sekovskih škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina na slovenskem Štajerskem. V: Bogoslovni vestnik: glasilo Teološke fakultete, 52(1992), št. 1-2. - Ljubljana. - Str. 72-83.

1993

SELNICA pri Mariboru do začetka 18. stoletja. V: Selnica ob Dravi: zbornik ob 900-letnici kraja/(uredniški odbor Bernard Rajh /et al./). - Selnica ob Dravi: Krajevna skupnost, 1993. - Str. 67-91.

DUHOVNA podoba in pomen srednjeveških samostanov na Slovenskem. V: Zgodovinski časopis 47(1993), št. 4. - Ljubljana. - Str. 489-495.

SREDNJEVEŠKI samostani na Slovenskem in njihova dejavnost. V: Samostani v srednjeveških listinah na Slovenskem/(strokovna priprava in zasnova kataloga France M. Dolinar). - Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1993. - (Publikacije Arhiva Republike Slovenije. Katalogi; zv. 13). - Str. 23-35.

DRUŽBENE, gospodarske, verske in kulturne razmere v Mariboru za časa Paracelsusa od konca XV. stoletja do sredine XVI. stoletja. V: Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim-Paracelsus/(uredil Edvard Glaser). - Maribor: Mariborske lekarne, Farmadent, 1993. - Str. 21-27.

1994

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 19. Dokumenti 1533-1755/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1994, 1 mapa (121 listov).

VIZITACIJE sekovskih škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina na Slovenskem Štajerskem. V: Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564-1628 = Riforma cattolica e controriforma nell' Austria Interna 1564-1628. - Klagenfurt; Ljubljana; Wien, 1994. - Str. 191-201.

PRVI štajerski obveščevalci in poštarji = obveščevalna, protiobveščevalna in vojnopoštna dejavnost graških deželnih ter deželno-knežjih oblastnih teles za protiturško obrambo prostora med Rabo, Zalo in Savo v letih 1538-1606/Andrej Hozjan: doktorska disertacija; mentor Jože Mlinarič. - Maribor: Pedagoška fakulteta, 1994. - 393 str., 4 pril., 2 karti: ilustr.

1995

STIŠKA opatija 1136-1784/Jože Mlinarič; (fotografija Zvone Pelko; prevodi povzetkov Janez Hollenstein (nemški), Marcellin Theeunes (francoski), Ernest Cahill (angleški). - Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1995. - 1156 str.: ilustr. - (Zbirka Monografije).

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 20. Dokumenti 1531-1747/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1995. - 1 mapa (134 listov).

RUŠKA latinska kronika/(Jože Mlinarič: Študija in prevod kronike). V: Ruška latinska šola 350 let: 1645-1995. - Ruše: Občina Ruše; Župnijski urad Ruše, 1995. - Str. 153-227.

ŽUPNIJA sv. Pankracija pri Slovenj Gradcu do pridružitve lju-bljanski škofiji leta 1533. V: Slovenj Gradec in Mislinjska dolina 1. - Slovenj Gradec, 1995. - Str. 101-146: ilustr.

1996

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 21. Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika 1506-1650. Mariborski meščanski špital 1542-1701/(zbral in strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1996. - 1 mapa (113 listov).

IZOBRAŽEVANJE in izobrazba pri cistercijanih s poudarkom na stiški in kostanjeviški opatiji. V: Grafenauerjev zbornik/Uredil Vincenc Rajšp et al. - Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1996. - Str. 257-270.

ZICKI kartuzijani in njihovi odnosi s Konjiškimi gospodi, s konjiško župnijo in konjiškimi tržani. V: Konjiško: 850 let pražupnije 1146-1996/(urednika Anton Ožinger in Ivan Pajk). - Slovenske Konjice: Nadžupnijski urad, 1996. - Str. 165-187: ilustr.

ŽUPNIJA Sv. Lenart do jožefinske dobe. V: Zbornik občine Lenart. Izdano ob 800 letnici prve pisne omembe Lenarta/(uredniški odbor Slavko Kramberger /et al/). - Lenart: Občina, 1996. - Str. 63-71. (Listina iz leta 1196. Ibidem, str. 9-10).

MARIBORSKI Judje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi. - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1996. - 72 str. - (Katalogi; 7).

CERKVENE razmere na Slovenskem Štajerskem v obdobju delovanja Ruške latinske šole. V: Ruška latinska šola (historični kontekst): 350 let 1645-1995. - Ruše, 1996. - Str. 17-23.

GOSPODARSKA dejavnost cistercijanskih samostanov in kartuzij na Slovenskem = The Economy of Cistercian and Carthusian Monasteries in Slovenia. V: Kulturna dediščina meniških redov. - Ljubljana, 1996. - Str. 23-36 in 37-39.

CELJAN Martin Duelacher, župnik v Leskovcu pri Krškem in v Celju ter opat cistercijanskega samostana Rein pri Gradcu (1549-1559). V: Zgodovinski časopis 50(1996). - Ljubljana. - Str. 203-221.

KARTUZIJA Bistra od 1255 do 1782. V: Vrhniški razgledi. št. 1. - (1996). - Vrhnika, 1996. - Str. 111-137.

1997

MARENBERŠKI dominikanski samostan: 1251-1782/Jože Mlinarič; (zemljevide narisal Bojan Nedok; fotografije Marjan Smerke). - Celje: Mohorjeva družba, 1997. -366 str., 12 str. barvnih pril.

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 22. Mestne obračunske knjige: 1573-1776. Iz mariborskih davčnih knjig: 1672-1688/(strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1997. - 1 mapa (205 str.).

KOSTANJEVIŠKA opatija in pleterska kartuzija ter njuna posest in pravice na Gorjancih in na Žumberku. V: Gorjanci: Dolenjski zbornik 1997/(uredila Marinka Dražumerič /et al./). - Novo mesto: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1997. - Str. 143-159.

NOVOMEŠKEMU kapitulju inkorporirane župnije in Dolenjski arhidiaconat. V: Dolenjski zbornik 1996 (500 let Kolegiatnega kapitulja v Novem mestu)/gradivo zbral in uredil Stane Granda. - Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1997. - Str. 47-70.

PTUJSKA župnija ter samostana dominikancev in manjših bratov v stoletju nastanka mestnega statuta. V: Ptujsko mestno pravo v srednje-evropskem prostoru. Mestni statut 1376/(zbrala in uredila Marija Hernja Masten). - Ptuj: Zgodovinski arhiv, 1997. - (Publikacije Zgodovinskega arhiva v Ptuj. Gradivo in razprave; zv. 1). - Str. 39-51.

MARENBERŠKI dominikanski samostan 1251-1782: Zgodovinski pregled in dejavnost dominikank. Maribor: Pokrajinski arhiv, 1997. - 44 str. - (Katalogi; 9).

ODNOS cistercijanov ter menihov stiškega in kostanjeviškega samostana do pisne besede. V: Živa antika, zv. 45. - Skopje, 1995 (tisk 1997). - Str. 223-235.

USODNI 6. januar 1497: mariborski Judje v zadnjih desetletjih pred izgonom, njihov izgon pred 500 leti in njihovi sledovi. V: Večer, 1990. - 23 nadaljevanj od 23. X. do 21. XI.

PREBIVALSTVO in družba dolenskih meščanskih naselij od 15. do srede 18. stoletja/Boris Golec: magistrska naloga, mentor Jože Mlinarič. - Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1997. - 520 str., 21 prilog (tabele, grafikoni).

1998

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 23. Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika, Krstna knjiga 1650-1665/(strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1998. - 1 mapa (222 strani).

CERKVENA organizacija in verske razmere na območju ptujske pražupnije in na Dravskem polju v poznem srednjem veku. V: Ptujška župnijska cerkev sv. Jurija/(uredil Slavko Kranjc). - Ptuj: Minoritski samostan sv. Jurija: Župnija sv. Jurija, 1998. - Str. 84-97.

DVA srednjeveška epa o Marijinem življenju: Vita Mariae metrica in pesnitev Filipa Žičkega. V: Srednjeveška glasba na Slovenskem in njene evropske vzporednice/uredil Jurij Snoj. - Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998. - Str. 159-169.

MARIBORSKI samostanski dvori in njihova posest do 16. stoletja. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 34 (1998). - str. 11-32.

1999

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 24. Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika, Krstna knjiga 1666-1682/(strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 1999. - 1 mapa (265 str.).

CELJANI in njihov odnos do samostanov. V: Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema-nova spoznanja; uredila Rolanda Fugger Germadnik - Celje, 1999. - Str. 125-142.

POLITIČNE, gospodarske in družbene razmere na Slovenskem v času Janeza Svetokriškega (1648-1714). V: Simpozij o Janezu Svetokriškem. - Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1999. - Str. 36-37.

POSEST Vetrinjskega samostana v Preddvoru do 17. stoletja. V: Preddvor v času in prostoru: Zbornik občine Preddvor/(urednik Tone Roblek). - Preddvor, 1999. - Str. 69-81.

MALTEŠKI red na Slovenskem. V: Glavarjev simpozij v Rimu/(uredil Edo Škulj). - Celje: Mohorjeva družba, 1999. - (Simpoziji v Rimu; 16). - Str. 17-25.

SKOZI preteklost stare pleterske kartuzije (1403-1595). V: Zbornik župnije Šentjerneje/(uredila Marinka Dražumerič .../et al./). - Ljubljana: Družina, 1999. - Str. 259-278.

STIŠKA OPATIJA 1136-1784. V: Stična ob jubilejih. 1098-1898-1998: Devetstoletnica cistercijanskega reda in stoletnica ponovne naselitve stiške opatiije/(uredila Anton Nadrah in France Baraga). - Stična: Cistercijanska opatija, 1998. - Str. 39-56: ilustr.

DIE ABTEI Stična (Sittich) 1136-1784. In: Stična und seine Jubiläen. 1098-1898-1998: 900 Jahre Zisterzienserorden und 100 Jahre Wiederbesiedlung der Abtei Sittich-Stična/(Herausgeber Anton Nadrah und France Baraga; Übersetzung Janez Hollenstein und Maja Ficko). - Stična: Cistercijanska opatija = Zisterzienserabtei, 1998. - Str. 45-64.

VINOGRADNIŠTVO in vinska trgovina na ožjem mariborskem območju do konca 19. stoletja. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 35(1999). - Maribor, 1999. - Str. 11-37.

ŽUPNIJA Sv. Martina v Šmartnem v srednjem veku. - V: Slovenj Gradec in Mislinjska dolina II./(uredniški odbor Jože Potočnik .../et al./). - Slovenj Gradec: Mestna občina Slovenj Gradec in Občina Mislinja, 1999. - Str. 63-74.

DRUŽBA v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja/Boris Golec: doktorska disertacija, mentor Jože Mlinarič. - Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1999. - 909 str.

2000

GRADIVO za zgodovino Maribora. Zv. 25. Mariborska župnija Sv. Janeza Krstnika, Krstna knjiga 1683-1700/(strokovno pripravil Jože Mlinarič). - Maribor: Pokrajinski arhiv, 2000. - 1 mapa (233 str.).

FRANČIŠKANSKI samostan od ustanovitve okoli leta 1240 do preselitve leta 1784. V: Frančiškani v Ljubljani/(uredil Silvin Krajnc). - Ljubljana: Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000. - Str. 81-148.

POLITIČNE, gospodarske in družbene razmere na Slovenskem v času Janeza Svetokriškega. V: Zbornik o Janezu Svetokriškem: Prispevki s simpozija v Vipavskem Križu, 22. - 24. aprila 1999/(uredniki Jože Pogačnik/et al./). -Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2000. - (Dela; 49/6). - Str. 265-274.

MARIBORSKO desno dravsko obrežje in bližnja naselja v srednjem veku. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 35(1999). - Maribor, 2000. - Str. 389-417.

JUDJE na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 36(2000). - Maribor, 2000. - str. 49-70.

JURIJ Freyseisen iz Luč ob Savinji, opat cistercijskega samostana Rein pri Gradcu (1577-1605). - V: Vita artis perennis: ob osemdesetletnici akademika Emilijana Cevca. - Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000. - Str. 269-286: ilustr.

HISTORIČNO-topografski oris neposredne okolice srednjeveškega Maribora. I. V: Časopis za zgodovino in narodopisje NV 36(2000). - Maribor, str. 343-372.

Janez Marolt

Oto Luthar

O ŽALOSTI NITI BESEDE

UVOD V KULTURNO ZGODOVINO VELEKE VOJNE

Gradiva uredila Alenka Koren

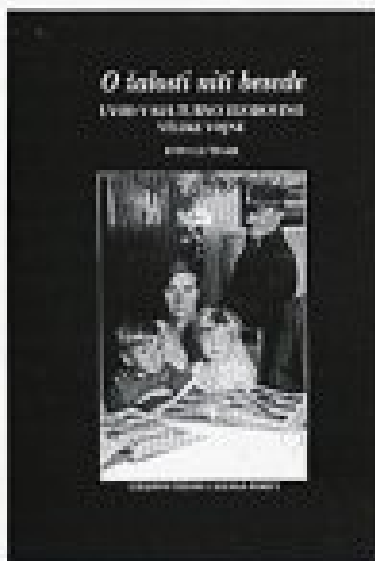
Knjiga z amlčjejo uvoda v kulturno zgodovino I. svetovne vojne vodi v dogajanje med letoma 1914 in 1918 ene največjih naraščaj v človeški zgodovini. Čeprav je po koncu 18. stoletja v evropski politiki klaj pa klaj res prevladalali stališče, da je vojna nadaljevanje politike z drugačnimi sredstvi, avtor vojskovanja za nedolga čena noče uvrstiti med normalne pdati človeškega življenja. Prav nasprotno. Vojna so, pa njegovem mnenju, ne gtele na opredelilive vsakokratnih politik, vse pa vrsti mnenje. Vojna, a kateri pasedaa pripadajo, je je bila najdalj nesjacetna od vseh. To mišljenje se kaže tudi v pisnih, dnevnih in spominih sodnikov iz tega časa, ki vsi pa vrsti težijo nal nezmožnostjo opisa tega, kar preživljajo. Pri tem seveda ni šlo za priidem jezika ali retorike, temveč za priznavanje nezmožnosti opredelilive gruzat, ki so se nkali njih dogajale.

Edim zatočišče za premišljevanje a smiselnosti oz. nesmiselnosti vojne je tako slakončno ostalo intimna dnevnika premišljevanje in v manjši meri zaradi cenure ne povsem intimna pisma.

Glele na to je besedilo logični razdeljeno v dva dela, in sicer kulturno-zgodovinska primerjalni študija historičnih, umetniških in stvarnih (viri) interpretacij gruzat prve svetovne vojne in v komentirani prepis dnevnika slovenskega podoficirja Cirila Prestorja, dopoljenega z ustreznimi pojasnili in drugimi sorodnimi viri. Prestorjeve zapise beremo kot spratno in svetovnana-zorsko nekontaminirano refleksija najbolj tragične epizode v človeški zgodovini pred nastopom fašizma. Kot tak omogoča prikaz razkaraka med nesmiselnostjo politike in irracionalnostjo vojaških strategij na eni strani ter vsakodnevnimi strahovi malih ljudi na drugi. Prevlsem pa omogoča prikaz širjenje prepada med tehnološko in družbeno modernizacija pa meščanski revoluciji in naraščajočo nacionalno emancipacijo. Knjiga je bogato ilustrišana z barvnimi in črno-belimi ilustracijami.

2000, 211 str., 15,5 x 23 cm, trdi vezava, ISBN 961-6358-10-3.

Cena: 3.660 SIT (stroški poštnine niso vključeni v ceno).

Založba ZRC

P.P. 306, 1001 Ljubljana

tel/fax: 01/425 77 94

E-pošta: zalozba@zrc-sazu.si

RAZPRAVE - STUDIES

HISTORIČNO-TOPOGRAFSKI ORIS NEPOSREDNE OKOLICE SREDNJEVEŠKEGA MARIBORA I.

Jože Mlinarič *

UDK 94(497.4 Maribor)“04/14”

Jože Mlinarič: Historično-topografski oris neposredne okolice srednjeveškega Maribora I. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)3, str. 343-372, 179 cit.

Izvirnik v slovenščini, povzetek v nemščini, izvleček v slovenščini in nemščini.

Avtor prispevka podaja na podlagi predvsem arhivskih virov historično-topografski oris neposredne okolice srednjeveškega Maribora. Oris vključuje mestni pomerij in Koroško predmestje ter bližnje griče, zasajene z vinogradi, ki so bili v veliki meri last meščanov in ustanov v mestu ali pa so jih le-ti imeli v zakupu po gorskem pravu. Prvi del prispevka obravnava zgornjemariborsko gosposčino in območje zahodno od mariborske trdnjave.

UDC 94(497.4 Maribor)“04/14”

Jože Mlinarič: Historisch-topographischer Abriss der unmittelbaren Gegend der mittelalterlichen Stadt Marburg/Maribor I. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)3, pp. 343-372, 179 notes.

Original in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and German.

Der Autor des Beitrages behandelt auf Grund hauptsächlich archivalischer Quellen einen historisch-topographischen Abriss der unmittelbaren Nähe der mittelalterlichen Stadt Marburg / Maribor. Der Abriss bezieht sich auf das städtische Pomerium und die Kärtner Vorstadt sowie die nahegelegenen mit Weingärten bepflanzten Hügel, die überwiegend ein Eigentum der Bürger sowie der städtischen Stiftungen waren bzw. die sie in Kauf nach dem Bergrecht innehatten. Der erste Teil behandelt die Herrschaft Obermarburg und die Gegend westlich von der Festung.

---

* Dr. Jože Mlinarič, izredni član SAZU, redni profesor, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

Kolonizacijo širšega mariborskega območja so po letu 1100 pospeševali predvsem Spanheimi, ustanovitelji Maribora, Radgone in Laškega ter ustanovitelji benediktinskega samostana v Št. Pavlu v Labotski dolini na Koroškem. Ta je imel že od svojih prvih začetkov poleg posesti na obeh bregovih Drave zahodno od Maribora obsežno posest tudi v njegovi neposredni okolici: na levem bregu pri Kamnici, pod mariborsko trdnjavo in v Melju, na desnem bregu pa pod obronki vzhodnega Pohorja. Mariborsko območje je sodilo k Podravski ali Ptujski krajini in njeni krajišniki so prebivali najverjetneje na območju Razvanja (985). K najpomembnejšim krajišnikom štejemo tiste iz stranske veje koroških Spanheimov, ki so tudi prenesli sedež upravne enote s Pohorja (Pohorski dvor) na grič nad kasnejšim Mariborom (Piramido). K najeminentnejšim članom te družine štejemo njegovega zadnjega člana, Bernarda (1096-1147), ki se je po postavitvi utrdbe na levem bregu Drave na njej tudi nastanil ter je za povezavo svojih posesti na obeh bregovih reke nekdanji brod nadomestil z mostom. Ob rečnem prehodu in pod trdnjavo, ki se prvič omenja leta 1164, je nastalo naselje, prvič omenjeno kot trg 1208 (forum Marhpurch) in kot mesto 1254 (civitas Marpurgo).¹

Mariborski grad je bil v tem delu Podravja najpomembnejša utrdba (castrum Marchburch, 1164), ki pa je po Bernardovi smrti (1147) in po smrti njegove žene Kunigunde iz rodu Traungavcev (1161) izgubila značaj rezidence. Mariborski grad je od tedaj postal upravni in gospodarski sedež za traungavsko posest na obravnavanem območju. Traungavsko posest so z izumrtjem družine (1192) dedovali Babenberžani, ki so izvedli reorganizacijo na novo pridobljenih posesti ter so mariborsko gospostvo razdelili na dve enoti: na zgornjemariborsko in spodnjemariborsko gosposčino. Mariborsko posest so že pod Traungavci upravljali ministeriali, gospodje Mariborski, ki so prebivali na mariborskem gradu (1183-1376). Obe mariborski gosposčini sta bili druga ob drugi vse do 1848, dasi sta od leta 1641 imeli skupnega gospodarja. Po razdelitvi posesti (po letu 1200) so zgornjemariborsko gosposčino še naprej upravljali gospodje Mariborski, medtem ko so spodnjemariborsko upravljali upravniki iz deželnoknežjega upravnega dvora v Mariboru, ki je bil sedež te gosposčine do pozidave mestnega gradu v letih 1478-1480.² Spodnjemariborska gosposčina je bila razdeljena na štiri urade in je v 13. stoletju premogla v petdesetih krajih, ki so ležali nad Mariborom ter med Šentiljem, Lenartom, Ptujem, Poljčanami in Pragerskim, okoli 670 podložniških

¹ Kos, Milko, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*. Ljubljana, 1955, str. 174. Pirchegger, Hans, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte* München 1962, str. 5-23. Prim Koropec, Jože, *Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja* Maribor 1972, str. 13-20. 1209, september 9., Maribor prepis v kop knjigi 1458 (olim 1855), str. 4-5: fond Jurklošter 1/1, Štajerski deželni arhiv Gradec (= StLA). Gradivo za zgodovino Maribora I/47 (= Mlinarič, Jože, GZM I (1975) - XXII (1997). Pokrajinski arhiv Maribor (= PaM) 1254, december 4., Maribor: Vetrinjska kopalna knjiga I (1542), št. 377, Koroški deželni arhiv Celovec (= KLA). GZM I/85 1254, december 6., Maribor: ibidem, št. 373, KLA. GZM I/86.

² 1164, oktober 20, mariborska trdnjava: orig. perg. v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju (= OSTA). GZM I/3 Prim Curk, Jože, *Grad Gornji Maribor*, v: ČZN (= Časopis za zgodovino in narodopisje) NV 23 (1987), str. 246-247. Pirchegger, Hans, *Die Herrschaft Marburg*, v: ZHVSt (= Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark) 43 (1952), str. 47. Koropec, Jože, *Mariborski grajski zemljiški gospostvi*, v: *Maribor skozi stoletja* Razprave I Maribor 1991, str. 77-119.

kmetij. Pripadala pa ji je tudi pravica deželskega sodišča, ki se je kasneje skrčila na področje levega brega Drave. Zgornjemariborska gosposčina je leta 1542, ko je spodnjemariborska gosposčina imela 275 družin, premogla 283 družin.³

Pod mariborsko trdnjavo (castrum Marchburch) je nastala v drugi polovici 12. stoletja pristava, ki je z letom 1211 pripadla zgornjemariborski gosposčini.⁴ V letu 1164 je Otakar III. Traungavec v navzočnosti sina Otakarja in žene Kuni-gunde izdal na mariborski trdnjavi listino, s katero je šentpavelskim benedik-tincem podelil posesti v Labotski dolini na Koroškem, za kar mu je opat izročil v dosmrtno hasnovanje posest pri Kamnici (Gamniz), v Melju (Melnich) in na Pol-skavi (Pulzka). Za jamstvo pa je samostan izročil Otakarju v trajno last dve kmetiji pod trdnjavo (sub castro Marchburh).⁵ Kmetiji sta vsekakor zametek bodoče pristave, ki bo identična z dvorom (curia sub castro Marpurch), ki ga je na začetku 13. stoletja šentpavelski ministerial Werner iz Melja dal opatu kot jamstvo.⁶ Potemtakem obe kmetiji nista prišli v trajno last deželnega kneza pod Otakarjem III. (z letom 1164), ampak šele kasneje. V letu 1211 je namreč šent-pavelski samostan izročil Leopoldu VI. Babenberžanu kot odškodnino za nekatere posesti med drugim tudi dve kmetiji "sub castro Marpurch".⁷

Zgornjemariborska gosposčina je imela, kot smo že omenili, svoj sedež na današnji Piramidi in njeni upravniki so bili gospodje Mariborski, ministeriali, ki jih je pripeljal v Maribor Otakar IV. (1165-1192) Traungavec. Njihovi stranski veji so bili gospodje Viltuški in gospodje Pohorskodvorski, s katerimi so se večkrat rodbinsko prepletali.⁸ Člani rodbine Mariborskih, ki so pogosto nosili ime Gotfrid, Ulrik in Konrad, so poleg fevdne posesti imeli tudi nekaj zemlje mariborskih go-sposčin v zakupu. V Otokarjevem urbarju (1265-1267) se omenja "Gotfridus de castro", nedvomno Mariborski, ki je bil dolžan dajati za hasnovanje "mariborske gornine" po šest veder vina letno, v urbarju iz okoli 1280-1295 pa se omenjajo "domini de castro", ki dajejo po štiri vedra vina na leto.⁹ Omenimo naj, da se v li-stini Konrada Mariborskega pojavi kot priča "Ottwinus de castro Marchpurch" (1273), v listini Rajnprehta Mariborskega, izdani za bratranca Gotfrida, sina Ulrika Mariborskega, pa neki Ditel, ki je prebival "pod mariborskim gradom" (1311), morda na grajski pristavi.¹⁰

³ Koropec, Jože, o.c., str. 119-132 in 103 in 127. Opis mariborskega deželskega sodišča: Mariborska mestna knjiga, fond Mesto Maribor 1/1, fol. 283, StLA. GZM XIV, str. 84-85. Prim. ibidem, fol. 233^r - 243^r, 281^r - 282^r in 244^r - 279^r: GZM XIV, str. 89-102, 147-148 in 103-146. 1516, oktober 20., Gradec: GZM XIII/27.

⁴ (1211, januar 2., Gradec): GZM I/49.

⁵ 1164, oktober 20., mariborska trdnjava: orig. perg. v ÖSTA. GZM I/3. Prim. Mlinarič, Jože; Melje in njegova malteška komenda od XII. stoletja do leta 1803, v: ČZN NV 16(1980), str. 218.

⁶ (1202-1220): Codex traditionum S. Pauli (XIII. stol.), cap. XCVII, fol. 22^r - 23^r, Arhiv samostana Št. Pavel (St. Paul) na Koroškem (= StP). GZM I/43. Prim. Curk, Jože, Maribor (Urba-nistično-gradbeni zgodovinski oris), v: ČZN NV 4 (1968), str. 93.

⁷ Glej opombo št. 4.

⁸ Prim. Curk, Jože, Grad Gornji Maribor, v: ČZN 23(1987), str. 241-251. "Die Ministerialen von Marburg (Entwurf)", v: ZHVSt 43(1952), str. 52-53.

⁹ 1265-1267: Dopsch, Alfons, Die Landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter I. Abt. Landesfürstliche Urbare 2. Wien und Leipzig 1910 (= A. Dopsch), str. 266, 114/8. Ok. 1280-1295: A. Dopsch, str. 266/28 1 - 4.

¹⁰ 1273, julij 25.: orig. perg. (št. 999), StLA. GZM II/27. 1311, marec 8., Maribor: "Dẏetel der datz Marchpurch vnder dem haus gesezen": orig. perg. v ÖSTA. Regest: RHSt I, št. 251, str. 70.

Pogled na mesto Maribor sredi XVII stoletja (Olje, Štajerski deželni arhiv, Gradec)

Brata Ulrik in Gotfrid, Ulrikova sinova, sta si kot deželnoknežja ministeriala po smrti svojega očeta delila posest. V letu 1331 in 1332 je Ulrik svojemu bratu prodal nekaj posesti: četrtinski delež na mariborskem gradu, nekaj kmetij in vinogradov ter gozd in sadovnjak na grajskem griču in v bližnji okolici. V letu 1331 je Ulrik prodal Gotfridu in njegovi ženi Neži svoj delež na velikem vinogradu "der vnder dem Haüs gelegen ist am perg ze Marchpurch" ter 5 hub v Lajteršperku in 4 v Dragučovi.¹¹ Jeseni naslednjega leta pa se je Ulrik s posebno listino zavezal, da bo v primeru, ko bi imel namen svoj delež, ki ga ima na gradu, komu zastaviti ali prodati, najprej upošteval svojega brata. Omenjata se četrtinski delež "an der vest ze Marchpurch" in pripadajoča posest: pol "starega" vinograda pri Počehovi (ob der Poczgow), polovica sadovnjaka pri Štefanovem vinogradu in četrtina gozda "an dem purgek". Omenjena posest je ležala na vzhodni strani Grajskega griča ter pod njim, ki je še danes posajen z vinogradi in porasel z gozdom. Že istega dne pa je Ulrik izdal še en dokument, s katerim je za sto petdeset mark srebra prej navedeno posest prodal bratu.¹² Čez nekaj let je prišlo med Ulrikom in Gotfridom mlajšim do spora zaradi nekaterih posesti in v tem sporu, ki je izbruhnil med člani družine že pod Gotfridovim očetom, so leta 1339 razsojali Oton Mariborski in Oton Limbuški ter Henrik in Viljem Viltuška.¹³ Po omenjenem letu je šla pot družine gospodov Mariborskih navzdol in leta 1376 je družina z Gotfridom izumrla v moški liniji, leta 1382 pa še v ženski liniji.¹⁴

¹¹ 1331, julij 15.. orig. perg. v ÖSTA GZM III/104.

¹² 1332, september 27. "ze Marchpurch auf dem haus". orig. perg. v ÖSTA. GZM III/110 in 111.

¹³ 1339, april 24, Maribor: orig. perg. v ÖSTA. GZM IV/8.

¹⁴ Pirchegger, Hans, Die Herrschaft Marburg, v ZHVSt 43(1952), str. 47

Za Mariborskimi so se deželnoknežji fevdniki in upravitelji posesti zgornje-mariborske gosposčine naglo menjavali. Sledil jim je Viljem Svibenski, ki je s sinom že v letu 1386 za 3300 funtov dunajskih denarjev prodal svojemu stricu Hugonu Devinskemu deželnoknežji fevd "vnser vest Marchpurch" in šentpavelski fevd na Slemenu pri Mariboru.¹⁵ Leta 1399 je dobil gosposčino Rudolf Walsee in 1443 je njegovemu sinu vojvoda Friderik V. potrdil "die vesten Marchpurg" s pripadajočo posestjo.¹⁶ Ker so se Walseeji močno zadolžili, je njihova pot šla naglo navzdol. Njihovi največji upniki so bili Grabenski, ki so jim dolgovali kar 1200 goldinarjev. Zato je deželno sodišče v Gradcu 1458. leta prisodilo zgornjema-riborsko gosposčino Frideriku Grabenskemu in njegovemu sinu Ulriku, ki sta se morala za posest pred deželnim upraviteljem Sigmundom Rogendorferjem pravdati še v naslednjih letih. Listina iz 1462 navaja zahtevke Friderika Grabenskega in našteva grad (das gesloss Marchburg) z vinogradom z imenom "der Hawsperg" in z velikim travnikom, s pripadajočo pristavo pod njim, z vsemi njivami in z vinogradom z imenom "der Zerttel" ter z vso gornino kakor tudi nekaj domcev pri mestu. Zahteva se je nanašala tudi na premičnine na gradu. Dokument omenja tudi še travnike in gozdove ob Pesnici ter urbarialno zemljo v bližini gradu in v Slovenskih goricah. V naslednjem letu pa je pred deželnim sodiščem zgornje terjal Friderikov sin Ulrik. Grabenski so imeli zgornje-mariborsko gosposčino skoraj sto let (1458-1556).¹⁷

Na današnji Piramidi je bil velik del zemlje zasajen z vinsko trto, predvsem na severnem in deloma vzhodnem delu pa so se razprostirali gozdovi. Gosposčina je večino svojih vinogradov dajala v zakup po gorskem pravu. Na začetku 13. stoletja se omenja nek viničar Sifrid, doma iz Počehove, ki je imel v zakupu dva vinograda v Krčevini "pod gradom" (sub castro), v drugi polovici stoletja pa se omenja podložna kmetija prav tako pod gradom.¹⁸ V letu 1243 sta hasnovala Mariborčan Friderik s pridevkom "Menih" (Monachus) in njegova žena Alhajda vinograd "in Monte castri", od katerega sta gornino dajala gosposčini, in vinograd, ki je ležal na zemlji šentpavelskih benediktincev. Obljubila sta, da bodo posest po njuni smrti prejeli žički kartuzijani. Do vinogradov pa je imel očitno neke pravice tudi vetrinjski samostan, saj je opat ne glede na obljubo zakoncev dovolil, da ju prodata ali pa podarita komu drugemu. Pod gradom se v srednjem veku omenja kar lepo število vinogradniških parcel.¹⁹

¹⁵ 1382: arhivski regist v Nieder Walseer Inventar (1545), ÖSTA. GZM V/41. 1386, december 4.: orig. perg., ÖSTA. GZM V/50.

¹⁶ Pirchegger, Hans, Die Untersteiermark..., str. 21. Koropec, Jože, o. c., str. 123-124. (1443, november 16.): prepis v rok. 430 suppl., fol 78^v, ÖSTA. GZM VI/93.

¹⁷ 1462, marec 29., Gradec: orig. pap. (št. 106 t), zbirka notranjeavstrijskih listin, StLA. GZM VII/105: "... das gesloss Marchburg mitsambt dem weingarten genant der Hawsperg, die gross wisen daselbs, den mairhof mitsambt allen akchern vnd ander zůgehörung..." 1463, marec 21., Gradec: orig. pap. (št. 106 u), ibidem. GZM VII/113. 1469: Friderik III. potrdi Ulriku Grabenskemu fevd: "gslos Marchpurg" z vsem pripadajočim. (Starzer, Albert Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1321-1546. Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 32 (1902) (= A. Starzer), str. 106/5, str. 223.

¹⁸ Ok. 1220-1230: A. Dopsch, str. 24. Ok. 1280-1295, str. 267, k/18.

¹⁹ 1243, Maribor: orig. perg. (št. 581), StLA. GZM I/69. Prim. Mlinarič, Jože, Kartuziji Žiče in Jurklošter. Žička kartuzija ok. 1160 - 1782. Jurkloštrska kartuzija ok. 1170-1595. Maribor 1991, str. 62-63.

Nagrobnik viteza Andreja Grabenskega, umrlega 14. aprila 1556, ki mu ga je dala postaviti njegova žena Poliksena, rojena Rajhenburška. (Vzidan na zunanji steni prezbiterija župnijske cerkve sv. Janeza Krstnika v Mariboru).

V letu 1454 je imel tod vinograd mariborski Jud Meichel, leta 1490 pa se omenjata vinograda, ki ju je imela od gosposčine in od minoritskega samostana v Mariboru v zakupu Katarina Weiss in ju z dovoljenjem lastnika podarila samostanu sv. Florijana v Leobnu. Vinograda sta ležala "vnder dem Hausberg" ter poleg vinograda Prüsckinka in mariborskega meščana Lazle in "vnder dem geschloss Marchburg". Minoritom podarjeni vinograd je po darovalki dobil ime "der Weys" in 1522. je zanj rečeno, da leži "zenegst vnnder dem sloss am Hausperg". Ta vinograd je v omenjenem letu dobil od minoritov Viljem Grabenski za vinograd

z imenom "der Pintter" na današnji Kalvariji.²⁰ 1497 se omenja kot lastnik posesti pod gradom ivniška gosposčina, od katere jo je imel v zakupu mariborski meščan Jurij Strobl. Ta je vinograd, majhen travnik in sadovnjak "am Hawsperg vnder Potschka" prodal Mariborčanu Gregorju Hebenstainu.²¹

Pod zgornjemariborskim gradom so uredili **tri ribnike**. Medtem ko se je zahodni mestni jarek napajal z vodo iz Barbarinega potoka, ki je pritekel izza današnje Kalvarije, se je vzhodni jarek napajal z vodo, ki je pritekala iz ribnikov, nastalih z zajezitvijo potoka, kar se je zgodilo tedaj, ko so Maribor obdali z mestnim obzidjem.²² V letu 1455 so se očitno Mariborčani pritožili pri svojem mestnem gospodu, cesarju Frideriku III., ker sta njegova oskrbnika Konrad Hertenfelder in Andrej Trautmannsdorf speljala vodo iz ribnikov drugam. Naročil je, naj se spravi voda nazaj v prejšnjo strugo, da se ne bo delala škoda.²³

Na zahodnem robu mariborskega mesta je nastalo **Koroško predmestje**, ki pa je v srednjem veku premglo le nekaj hiš, v katerih so enako kakor v Ulrikovem predmestju na vzhodni strani mesta prebivali manj premožni ljudje: podložniki s skromnimi zemljiškimi kompleksi, ki so se v veliki meri preživljali z neagrarnimi dejavnostmi (obrtni, trgovina, tovorjenje, dninarstvo). Obsežno območje na ravnici od mestnega obzidja pa do Vinarskega potoka ter vse tja pod današnjo Kalvarijo je bilo z majhnimi izjemami razdrobljeno na majhne parcele, ki so jih največ hasnovali mariborski meščani ter mestne cerkvene in svetne ustanove. Omenjeno območje je sodilo v glavnem pod mariborski mestni pomerij, ki ga zapis iz 1505 omejuje takole: od "zgornjih mestnih utrd" ob Dravi in do Vinarskega potoka (Ganckerspach), po potoku navzgor do Graške ceste, nato ob njej navzdol do križa pri Marijini cerkvi, od tu na cesto, ki se vije med gričem Holm in posestjo zgornjemariborske gosposčine, nato na cesto, ki pelje v Lajteršperk ter do križa pri Ulrikovi cerkvi.²⁴ Velik del območja na pomirju zahodno od mestnega obzidja se je že v srednjem veku imenoval Lebarje (1328), ki so ga kasneje delili na Zgornje in Spodnje Lebarje.²⁵

²⁰ 1454, januar 21.: orig. perg. (št. 763), Pokrajinski arhiv Maribor (= PaM). GZM VII/50. 1490, december 23.: overovljen prepis iz XVII. stol. (št. 8696), StLA. GZM X/23. 1522, avgust 18.: orig. perg., StLA. GZM XI/51.

²¹ 1497, maj 22.: orig. perg. (št. 846), PaM. GZM X/75.

²² Prim. Šošarič, Mirko, Pota - ceste - ulice Maribora, v: ČZN NV 32 (1996), str. 25. Tretji ribnik je bil nekdanj za drugim ribnikom in ne v gozdu, kot je danes. (Ibidem, str. 25). Na vojaški karti (Croquis der Umgebung von Marburg) iz okoli leta 1879 najdemo tri med seboj povezane ribnike. Curk, Jože, Grad Gornji Maribor, v: ČZN NV 23(1987), str. 243. Mestno obzidje: Curk, Jože, Maribor (Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris), v: ČZN NV 4(1968), str. 87. Prim. zapis meja mestnih zemljišč iz 1524: fond mesto Maribor 1/1, fol. 202, StLA. GZM XIV, str. 4.

²³ Cesar odgovarja Mariborčanom na njihovo pismo: "...dann als ir schreybt vor des pachs wegen so vnnder dem haws daselbs aufgeet vnnd in vnnsern statgraben gelaid ist..." (1455, avgust 22., Dunajsko Novo mesto: ibidem, fol. 17, StLA. GZM VII/64).

²⁴ "Vnnd fächt sich der purckhfrid an bey dem obern pollwerch vnnd geet neben der Traa hinawff bis in den Ganckerspach hinawff an die lanndstras gen Grätz, von der strassen heerab auff das crewtz gen vnnsere frawen kirchen werts, von denneselben crewtz hinawff an die strassenn, die do geet zwischen des Kholpergs vnnd der vom Graben wissenn vnnd ackher an die stras, die zum Lewttersperg geet vnnd herein zu dem crewtz bey sannd Vllrichs khirchen..." (Fond Mesto Maribor 1/1, fol. 286^r in 23^r, StLa. GZM XIV, str. 1). Prim. Curk, Jože, Viri za gradbeno zgodovino Maribora do 1850. Pokrajinski arhiv Maribor. Viri 1. Maribor 1985 (= J. Curk, Viri 1), str. 29. Prim. Mlinarič, Jože, Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor 1991, str. 172.

²⁵ 1328, maj 8.: "an dem Leber": Blaznik, Pavle, Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 I - III. Maribor 1986 (= P. Blaznik, Topografija), I, str. 411. Franciscejski kataster 1825: k. o. Koroška vrata (Kärntnerthor): Zgornje Lebarje (Oberlebern) nad staro Graško cesto. Območje med njo in Koroško cesto se imenuje "Mühlfeld".

V koroškem predmestju je na **Lebarjah** stala **Marijina cerkev**, ki se izrecno omenja prvokrat v letu 1349, posredno pa približno dvajset let prej.²⁶ Po Marijini cerkvi so svoje ime dobila tudi zahodna mestna vrata, ki se ob prvi znani omembi 1316 imenujejo "zgornja vrata", leta 1338 se imenujejo Koroška vrata (Kärner tor) in 1367 je govora o domcih "vor dem obern thor vnnderm Leber", nakar se zanje uveljavi ime Marijina vrata (Vnser frauen purgtor).²⁷ Ob svoji prvi omembi (1349) se Marijina kapela imenuje "Unser lieben Frauen kirchen" in zanj je ponavadi rečeno, da stoji "na Lebarjah" (amb Lebaren).²⁸ Urbar mariborske župnije iz 1506. leta za kapelo (capella beate virginis) pravi, da stoji "pri stolpu" (penes turrim), pri tem je vsekakor mišljen mestni stolp, saj se kaplan Marijinega beneficija pri tej cerkvi navaja tudi kot beneficiat "vnder der mauer".²⁹ Iz tega sledi, da je Marijino svetišče stalo v bližini nekdanjega severozahodnega mestnega stolpa, ki ga risha G. M. Vischerja iz 1681 označuje za rondel in ki so ga odstranili leta 1780.³⁰ Stalo je torej na območju današnjega stadiona, na mestu nekdanjega mestnega pokopališča. Sem locira cerkev tudi J. Curk, ko pravi, da je stala na vzhodni polovici nekdanjega Ljudskega vrta.³¹ Naj omenimo, da je v bližini Marijine cerkve v smeri proti Graški cesti stal kamniti križ (stainen creutz).³² Veliko se je ugibalo o vzroku in času propada Marijine cerkve. Glede na ohranjene dokumente smemo domnevati, da je le-ta propadla oziroma bila opuščena v letih med 1522 in 1542. V letu 1522 je namreč mariborski meščan Andrej volil "Vnner lieben frauen kirchen an Lebern" dva funta denarjev, v imenjski cenitvi iz 1542 pa je rečeno, da mariborska župnija (cerkev na Lebarjah je bila njena podružnica) od pokopališča na Lebarjah ne prejema ničesar, ker da je pogorelo. Pri tem ni misliti, da je pogorelo le pokopališče, ampak velja to tudi za cerkveno stavbo, ki pa je bila v letu 1571 že razvalina.³³ J. Curk je mnenja, da je Marijina cerkev najverjetneje pogorela ob turškem obleganju Maribora leta 1532.³⁴ To misel podkrepljuje dejstvo, da so dolžnosti Marijinega beneficija že pred letom 1542 in tudi po tem letu opravljali v mariborski župnijski cerkvi beneficiati t.i. cesarskega beneficija. V letu 1542 je to dolžnost opravljal duhovnik

²⁶ 1349 Vizitacijski zapisnik mariborskega meščanskega špitala iz 1731 (regest), str. 9-10. Škofijski arhiv Maribor. GZM IV/52 1330, december 5, Maribor. orig perg (št. A VI/46), arhiv samostana Rein pri Gradcu (= AR) GZM III/101. Govora je o "ob den zwain chirchen", ki sta po J. Curku Ulrikova in Marijina cerkev na Lebarjah (Viri 1, str. 127).

²⁷ 1316, marec 24., Maribor orig perg v OSTA GZM III/41 Omenja se hiša. "datz Marhpurch, daz pei dem obern tor gelegen ist." 1338, september 2., Maribor orig. perg. (št. 110), StP GZM IV/7. Omenja se šentpavelska hiša "ze Marichpurch bey Karner tor". 1356, junij 14 "vor der Cherner tor" orig perg (št. 712), PaM GZM IV/77 1367, maj 25, Maribor: fond Mesto Maribor 1/1, fol 78^v - 79^v, StLA GZM IV/112 1428, avgust 20 "ze Marchpurg vor vnser frauen purgtor" (orig perg. št. 732, PaM GZM VI/32)

²⁸ Glej opombo št. 26.

²⁹ Prim. Mlinarič, Jože, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburške nadškofije XII stoletje - 1786, v Zbornik ob 750-letnici Mariborske škofije 1228-1978. Maribor 1978, str. 126.

³⁰ Curk, Jože, Maribor Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris, v ČZN NV 2(1966), str. 74. Prim. Kovačič, Franc, Marijina cerkev "na Lebarju" pri Mariboru, v ČZN II(1905), str. 76 - 78.

³¹ J. Curk, Viri 1, str. 127

³² Zapis meja mestnega pomerja iz 1505: fond Mesto Maribor 1/1, fol 286^v in 23^v, StLA. GZM XIV, str. 1 Opis meja mestnih zemljišč iz 1524: ibidem, fol 201^v, StLA. GZM XIV, str. 3.

³³ 1522, november 17. arhiv krške škofije v Celovcu, LXII 1a. Mlinarič, Jože, Mariborska župnija, str. 127.

³⁴ J. Curk, Viri 1, str. 127

v oporoki spomnila tudi Kunigunda, hči pokojnega mariborskega meščana Ivana Muleja, ter ji namenila štiri goldinarje.³⁷ Sicer pa je bila Marijina cerkev lastnik ali zakupnik posesti v mestu in v neposredni okolici. Iz ustanovnega pisma za beneficij sv. Magdalene v Mariboru je razvidno, da je bilo treba od posesti, ki je sodila k opekarni v bližini Račjega dvora, plačevati činž Marijini cerkvi.³⁸ Leta 1471 se omenja njen vinograd na Velikem Cvajniku in v letu 1499 vinograd v Počehovi.³⁹ Po podatkih iz 16. stoletja je cerkev pobirala činž od osmih zakupnikov domceve in hiš, predvsem v mestu, ter od njive, vinograda in treh vrtov.⁴⁰

Ena najstarejših mariborskih cest je bila vsekakor **Koroška cesta**, ki je tekla v smeri Dravske doline in na katero se je vezala prometnica, ki je povezovala oba bregova Drave. Po J. Curku so aluvialne terase na levem bregu Drave in glavna smer prometa povzročile, da se je cesta, ki je prečkala Dravo najprej z brodom, nato z mostom (prvič omenjen 1315), usmerila v levo in se preko sedanjega Vojašniškega trga in Barbarinega potoka polagoma povzpela na teraso sedanje Koroške ceste, ki je tekla nekako do mestnega morišča (gavge).⁴¹ Omenili smo že, da se zahodna mestna vrata sprva navajajo kot "zgornja mestna vrata" (1316), nato pa kot Koroška vrata (Kärner tor, 1338).⁴² Z razvojem koroškega predmestja je nastala vrsta cestnih povezav, od katerih sta bili na tem območju najpomembnejši Koroška (1438) in Graška cesta.⁴³ Zato ni nič nenavadnega, da se obe cestni povezavi pogosto omenjata pri določevanju lege neke posesti. V letu 1455 se omenja cestna povezava med Koroškim predmestjem in Marijino cerkvijo, ki je vsekakor tekla vzporedno z mestnim obzidjem.⁴⁴ V letu 1346 se v dokumentu omenja Janez, ki je prebival "in der Scharenach gassen zw Mar-purg".⁴⁵ Šele dokument iz 1356 pobje označuje lego te ulice. Tedaj je Nikolaj, sin vdove deželnega pisarja, zamenjal posest z mariborskim meščanskim špitalom ter mu dal dva domca "vor der Cherner tor in der Schauernakgazz", kjer si je ista ubožna ustanova dve leti kasneje od meščana Nikolaja Goldnerja in mariborskega Juda Chatsima pridobila dohodke od neke hiše.⁴⁶ V letu 1378 pa se omenjata domec in parma "in der Schauernakchazzen".⁴⁷ Proti sredini 15.

³⁷1467, maj 17 orig. perg (št. 787), PaM GZM VIII/13

³⁸Po 1450 fond Mesto Maribor 1/1, fol 166^v - 170^v, StLA GZM VII/29.

³⁹1471, december 16 orig. perg (št. 794), PaM GZM VIII/38 1499, marec 27 · orig. perg. (št. 853), PaM. GZM X/96

⁴⁰1479, januar 29 orig. perg (št. 817), PaM. GZM IX/44. 1497, april 4 · orig. perg. (št. 1097), PaM GZM X/71.

⁴¹Prim. Curk, Jože, O srednjeveških zasnovah Ptuja in Maribora, v: ČZN NV 11(1975), str. 197-212 Idem, Viri 1, str. 133 Prim. Šoštarič, Mirko, Pota - ceste - ulice Maribora, v: ČZN NV 32(1996), str. 20-21. 1315, julij 22, Maribor: orig. perg. v OSTA. GZM III/36.

⁴²1316, marec 24, Maribor orig. perg v OSTA GZM III/41 1338, september 2, Maribor. orig. perg (št. 110), StP GZM IV/7

⁴³1438, februar 5 fond Mesto Maribor 1/1, fol. 189^v - 190^v, StLA GZM VI/67 Posest je bila "im purckhfrid vor vnser frawen purgkhthor in der Kharnnergassen..." "die landstras gen Gratz" v opisu pomenja 1505 (fond Mesto Maribor 1/1, fol. 286^v in 23^v, StLA GZM XIV, str. 1)

⁴⁴"Posest leži" in der vorstat vor Marchburg im purgfrid vor vnser lieben frawen, purgtar in der gassen, so man daselbs geen vnser lieben fraun geet ..." 1455, maj 7 orig. perg. (št. 6527 b). StLA GZM VII/59)

⁴⁵1346, junij 24 arhivski regest (1498), gosposčina Stubenberg 1/8a, fol. 14^v, StLA. GZM IV/37 Prim. še GZM IV/38. J. Curk ulico sloveni z "Norčava ulica" (Urbana in gradbena zgodovina Maribora, v Maribor skozi stoletja Razprave I Maribor 1991, str. 521)

⁴⁶1356, junij 15. orig. perg (št. 712), PaM. GZM IV/77 1358, februar 22 · "Schauernakgazz" (orig. perg., št. 713, PaM GZM IV/79)

⁴⁷1378, september 14 orig. perg (št. 3321), StLA GZM V/24

stoletja se omenjata domca "vor Marchburg an dem Knyegessl" v listini, s katero je mariborski meščan Štefan Herzog prodal krški škofiji dva domca poleg vrta Janeza Meindla.⁴⁸ V letu 1462 je bila Jurijeva vdova iz "Knyegesslen" zavezana plačevanju davka za posest pred Koroškimi vrati. Tod se omenja kot lastnik hišice in domca mariborska župnija, ki je dajala posest v zakup, 1467 jo je imel Erhart Chöl.⁴⁹ Za njive, ki jih omenja listina iz 1473. leta, je rečeno, da ležijo "czu Marchburg vor der stat in dem purgkfrid neben der Knyegässlein". Mariborski meščan Sebalt Mitterhuber je tedaj prodal tod meščanskemu špitalu njivo, ki je ležala pri njivi mestnega župnika, pri domcih meščanskega špitala, Lenarta Igelshoferja, Ahaca Muetenstorferja in sekovskega prošta.⁵⁰ V Koroškem predmestju je ležala tudi ulica z imenom Trenkhgasse (1473). V letu 1533 se omenja pred Koroškimi mestnimi vrati in na mariborskem pomirju domec, ki je mejil na omenjeno ulico, za katero je rečeno, da vodi proti Dravi (so hinab zu der Traa geet), in na Koroško cesto (Khärner strassen).⁵¹

Konec 16. stoletja se omenja "Wasserluekhen gässl", torej majhna ulica, ki je ležala **ob neki vodni mlaki**. Tedaj se namreč navaja neka posest, ki je mejila na Koroško cesto, spodaj na pot proti Dravi, zgoraj pa na omenjeno ulico.⁵² Mlaka bo vsekakor identična s tisto, ki jo omenja neka listina iz 1451, ki navaja, da je imel mariborski meščan in zlatar Lasla vrt "vor der stat Marchburg in der wasserluken" in poleg vrta Wolfganga Czurde. Ob naštevanju letnih dohodkov mariborskih cerkvenih ustanov leta 1483 se omenja tudi dajatev od posesti "in der wasserluckhen". Pri Lebarjah se v letu 1389 omenja Mala ulica (Chlain gesslein), ob kateri sta stala domca, ki je bila pri hiši kovača Henrika in ki ju je Matej König prodal marenberškim dominikankam.⁵³

V Koroškem predmestju in na Lebarjah so v srednjem veku ležale parcele, zlasti vrtovi in njive, v prvi vrsti mariborskih meščanov ter duhovne gosposke in cerkvenih ustanov v mestu. Pred mestnim obzidjem pa se je naselilo tudi nekaj družin, ki so bile zakupniki predvsem manjših zemljiških kompleksov. Med takimi srečamo kar nekaj obrtnikov, ki jim je bila obrt osnovna gospodarska dejavnost. 1348 se omenja hiša "vnterm Leber", v kateri je tedaj živel neki Andrej. Listina iz leta 1367 našteva celo vrsto zakupnikov domcev, ki so prebivali "vnnderm Leber".⁵⁴ V letu 1389 se omenja na Lebarjah (am Leber) neki Štefan, ki je imel v zakupu vinograd v Vinarjih,⁵⁵ v letu 1431 pa se omenja "am Leber vor Marchburg" Andrej Rosendorn, ki je za prejetih 46 funtov dunajskih denarjev

⁴⁸ 1441, julij 5.: orig. perg. (št. 320), arhiv Krške škofije v Celovcu. GZM VI/82.

J. Curk imenuje ulico Kolenasta ulica. (Urbana in gradbena zgodovina Maribora, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor 1991, str. 522).

⁴⁹ 1462: GZM XVII, str. 29. 1467: Mlinarič, Jože, Mariborska župnija do leta 1600, v: ČZN NV 9(1973), str. 242.

⁵⁰ 1473, maj 12.: orig. perg. (št. 802), PaM. GZM VIII/49.

⁵¹ 1473, januar 8.: orig. perg. (št. 798), PaM. GZM VIII/43. 1533, oktober 13.: orig. perg. (št. 906), PaM. GZM XI/76. "Trenkhgasse (pred vrati Naše gospe povezuje Koroško cesto z Dravo)": J. Curk, Viri 1, str. 142.

⁵² 1597, september 29.: orig. perg. (št. 1001), PaM. GZM XII/94. Posest meji: "...an die Khärner strassen mit dem vnthern orth gegen die Traa an den weeg, mit der leng an das Wasserluekhen gässl...".

⁵³ 1451, junij 23.: orig. perg. (št. 757), PaM. GZM VII/34. 1483: fond Mesto Maribor 1/1, fol. 187r, StLA. GZM XIV, str. 182. 1389, oktober 9.: "... gelegen vnnderm Leber ... in dem Chlain gesslein..." (Orig. perg., št. 3681, StLA. GZM V/56). Prim. Mlinarič, Jože, Marenberški dominikanski samostan 1251 - 1782. Celje 1997, str. 86.

⁵⁴ 1348, april 24.: orig. perg. (št. 2352), StLA. GZM IV/46. 1367, maj 25. Maribor: fond Mesto Maribor 1/1, fol. 78r - 79r, StLA. GZM IV/112.

⁵⁵ 1389, oktober 27.: orig. perg. (št. 718), PaM. GZM V/57.

zastavil mariborskemu Judu Abrahamu dva domca prav tako na Lebarjah: en domec je ležal tik mestnega obzidja, drugi pa pri domcu nekega Sawslacherja. Rosendorn si je leta 1434 od Juda ponovno sposodil denar.⁵⁶

Lastniki parcel "v predmestju pri Marijinih vratih" in tisti ob Graški in Koroški cesti so bili dolžni plačevati zemljiški davek. Seznam iz leta 1542 navaja "Vor vnser frawn tor" sedemindvajset oseb, med katerimi se omenja nekaj obrtnikov in med njimi mlinarjev, ki so bili dolžni plačevati omenjeni davek. V seznamu se trikrat omenja hiša, drugo pa so očitno bili domci.⁵⁷ Razumljivo je, da so tudi mariborski meščani, ki so imeli tod parcele v zakupu, dajali lastnikom letni činž, kot so to bili dolžni podložniki drugod. Iz ohranjenih dokumentov moremo razbrati, da so se zakupniki neredko izredno hitro menjavali. Včasih je bil vzrok neporavnana letna dajatev. V letu 1348 je bila lastnik hiše na Lebarjah Gertruda, vdova Janeza Küniga, in je izročila dohodke Nikolaju, sinu vdove deželnega pisarja.⁵⁸ V letu 1482 sta brata Nikolaj in Andrej Mitteregkher, sorodnika pokojnega mariborskega meščana Ivana Ungerja, prodala Katarini, vdovi meščana Tomaža Schütza, njivo "bey Vnser lieben frawen kirchen am Lebern", med njivami krojača Mihaela in pokojnega Chöla. Posest je bila v letu 1473 last prej omenjenega krojača Mihaela, ki jo je prodal meščanu Ungerju.⁵⁹ V letu 1483 se omenjata dva domca, ki sta mejila na pravkar omenjeno posest in na cesto pri Marijini cerkvi. Meščan Wolfgang je oba domca, od katerih se je dajal činž meščanskemu špitalu, prodal someščanu Wolfgangu Drumerju.⁶⁰ V letu 1498 se omenja njiva "na mestnem pomirju, pri mestu, na Lebarjah", ki jo je tedaj meščan Matevž Ruetzinger prodal someščanu Štefanu Staudeckerju. Posest je mejila na Hechtlov vrt in na špitalsko njivo ter je ležala ob cesti, ki je vodila z današnje Kalvarije. Njivo je Štefan v letu 1515, tedaj že kot ptujski meščan, prodal bratovščini sv. Duha v Mariboru, v letu 1520 pa jo je imel duhovnik Kristof Händl in jo poklonil beneficiju sv. Mihaela v mariborskem karnerju.⁶¹ Pri Marijini cerkvi je leta 1524 imel v zakupu špitalsko njivo čevljar Peter Krejač in jo prodal someščanu in usnarju Simonu Klecherju.⁶²

Kar lepo število parcel si je na Lebarjah pridobil meščanski špital, bodisi od dobrotnikov ali pa z nakupom. Že leto po ustanovitvi (1349) je ubožna ustanova bila deležna dveh dobrotnikov, ki sta ji poklonila njivo "pod Marijino cerkvijo".⁶³ V letu 1353 je Janez, Ulrikov sin, prodal špitalu njivo "nad Marijino cerkvijo", na kraju, ki vodi proti Račjemu dvoru, 1358 pa je ustanovitelj špitala, mestni pisar Matej, kupil za svojo ustanovo vrt "pey Vnser wraven", ki ga je imel v zakupu neki Weinangl.⁶⁴ Čez dve leti je Peter Sunk poklonil mariborski župnijski

⁵⁶ 1431, april 24 orig. perg. (št. 5294 a), StLA. GZM VI/41 1434, april 17.: orig. perg. (št. 5424), StLA. GZM VI/57

⁵⁷ Fond Mesto Maribor 1/1, fol. 293^v in 27^v, StLA. GZM XIV, str. 42, 45 - 46. Prim. J. Curk, Viri 1, str. 35.

⁵⁸ 1348, april 24 orig. perg. (št. 2352), StLA. GZM IV/46

⁵⁹ 1482, december 3 fond Mesto Maribor 1/1, fol. 182^v - 183^v, StLA. GZM IX/66. 1473, februar 28: orig. perg. (št. 799), PaM. GZM VIII/44

⁶⁰ 1483, september 29. orig. perg. (št. 822), PaM. GZM IX/72

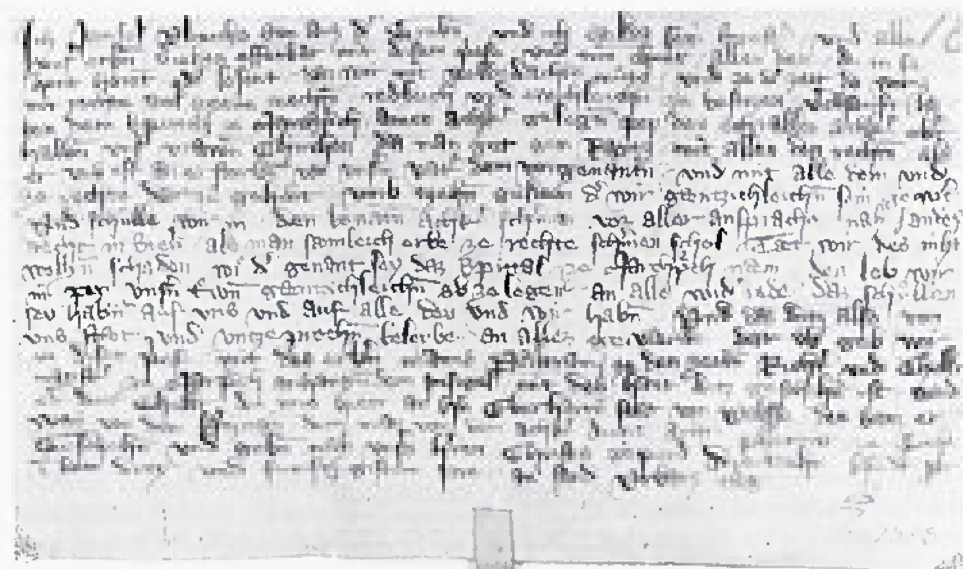
⁶¹ 1498, september 4. orig. perg. (št. 848), PaM. GZM X/90. 1515, avgust 16.: orig. perg. (št. 882), PaM. GZM XI/38. 1520, november 20 fond Mesto Maribor 1/1, fol. 171^v - 174^v, StLA. GZM XI/48

⁶² 1524, september 1 orig. perg. (št. 897), PaM. GZM XI/55.

⁶³ 1349, prepis iz 1731 (Vizitacijski zapisnik mariborskega meščanskega špitala, str. 9-10, Škofljiški arhiv Maribor) GZM IV/52

⁶⁴ 1353, maj 25 orig. perg. (št. 711), PaM. GZM IV/61. 1358, februar 22.: orig. perg. (št. 713), PaM. GZM IV/79

cerkvi njive "am Leber" ter "pri križpotju, odkoder se pride k Račjemu dvoru", cerkveni ključar Nikolaj Goldner pa je to posest prodal meščanskemu špitalu.⁶⁶ V letu 1473 si je špital z nakupom znova povečal posest na Lebarjah, ko je kupil domec z njivami pri špitalski posesti in posesti Lenarta Igelshoferja. Leta 1491 je špital kupil še njivo "an Lebaren uor vnser frawen tor", na kateri je nekoč stala parma. Posest, ki je bila "prosta lastnina", je ustanovi prodal v Melju živeči Martin Unger.⁶⁷

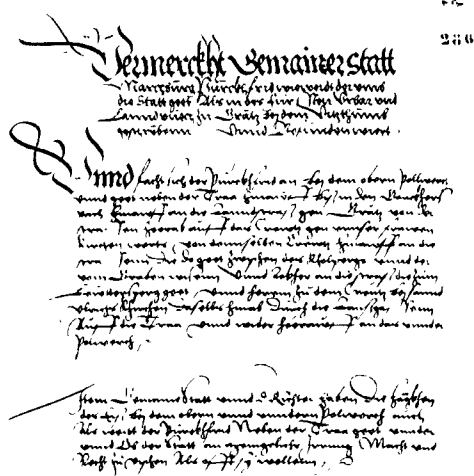
Janez, Ulrikov sin, prada meščanskemu špitalu njivo pri Marijini cerkvi na Lebarjah (1353, maj 25.: orig. perg. listina, št. 711, Pokrajinski arhiv Maribor).

V Koroškem predmestju in na Lebarjah je bila lastnik ali zakupnik vrste parcel mariborska župnija, ki je nekaj posesti dobila od dobrotnikov. V letu 1467 so župniji dajali činž naslednji: Nikolaj Weiss od doma "zenagst am graben

⁶⁶ 1360, junij 15.: orig. perg. (št. 716), PaM. GZM IV/90.

⁶⁷ 1473, maj 12.: orig. perg. (št. 803), PaM. GZM VIII/50. 1491, april 22.: orig. perg. (št. 831), PaM. GZM X/29.

ob der pruckhen", Erhart Chöl od hišice in domca v "Knyegesleinn", Friderick Panck in zlatar Filip od domcev ter Jurijeva vdova "z golšo" gospodarsko enoto brez poblžnje oznake.⁶⁷ Pri župnijski cerkvi so imeli svoj sedež nekateri beneficiji, ki so od svojih ustanoviteljev prejeli posest in letne dohodke, s katerimi so se preživljali njihovi kaplani. Od beneficijev s posestjo na Lebarjah se omenjajo beneficij sv. Katarine, sv. Mihaela in sv. Magdalene. Večino v dokumentih omenjene posesti so ustanove prejele od svojih ustanoviteljev. Bogato je bil dotiran na prvem mestu omenjeni beneficij, ki mu je ustanovitelj, pisar Nikolaj, sin pokojnega deželnega pisarja v Mariboru, v letu 1367 poklonil med drugim tudi domce "vor dem obern thor vnnderm Leber". Beneficiati so zemljo ponavadi dajali v zakup.⁶⁸ V letu 1445 se omenjata domec in vrt Katarininega beneficija "ze Marchburg vor der stat vor vnser frawen purgtor". Posest bo vsekakor identična s posestjo, ki si jo je ta beneficij pridobil v letu 1367. V letu 1459 je dal beneficiat Baltazar Ludwig posest v zakup Urbanu Kristanu, v letu 1471 pa jo je beneficiat Ivan Smidpekh dal v zakup Juriju, Konradovemu zetu, ki je živel "amb Lebaren".⁶⁹ Leta 1479 je s privoljenjem beneficiata sv. Katarine mariborski špital prodal domec tega beneficija mariborskemu meščanu Ivanu Cererju, 1497 pa je imela to posest v zakupu Ema, vdova meščana Lenarta Igelshoferja, in jo prodala peku Tomažu Freynstetterju.⁷⁰

Opis meja mariborskega mestnega pomerija iz 1505 (Mariborska mestna knjiga, XVI. stol., v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 286', Štajerski deželni arhiv, Gradec)

⁶⁷ 1467: Mlnarič, Jože, Mariborska župnija do leta 1600, v: ČZN NV 9(1973), str. 242.

⁶⁸ 1367, maj 25., Maribor: fond Mesto Maribor 171, fol. 78' - 79', StLA. GZM IV/112.

⁶⁹ 1445, marec 5. orig. perg. (št. 753), PaM. GZM VI/109. 1459, november 5. orig. perg. (št. 1097), v PaM. GZM VII/84. 1471, november 17. orig. perg. (št. 793), PaM. GZM VIII/37.

⁷⁰ 1479, januar 29. orig. perg. (št. 817), PaM. GZM IX/44. 1497, april 4. orig. perg. (št. 1097), PaM. GZM X/71.

Ob ustanovitvi beneficija sv. Mihaela v mariborskem karnerju leta 1438 je Mariborčanka Jera, vdova Erharta Püchlerja, zapisala ustanovi tudi hišo z vrtom "v mariborskem pomirju in na Koroški cesti pred Marijinimi vrati". Posest je bila "prosta lastnina".⁷¹ Na Lebarjah je prejel od svojega ustanovitelja in mariborskega župnika zemljo tudi beneficij sv. Magdalene (po 1450), ki je bil na začetku 16. stoletja gospodar zemlje in parme "ob jarku pred Marijino cerkvijo".⁷² Na obravnavanem območju so imeli poleg mariborskih beneficijev zemljo tudi nekateri samostani: marenberški dominikanski samostan, mariborski minoriti in ptujski dominikanci. 1389. leta je mariborski meščan Matej Künig prodal marenberškim dominikankam več zemljišč in letnih dohodkov, med njimi tudi domca "vnderm Leber".⁷³ Leta 1455 je Kunigunda, vdova Mariborčana Wolfharta, podarila minoritom činž od domca "v mariborskem predmestju in na mestnem pomirju pred Marijinimi vrati v ulici, ki pelje k Marijini cerkvi". Posest je imel v zakupu Mihael Paur iz Dogoš, ležala pa je med hišama kupca in Žige Haberla. Čez tri leta je Mihael zemljo prodal someščanu Mateju s Ptuja.⁷⁴ Leta 1473 so postali ptujski dominikanci gospodar posesti na Lebarjah in ob cesti, ki je vodila z današnje Kalvarije v mesto. V tem letu je namreč mariborski meščan Sebalt Mitterhuber prodal Krištofu, sinu pokojnega mariborskega meščana Ivana Kettenhaymerja, redovniku pri dominikancih, njivo "hinder der Lebaren ob der stat Marchburg", med špitalsko njivo in vrtom nekega Hechtla.⁷⁵ Na Lebarjah je imela zemljo tudi bratovščina sv. Duha iz Maribora. Leta 1515 je ptujski meščan Štefan Staudecker prodal bratovščini njivo "ym purgkhfrid zu Marchburch ob der stat am Lebern".⁷⁶ Naj omenimo, da je v letu 1418 imela Ana, hči pokojnega Jakoba s Studencev pri Mariboru, pravico do deleža na domcu "ze Lebern", ob domcih Winterja in Dörerja, in jo prodala svojemu svaku Ivanu Stroblu.⁷⁷ Zanimiva je tudi prodaja v neki listini iz 1449, s katero je Leopold Stubenberški prodal Konradu Pesničarju tudi posest pri Mariboru: urad v "Lausgasse" ter domce in vrt v mestu in "vor der statt am Leber".⁷⁸

Vsaj spodnji del **Vinarskega potoka**, ki priteče iz Vinarij in teče zahodno od Račjega dvora, se je v srednjem veku in tudi še kasneje imenoval **Gankerspach**. Po tem potoku je tekla vse od Drave do Graške ceste pri Račjem dvoru zahodna meja mariborskega mestnega pomerija. Opis pomerija iz 1505 namreč pravi, da pričinja meja "pri zgornjih mestnih utrdbah ter gre ob Dravi do omenjenega potoka in nato do deželne ceste, ki pelje proti Gradcu".⁷⁹ Na tem območju

⁷¹ 1438, februar 5.: fond Mesto Maribor 1/1, fol. 189^v – 190^v, StLA. GZM VI/67.

⁷² Po 1450: fond Mesto Maribor 1/1, fol. 166^v – 170^v, StLA. GZM VII/29.

⁷³ 1389, oktober 9.: orig. perg. (št. 3681), StLA. GZM V/56.

⁷⁴ 1455, maj 7.: orig. perg. (št. 6527 b), StLA. GZM VII/59. 1458, november 30.: orig. perg. (št. 1101), PaM. GZM VII/77.

⁷⁵ 1473, maj 12.: orig. perg. (št. 7471 b), StLA. GZM VIII/48.

⁷⁶ 1515, avgust 16.: orig. perg. (št. 882), PaM. GZM XI/38.

⁷⁷ 1418, marec 26.: orig. perg. (št. 4687 a), StLA. GZM VI/7.

⁷⁸ 1449, april 23.: orig. perg. (št. 6176), StLA. GZM VII/21.

⁷⁹ 1505: "...bej dem obern pollwerch vnnd geet neben der Traa hinawff bis in den Ganckerspach hinawff an die landdstras gen Grätz..." (Fond Mesto Maribor 1/1, fol. 286^v, StLa) (GZM XIV, str. 1). Pred 1330: "Konkaren" (Zahn, Joseph von, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Wien 1893, str. 90). 1524: "Ganngherspach" (GZM XIV, str. 3). 1671: "Gangerspach" (GZM XIV, str. 13). P. Blaznik (Topografija I, str. 328) locira nepravilno: "Kamniška graba, naselje v Kamnici pri Mariboru".

je bil gospodar zemlje tudi šentpavelski samostan, sicer lastnik posesti v bližnji Kamnici že od konca 11. stoletja.⁸⁰

Proti koncu 13. stoletja je vzhodno od potoka stal **dvor**, ki so ga šentpavelski benediktinci oddajali v fevd. V letu 1282 se omenja v neki listini kot priča "Rudlinus de Konkaren", ki je morda imel tedaj omenjeni dvor v fevdu ali pa je imel kako posest v njegovi bližini.⁸¹ Pred letom 1296 je imel dvor neki Werner "von Slierbach", ki ga v letu 1292 srečamo med možmi, ki so poravnali spor med šentpavelskimi benediktinci ter mariborskim sodnikom Rudolfom in Eberhardom zaradi posesti pri Prošek in Kamnici.⁸² Leta 1296 je ta dvor, ki se omenja kot "curia in Concaren apud Marchburgam", od Wernerja kupil Markvard Žleberški (von Schmirnberg), sicer gospod številnih šentpavelskih fevdov v Dravski dolini, in ga z vrsto drugih posesti poklonil šentpavelskim menihom, kar je storil "za svoje in svoje žene Gertrude dušno dobro".⁸³ Dvor se nekajkrat omenja tudi kot "Mitter hof", kar morda kaže na to, da na obravnavanem območju to ni bil edini dvor. V letu 1413 je imel dvor (hoff zu Konkern) Gašper Rotenperger, sicer fevdnik šentpavelskih benediktincev. Menihom je bil dolžan denar za urad Remšnik, pa jim je dvor vrnil.⁸⁴ Leta 1458 se omenjajo "der Mitter hoff" in njive "zu Gannkern".⁸⁵ K dvoru je očitno sodilo precej zemljiških kompleksov in tudi tu je prišlo do drobljenja posesti, kot se je to dogajalo na področju vsega Koroškega predmestja. Precej parcel so si pridobili tod tudi mariborski meščani in sčasoma se je pozabilo, da gre pravzaprav za šentpavelsko fevdno zemljo. Tako je imel v letu 1403 njivo "pey der Mitter hof" mariborski meščan Matej König, v letih med 1375 in 1396 mestni sodnik, in jo prodal someščanu in kolarju Juriju. Za njivo je izrecno rečeno, da je "prosta lastnina" (freies aigen).⁸⁶

Med mariborskimi obrtni sta omembe vredni usnjarstvo in **mlinarstvo**, saj je podeželsko zaledje moglo zalagati obrtnike z dovolj surovin in kmečkih pridelkov. Na ožjem mariborskem območju teče sicer nekaj potokov, ki se izlivajo v Dravo: Vinarski potok, Barbarin potok in potok izza Treh ribnikov ter Počehovski potok, ki pa niso premogli dovolj vode za mlinarstvo, sicer pa jih je poletna vročina skorajda izsušila. Zato so si Mariborčani postavili mline na Dravi, ki jih v srednjem veku najdemo na obeh bregovih (pri sv. Magdaleni se omenja 1289), vendar je bilo položno levo dravsko obrežje za ladijske mline bolj primerno.⁸⁷

Na ozemlju mariborskega mestnega pomirja se v Koroškem predmestju pri nekdanjem judovskem pokopališču (med Pristaniško in Strmo ulico) 1367. leta

⁸⁰ (1096-1105) Kos, Franc, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III. Ljubljana 1911, št. 408, str. 240

⁸¹ 1282: orig. perg. (št. 1221), StLA GZM II/54.

⁸² 1292, oktober 24., Maribor orig. perg. (št. 55), StP GZM II/74.

⁸³ 1296, januar 2., Dravograd. orig. perg. v OSTA. Sočasni prevod danes zelo poškodovane listine v nemščini (orig. perg. v OSTA) "... hof datz Konkaren bei Marchburch...". GZM II/79. J. Curk (Viri 1, str. 129) govori o "Kunkarenhof ob Rošpoškem potoku".

⁸⁴ 1413, maj 4. orig. perg., StP Schroll, Beda, Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Karnten Wien 1876 (FRA II/XXXIX, št. 363, str. 328)

⁸⁵ 1458: P Blaznik, Topografija I, str. 328.

⁸⁶ 1403, november 11. orig. perg. (št. 724), PaM. GZM V/86. Prim. J. Curk, Viri 1, str. 131. " . nekoliko skrivnostn Mitterhof iz 1403, stoječ na svobodnem zemljišču sredi njiv v Koroškem predmestju " Prim Mlinarič, Jože, Mariborski mestni sodniki v srednjem veku, v: ČZN NV 19(1983), str. 47.

⁸⁷ Baš, Franjo, Maribor I. Historično-geografski razvoj. Geografski vestnik II (1926), str. 61. Prim. Gestrin, Ferdo, Prometno trgovski položaj Pohorskega območja v srednjem veku, v: ČZN NV 36(1982), str. 5-17. 1289, junij 10, Maribor "... molendinum ... civitatis Marpurgen(sis) secundo loco posito super Traham . ." (orig. perg., št. 1358, StLA. GZM II/64). Prim. Mlinarič, Jože, Kartuziji Žiće in Jurklošter Maribor 1991, str. 71

omenja mlin, ki ga je skupaj z nekaterimi domci Nikolaj, sin tedaj že pokojnega mariborskega deželnega pisarja Rudolfa, poklonil v ustanovnem pismu mariborskemu beneficiju sv. Katarine.⁸⁸ V letu 1434 pa se omenja mlin, ki je stal na zemlji meljske komende in na kraju, imenovanem "der Pukhori stain". Mlin so imeli tedaj Mariborčani in ga je mestni magistrat podaril omenjeni ustanovi, da bi v njeni kapeli sv. Katarine opravljali predpisane obrede po njihovem namenu.⁸⁹ Ta mlin komende se omenja tudi v naslednjih stoletjih. V letu 1454 je imel ladijski mlin tod tudi mariborski meščanski špital, ki sta ga ustanovi poklonila mariborska meščana Gašper iz Slovenjega Gradca in Jakob Kuemaul. V letu 1454 je bil ta mlin skoraj povsem razpadel in mariborski magistrat ga je kot vrhovni špitalski mojster skupaj s pripadajočo posestjo dal za štiriindvajset let v zakup mariborskemu mlinarskemu mojstru Lenartu Fuchsu pod pogojem, da mlin na novo postavi, ga opremi z vsem potrebnim in daje predpisane letne dajatve. Činž od te posesti je prejemal tudi Leotold Stubenberg, saj je mlin stal na njegovem zemljišču in tudi pripadajoča zemlja je bila njegova last.⁹⁰ V letu 1460 pa je Friderik III. kot gospod zgornjemariborske gosposčine dovolil svojemu oficialu Krištofu Seeleiterju, da si postavi mlin na Dravi pri mlinu mlinarja Ilja ali kjer bi to hotel. Tudi ta mlin je stal v neposredni bližini omenjenih mlinov in pri judovskem pokopališču.⁹¹ V letu 1544 se tod omenjajo kot lastniki mlina mariborski minoriti, ki so ga dali v zakup mariborskemu meščanu in mlinarju Kolomanu Stradnerju.⁹² V opisu objezde mestnega zemljišča (1671) je rečeno, da so odšli od Koroških vrat proti Dravi "neben denen müllen".⁹³

Druga skupina mariborskih mlinov na Dravi je bila na vzhodni strani mesta, po njih je ena izmed ulic dobila ime Mlinska ulica. 1321. leta se omenja "Mülgasse" in leta 1528 je govora tudi o njivi "gelegten vor sannd Vlrichs thor in der Müllgassen, so man von dem stainen khreutz hinab geet zu den müllen".⁹⁴ V letu 1472 se omenjajo trije dravski mlini: "nider halb der Lausgassen".⁹⁵ V 16. stoletju pa se omenja šest mlinarjev, ki so imeli v omenjeni ulici zemljišče v zakupu od mariborskega mesta.⁹⁶

V bližini dravskih mlinov na zahodni strani mesta se v letu 1367 omenja **judovsko pokopališče** (Juden freydhoff), ki je bilo na območju med današnjo Pristaniško in Strmo ulico in ki se omenja tudi v letu 1434.⁹⁷ Zanimiv je dokument

⁸⁸ 1367, maj 25., Maribor: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 78–79^r, StLa. GZM IV/112. Okoli leta 1320 je mariborski meščan Jakob Crafuzz poklonil žički kartuziji "zgornji" mlin na Dravi. (rok. 3192, fol. 27, Zgodovinski arhiv Celje).

⁸⁹ 1434, avgust 4.: orig. perg. (št. 744), PaM. GZM VI/59.

⁹⁰ 1454, januar 1.: orig. perg. (št. 762), PaM. GZM VII/49.

⁹¹ 1460, maj 12., Dunaj: prepis v rok. Blau (XV. stol), fol. 102, ÖSTA. GZM VII/88.

⁹² 1544, december 4.: orig. perg. v StLa. GZM XI/107.

⁹³ 1671: ibidem, fol. 473^r, StLa. GZM XIV, str. 12. Prim. J. Curk, Viri 1, str. 46.

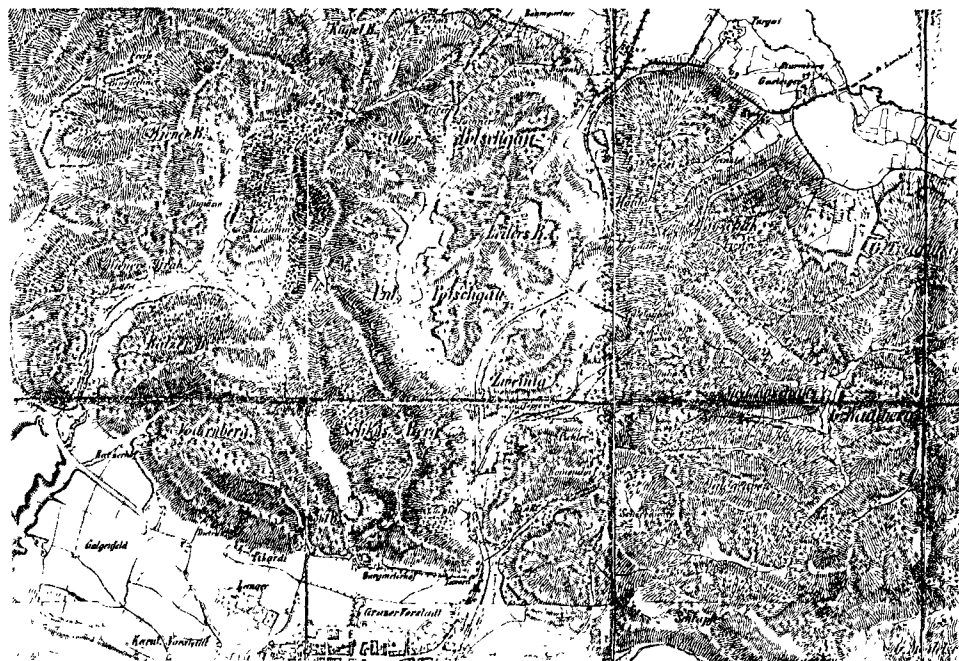
⁹⁴ 1321: Zahn, Joseph von, Ortsnamenbuch..., str. 327. 1528: J. Curk "Müllgassen" istoveti z Ulico heroja Šlandra, oziroma Mlinsko ulico z Lausgasse, omenjeno 1321. (Viri 1, str. 142).

⁹⁵ 1472, december 6.: orig. perg. (št. 1102), PaM. GZM VIII/42.

⁹⁶ Prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 27. GZM XIV, str. 45–46.

⁹⁷ 1367 je govora o domcih "bei der Juden freydhoff". Nikolaj, sin deželnega pisarja iz Maribora, je v ustanovnem pismu poklonil posest beneficiju sv. Katarine v mariborski župnijski cerkvi. (1367, maj 25., Maribor: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 78 - 179^r, StLa. GZM IV/112). 1434, avgust 4.: orig. perg. (št. 744), PaM. GZM VI/59. V dokumentu se omenja mlin, ki je stal na zemlji meljske komende ter med mlinom meščanskega špitala in "der juden freydhoff deselbs cze Marpurg".

iz leta 1460, s katerim je deželni knez dovolil svojemu oficialu Krištofu Seeleiterju, da si postavi na Dravi mlin na čolnih in z izbo "auf der Juden freithof" ali pa na drugem kraju, kakor ga je volja. Zgornje bi kazalo, da je judovsko pokopališče segalo prav do reke.⁹⁸ Razumljivo je, da bi Krištof smel za to uporabiti zemljišče, last Judov, na katerem še ni bilo grobov. Po izgonu Judov iz Maribora leta 1496 je bilo njihovo pokopališče opuščeno,⁹⁹ omenja pa se 1524 ob opisu meja mestne gmajne. Zanj je rečeno, da pričinja ob Koroških mestnih vratih, se širi vzdolž Koroške ceste, gre med ograjami tja proti judovskemu pokopališču (für der Juden freydhoff) ter vse do Vinarskega potoka, do koder je segal mestni pomerij.¹⁰⁰ V letu 1544 je bil del nekdanje judovske posesti ob Dravi, obdan z ograjo, last mariborskih minoritov, ki so mlinarju Kolomanu Stradnerju dali v zakup posest "zwischen des Juden ackher vnnd der Traa". V pogodbi je zapisana tudi zahteva, da Stradner postavi in vzdržuje plot ob tej posesti (am Juden ackher), od Drave pa do vhoda v posest, in ne sme dovoliti, da bi se od nje karkoli odtujilo.¹⁰¹

Izsek iz vojaške karte iz okoli 1879 (Croquis der Umgebung von Marburg),
Pokrajinski arhiv Maribor

⁹⁸ 1460, maj 12., Dunaj. prepis v rok. Blau 533 (XV stol.), fol. 103, OSTA. GZM VII/58.

⁹⁹ Prim. Mlinarič, Jože, Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi. PaM Katalog 7 Maribor 1996, str. 5-72.

¹⁰⁰ 1524 prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 201, StLA. GZM XIV, str. 3

¹⁰¹ 1544, december 4. orig. perg. StLA. GZM XI/107 Hasnovaalec zemlje je dolžan: "... den zaun am Juden ackher von der Traa herauff vnntzt zu dem thor der einfart in Juden ackher .. verwarn vnd aufrichten ." Prim. Puff, Rudolf Gustav, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte I Gratz 1847, str. 118

Na Lebarjah sta bila še dva omembe vredna kraja: **morišče in opekarna**. Opis mestne gmajne iz 1524. leta pravi, da teče njena meja od Koroških vrat na Marijino cerkev in na že omenjeni kamniti križ pri cerkvi in da vključuje tudi "gericht ackher" in "zieglstadi".¹⁰² Franciscejski kataster iz leta 1825 beleži ledinsko ime "Galgenfeld" ob stari Koroški cesti nasproti današnje Pedagoške fakultete. Ob objezdi leta 1671 so ugotavljali, da je bilo tod "pred časom" mestno morišče, da pa je na tem mestu bila tedaj obdelovalna zemlja.¹⁰³ Zapis iz leta 1524 omenja tudi "nekdanje" morišče v Lajteršperku, dokument iz 16. stoletja pa še morišče pri kamnitem križu v Ulrikovem predmestju.¹⁰⁴

Na zahodnem robu mesta se že v srednjem veku omenja opekarna. Kmalu po letu 1450 je mariborski župnik Jurij Swentenkrieg ustanovil mašno ustanovo za beneficij sv. Magdalene v mestni župnijski cerkvi in ji je med drugim poklonil tudi dohodke od opekarne (ziegl stadl) in od pripadajočega zemljišča "na mestnem pomirju na Lebarjah pri Mariboru pri Marijini kapeli". Ker je rečeno, da se daje činž tej kapeli, smemo domnevati, da je podarjena posest bila njena last oziroma last mestne župnije.¹⁰⁵ Verjetno sta v drugi polovici 15. stoletja stali na zahodnem robu Koroškega predmestja in na mestnem pomirju dve opekarni, last mesta, ki ju je magistrat oddajal za činž.¹⁰⁶ V letu 1473 je magistrat zemljišče, na katerem je stala mestna opekarna, proti oddaji letnega činža oddal Benediktu Koflerju, opekarskemu mojstru s Ptuja. V istem letu je mestni magistrat "staro pogorišče", na katerem je stala opekarna in ki jo je imel v zakupu Krištof Seeleiter, oddal pod enakimi pogoji zgoraj omenjenemu Benediktu. Za zemljišče je rečeno, da leži na mestnem pomirju "nad Graško cesto" ter med potokom Rošpohom in Vinarskim potokom.¹⁰⁷ Pod šentpavelskim opatom Sigmundom Jöbstlom (1488-1498) je prišlo zaradi zemljišča, na katerem je delovala opekarna, do spora z mariborskim mestom, saj so šentpavelski benediktinci trdili, da je zemljišče njihova last. Priče so izpovedale, da je zemljišče del mestne gmajne, saj je ležalo "pod Graško cesto". V letu 1505 je bil spor razsojen v korist mariborskih meščanov.¹⁰⁸

¹⁰² 1524: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 201^v, StLA. GZM XIV, str. 3.

¹⁰³ 1671: "Hernach hat man sich dem Gangerspach zugewendet... solle alda ain gericht vor zeiten gestanden sein..." (Ibidem, fol. 473, StLA. GZM XIV, str. 13). Katastralna mapa Koroška vrata (Kärntnerthor) 1825, PaM. Prim. Šoštarčič, Mirko, Gavge - pozabljena preteklost, v: Slovenski arhivski časopis. (PaM, Maribor) 3/št. 1-1(1996), 2/št. 1-2(1997), str. 11 in 4/št. 5-6 (1997), str. 15.

¹⁰⁴ 1524: "an Leuttersperg ... so vor zeiten das allt gericht ist gestannden." (Prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 202^v, StLA. GZM XIV, str. 4). "... ain ackher bey dem stainen creutz, so man die lewt prennt, am egkh, so man auf Melling geet..." (ibidem, fol. 293, StLA. GZM XIV, str. 43). 1705, junij 15., Maribor: ibidem, 4/7, fol. 74, StLA. GZM XIX, str. 75. Govora je o njivi: "... ausser dem burkthor vnder dem creiz ligent vnd der blueth akher genandt wierdt ...". Prim. Šoštarčič, Mirko, Gavge - pozabljena preteklost, v: SAČ 3, št. 1-2(1996). Prim. J. Curk, Viri 1, str. 31.

¹⁰⁵ Po 1450: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 166^v -170^v, StLA. GZM VII/29.

¹⁰⁶ Pri opisu druge mariborske gmajne je govora, da ležita na njej opekarna in morišče. (Ibidem, fol. 201^v, StLA. GZM XIV, str. 3). Pri opisu tretje gmajne je rečeno, da prične njena meja "bey dem ziegelstadi zwischen des weingart perg, genannt in Wiener..." (Ibidem, fol. 202^v, StLA. GZM XIV, str. 3-4).

¹⁰⁷ Opekarna je stala "... zwischen des Ratzpach vnnd des Khanggerspach oberhalb der Grätzer strassen..." (Ibidem, fol. 204^v - 205^v, StLA. GZM XIV, str. 26-27). Josef Andreas Janisch navaja "Ziegelgrube", ki jo je leta 1871 kupila Deželna sadjarska in vinarska šola (Topographisch - statistisches Lexikon von Steiermark II, Graz 1885, str. 184).

¹⁰⁸ GZM XIV, str. 28. Prim. J. Curk, Viri 1, str. 29-30.

Pred Koroškimi mestnimi vrati se je od Koroške ceste odcepila pot, ki je vodila ob zahodnem mestnem jarku tja proti Marijini cerkvi na Lebarjah.¹⁰⁹ V letu 1455 je govora o zemljišču "na mestnem pomirju pred Marijinimi vrati in v ulici, ki pelje k Marijini cerkvi".¹¹⁰ Leta 1542 se omenja velika špitalska njiva, ki da leži "ob vnser frawen kirchen am Leber" ter meji "an die gemain strassen gen Grätz werts" ter "an den fuessweg, als man von vnser frawen kirchen gen Gambs geet".¹¹¹ Iz zgornjega sledi, da je **Graška cesta** tekla severno od Marijine cerkve in da je bila omenjena pot - bližnjica od Marijine cerkve v Kamnico. Opis meja mestnega pomirja iz 1505 njegovo zahodno in severno mejo opredeljuje takole: od Drave po Vinarskem potoku na Graško deželno cesto (an die lanndstras gen Grätz), nato do križa pri Marijini cerkvi in od križa na cesto, ki pelje med Holmom (Kholperg) in zemljo zgornjemariborske gospoščine, ter na cesto, ki vodi v Lajteršperk.¹¹² Tu je jasno izpričana cestna povezava zunaj mestnega obzidja med Ulrikovim in Koroškim predmestjem. Z Graško cesto je bila povezana tudi pot, ki je prihajala z današnje Kalvarije, imenovana Bela pot (Weissenweg) in ki je tekla ob Barbarinem potoku do mestnega jarka.¹¹³ Od Graške ceste pa se je odcepil tudi krak, ki je vodil k Račjemu dvoru.¹¹⁴ V srednjem veku ni bila glavna cestna povezava jug-sever preko Košaškega klanca (Lajteršperk), ampak je ta šla zahodno od Maribora po sedanji Pipuševi in Vrbanski ulici in od Koroških vrat po Kamniškem drevoredu južno od Račjega dvora, skozi Rošop in Morski jarek na Zgornjo Kungoto ter čez Plač na Muro pri Ernovžu (Ehrenhausen). Cesta čez Košaški klanec in po Pesniški dolini je bila sicer zgrajena že v 17. stoletju, kajti v opisu objezde mestnih zemljišč na vzhodni strani mesta je govora o "Gräzer strasse", vendar je ta dejansko postala glavna prometna zveza med Mariborom in Gradcem šele v 18. stoletju.¹¹⁵

K odličnim vinorodnim legam zahodno od Maribora štejemo tudi tiste na **Račjem bregu**, ki se razteza nad jarkom za Račjim dvorom in ga na zahodu omejuje Vinarski potok.¹¹⁶ Ker je bila večina tega zemljiškega kompleksa z delom ravnice v poznem srednjem veku v rokah enega lastnika, je nastala potreba po gospodarskem in upravnem središču.¹¹⁷ To je nastalo ob vznožju vinogradov, v

¹⁰⁹ Glej str

¹¹⁰ 1455, maj 7 " gelegen in der vorstat vor Marchburg im purgfrid vor vnser lieben frawen purgtar in der gassen, so man daselbs geen vnser lieben frau gen get. " (Orig. perg , št. 6527 b, StLA GZM VII/59)

¹¹¹ 1542, junij 1, Dunaj orig perg (št 929), PaM GZM XI/97

¹¹² 1505 prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol 286', StLA GZM XIV, str. 1

¹¹³ 1455, avgust 14, Dunajsko Novo mesto. prepis v rok Blau 533(XV stol.), fol. 48' - 49', OSTA GZM VII/62 1498, september 4 orig perg. (št 848), PaM GZM X/90. Govora je o njivi, ki meji "an den weg, der von dem Weysennweg herab zu der statt geett. "

¹¹⁴ 1349, junij 15 orig perg (št 707), PaM. GZM IV/51.

1360, junij 15: orig perg (št 716), PaM GZM IV/90 Omenjajo se njive "pey der wegschayd, da man get gen Raytz " Prim J Curk, Viri 1, str 129

¹¹⁵ Curk, Jože, O srednjeveških zasnovah Ptuja in Maribora, v. ČZN NV 11(1975), str. 200; idem, Viri 1, str 123 Prim Šoštarič, Mirko, Pota - ceste - ulice Maribora, v ČZN NV 32(1996), str. 20-21 1671 " gegen der Grazer strassen " (fond Mesto Maribor 1/1, fol. 475', StLA GZM XIV, str. 17. Prim. 1694, november 6, Maribor ibidem 4/7, fol 68 - 69, StLa GZM XIX/72) Prim. Curk, Jože, O cestnem omrežju na Slovenskem Štajerskem v 17 stoletju, v. Kronika 34(1986), str. 12.

¹¹⁶ Franciscejski kataster 1825 Krčevina (Kartschovin), PaM. Vojaška specialka iz okoli 1879 (Croquis der Umgebung von Marburg), PaM

¹¹⁷ Prim Mhnarič, Jože, Admontski Račji dvor pri Mariboru, v. ČZN NV 14 (1978), str 33-47. Prim. Curk, Jože, Račji dvor pri Mariboru, ibidem, str 48-54

bližini prometnice, ki je vodila iz Maribora v deželno glavno mesto Gradec, ter na kraju, ki se leta 1265 imenuje Razendorf.¹¹⁸ Lastnik **Račjega dvora** s pripadajočo zemljo je bil do druge polovice 13. stoletja nemški viteški red, gospodar zemlje, zlasti vinogradov vzhodno od mesta.¹¹⁹ Red pa je zaradi prezadolženosti posest pri Sv. Petru (Malečnik), v Trčovi in pri Račjem dvoru spomladi leta 1279 prodal benediktinski opatiji v Admontu za dvesto mark srebra. Listina govori o prodaji posesti "in Hove".¹²⁰ Da je pri tem mišljen Račji dvor, priča dokument, ki ga je v letu 1290 izdal kralj Rudolf I. in s katerim je Admontu potrdil vse posesti in pravice, med njimi tudi "bona in Tepsarn, ad Sanctum Petrum et curiam Raitze apud Marehpurch".¹²¹ S pridobitvijo zemlje v neposredni okolici Maribora so si admontski benediktinci močno povečali posest na naših tleh. Že predtem pa so si redovniki izoblikovali gospodarsko in upravno središče pri Jarenini (Jareninski dvor), kjer jim je podelil v letu 1139 obsežne posesti in dohodke salzburški nadškof Konrad I.¹²² Admontski benediktinci so bili pri nas gospodarji zemlje vse do druge vojne.

Pogled na Račji dvor leta 2000

¹¹⁸J. Zahn ime locira k Račjemu dvoru. (Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Wien 1893, str. 327).

¹¹⁹1236, december 6., Sv. Peter: orig. perg. v arhivu samostana Admont (= Ad-mont). GZM I/65.

¹²⁰1279, marec 28., Judenburg: Komtur Konrad Feuchtwang proda Admontu "villas nostras sitas circa Marchburch in Styria videlicet ad Sanctum Petrum, Tepsowe et in Hove cum vinetis..." (Orig. perg. listina v Admontu. GZM II/43). Veliki mojster reda brat Hartman de Helderunge potrdi zgornjo prodajo: "nostrum bonorum juris montani et redituum circa Marchburch apud Sanctum Petrum..." (orig. perg. v Admontu. GZM II/44).

¹²¹1290, junij 22., Erfurt: prepis v A. Pachler, Chronicon Admontense sive antiquitatum inclyti et celeberrimi monasterii Admontensis 1667. Rokopis II, št. 115, str. 495, Admont. GZM II/69.

¹²²Wiehner, Jakob, Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1177. Bd. I, Graz 1874. 1139, oktober 10., Breže/Friessach: Cod. 475, št. 63, str. 244-249.

Admontski opatje so s spretno gospodarsko politiko povečali zemljo Račjega dvora: deloma jim je to uspelo na podlagi darovnic deloma z nakupi. Že v letu 1290 je Eberhard iz Maribora benediktincem podaril "za svoje in svojih sorodnikov dušno dobro" gozd pri Račjem dvoru (datz Raitz), ki so ga menihi po vsej verjetnosti vsaj deloma izkrčili za napravo vinogradov ali njiv.¹²³ Listine omenjajo v prvi polovici 14. stoletja nekaj nakupov zemlje. V letu 1323 je opat kupil tod velik vinograd od mariborskega meščana Valterja, v letu 1329 pa vinograd z imenom "die Enkinn" od Eberhardovega zeta Martina. Vinograd se v 16. stoletju omenja kot dominikalni: zakupniki dvora ga torej niso dajali v hasnovanje po gorskem pravu, ampak so ga obdelovali v lastni režiji.¹²⁴ Leta 1543 so vinograde, ki so sodili k Račjemu dvoru in ki so dajali letno po trinajst velikih sodov vina, ocenili s 50 funti imenja.¹²⁵

Admontski benediktinci so v srednjem veku Račji dvor s pripadajočo posestjo ponavadi oddajali v zakup. V času pridobitve posesti (1279) je imel Račji dvor očitno v zakupu Konrad, sin Otona Kriegljerja. V letu 1284 je Konrad Račji dvor (curiam sitam in Raitz) z vsem pripadajočim izročil dosmrtno Gotschalku Hausnerju, ta pa mu je dovolil, da bo smel z družino tudi še nadalje prebivati na dvoru, ter mu obljubil dajati predpisano vsoto denarja, vina, žita, lesa in drugega blaga.¹²⁶ Pred letom 1403 sta imela neke pravice do Račjega dvora (auf dem hof ze Raycz) in njegovih posesti, od katerih se izrecno omenjata majhen vinograd z imenom "der Rayczzer" in gozd, Lazar Slahenochs in Erhard Veltzperger.¹²⁷ V letu 1414 je opat Jurij podelil Račji dvor (hof genant der Rayczhoff) v dosmrtni užitek Nikolaju Schremleu in njegovemu vnuku Juriju, sinu pokojnega Hertleina Hausnerja, ki je v letu 1404 pri marenberških dominikankah opravljal službo gorskega mojstra. Nikolaj je obljubil opatu, da bo živel na Račjem dvoru, oba pa sta se zavzela, da bosta v redu vzdrževala posest in dala vsako leto pognojiti vinograde s stodvajsetimi košarami gnoja ter v naslednjih dveh letih popravila dvor. Po njuni smrti naj bi posest brez ugovora bila vrnjena samostanu.¹²⁸ Ker je

¹²³ 1290, maj 3 (Maribor) orig perg Admont. GZM II/68. Mariborski meščan Eberhard se omenja v letih 1273-1290 (GZM II/28, 37, 55, 68) in je morda identičen z Eberhardom v listini iz 1259, v kateri je govora o "Eburhardi fidelis civis nostri de Marpurg". (GZM I/101)

¹²⁴ 1323, april 24., Maribor orig perg (št. A a 4), Admont GZM III/68. 1329, november 1., Maribor orig perg v Admontu. Kot pričr se omenjata "Chuenrat der Justinger, amman ze Jaering" in "Fridreich von Raetz". V 16. stoletju so na dominikalnih vinogradih pridelali: "Raitzer" je dal 3 sode vina, vinograd "Hofweingarten" 2 sode, vinograd "Enkin" okoli 3000 litrov in "Ri(n)gler" 500 litrov. Na vinogradu z imenom "Tanhof pri Melju" so pridelali okrog 2000 litrov in na tistih pri Trčovi okoli 3000 litrov (Arhiv Ratzerhof III 1/e in 2/e, Admont)

¹²⁵ Imenjska cenitev admontske posesti leta 1543: II/3, StLA

¹²⁶ Prepis A. Pachler, Chronicon Admontense (XVII. stol.) II, št. 98, str. 485 GZM II/56.

¹²⁷ 1403, marec 25. orig perg v Admontu. GZM V/85. Lazar in Jurij Slahenochs sta bila sinova Gilga, ki se v letu 1381 navaja kot mariborski mestni sodnik (Mlinarič, Jože, Mariborski mestni sodniki v srednjem veku, v. ČZN NV 19(1983), str. 46-47).

¹²⁸ 1414, januar 21.: orig. perg. (št. Ju 10), Admont. GZM V/105. 1404, november 25.: Hertlein der Hawsner, die zeit der frawn von Mernberkch perkehmaister ze Marchpurg" (orig. perg., št. 4188 b, StLA. GZM V/94) Prim 1448, maj 3. in 1458, november 30.. GZM VII/13 in 77. 1409, november 4. pričr "Haertel der Hausner burger daselbs". (orig. perg. št. 4394, StLA. GZM V/100). 1405, junj 3. se v šentpavelski listini omenjata "Nikla der Schremlein" in "Hertlein der Hawsner von Raycz" (Orig. perg v StP) FRA II/XXIX, št. 346, str. 320-321 Prim 1448, maj 3. GZM VII/13 in 1458, november 30. GZM VII/77.

bil eden izmed članov družine Hausnerjev kasneje na strani upornega štajerskega plemiča Andreja Baumkircherja, so družini posest odvzeli. V letu 1477 je cesar Friderik III. admontskim menihom obljubil zaščito pred nadlegovanjem zaradi njihove zveze s Hausnerji.¹²⁹ Za Hausnerji je imela od konca 15. stoletja in do začetka 17. stoletja Račji dvor v zakupu družina Mayr.¹³⁰ Leta 1494 se omenja Nikolaj Mayr, ki je prebival "am hoff zu Raytz", in leta 1509 je dvor s posestjo ljubljanski škof Krištof Rauber kot komendatarni opat Admonta izročil v zakup Nikolajevemu sinu Ivanu. Ta je na Račjem dvoru prebival še v letu 1542.¹³¹

Na območju posesti Račjega dvora je v srednjem veku živelo nekaj družin in nekaj članov teh družin se je preselilo v Maribor ter dobilo meščanske pravice. Leta 1288 se v Mariboru omenja neki "Fridericus de Raicz", ki je očitno identičen s članom mestnega sveta Friderikom (Fridereich von Raytz) (1290) in s Friderikom (von Raetz) v neki admontski listini iz leta 1329.¹³² Leta 1290 se omenja Katarina, vdova Engelberta, doma "von Raytz", in leta 1305 srečamo Elizabeto s pridevkom "Raitzerin", mariborsko meščanko, ki je prodala vinograd na Račjem bregu lavantinski škofiji.¹³³ Nek dokument iz 1404 omenja mariborskega meščana Rudolfa "der Raitzer", ki je bil očitno doma iz okolice Račjega dvora.¹³⁴

Na Račjem bregu je bila večina vinogradniških parcel last admontskega samostana in so jih menihi ali zakupniki Račjega dvora obdelovali v lastni režiji ali pa oddajali posameznikom in ustanovam v zakup po gorskem pravu. Med lastniki gorskopravnih zemljišč ali njihovimi hasnovalci pogosto nastopajo mariborski meščani, s katerimi je imel Admont tesne stike. Vemo, da je imel samostan v mariborskem mestu hišo že pred letom 1297.¹³⁵ K lastnikom parcel na obravnavanem območju štejemo Eberharda iz Maribora, ki je v letu 1290 Admontu podaril gozd, nekaj let kasneje pa tod prodal marenberškemu samostanu vinograd.¹³⁶ K lastnikom ali hasnovalcem vinogradov štejemo tudi številne druge duhovne ustanove. Leta 1314 je mariborska meščanka Kunigunda podarila tri vinograde šentpavelski opatiji, in med njimi enega na Račjem bregu (datz Raytz), leta 1317 je Konrad Geueterl, kastelan na gradu Strechau pri Rottenmannu, podaril vinograd "an dem perg, der da haizet Raicze" cerkvi v Seckauu, ki je bila za to dolžna dajati njemu in njegovemu hlapcu dosmrtno oskrbo, leta 1325 pa je mariborski meščan Dominik prodal vinograd na Račjem bregu (cze Raicz)

¹²⁹ 1477, december 26., Dunajsko Novo mesto: orig. pap. v Admontu. Wichner, Jakob, *Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont vom Jahre 1466 bis auf die neueste Zeit IV*. Graz 1880, št. 596, str. 468.

¹³⁰ Prim. Mlinarič, Jože, *Admontski Račji dvor...*, str. 39 - 40.

¹³¹ 1494, januar 18.: Nikolaj Mayr in žena Marina kupita od Mihaela Langerja vinograd "am Raytz", med vinogradi "der Körnmetzin" iz Brucka in gospodov Humberških. (Orig. perg. Jii 15, Admont. GZM X/48). 1494, november 20.: omenja se šentpavelski vinograd pri Limbušu pri vinogradu "Niclasi Mayr am Raytzhoff". (FRA II/XXXIX, št. 670, str. 521). Wichner, Jakob, *Das Benediktiner-Stift Admont IV*, str. 66. Imenjska cenitev za admontske posesti 1542 in 1543: II/3, StLA.

¹³² 1288, september 26. (Maribor): orig. perg. v AR. GZM II/62. 1290, januar 9., Maribor: orig. perg. (št. A 155), KLA. GZM II/66. 1329, november 1., Maribor: orig. perg. v Admontu.

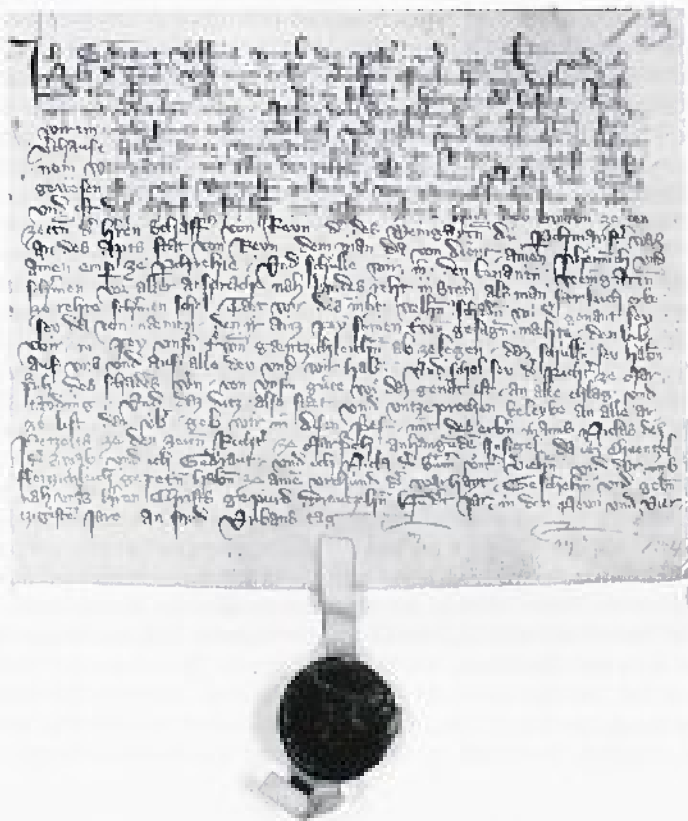
¹³³ 1290, januar 9., Maribor (glej op. št. 132). 1305, julij 12., Maribor: prepis iz 1874 (št. 1678 c), StLA. GZM II/112.

¹³⁴ 1404, julij 9.: prepis iz 1874 (št. 4174 a), StLA. GZM V/93.

¹³⁵ Mlinarič, Jože, *Admontski Račji dvor pri Mariboru*, v: ČZN NV 14(1978), str. 38.

¹³⁶ 1290, maj 3., (Maribor): orig. perg. v Admontu. GZM II/68. 1298, februar 22.: "...bey Raiz, der haist der Greczer": prepis v fondu Samostan Marenberg 1/4 (XVIII. stol.), št. 11, fol. 6, StLA. GZM II/84.

cistercijanom v Vetrinju na Koroškem.¹³⁷ Zaradi desetine na tem vinogradu je prišlo v letu 1368 do spora med samostanom in salzburško nadškofijo, a se je izkazalo, da Salzburg ni bil upravičen terjati od menihov desetine.¹³⁸

Jera, vilava mariborskega padarja Ulrika, in Nikdaj Summer proclata mestnemu pisarju Mateju vinograd na Račjem bregu (1349, maj 25.: orig. perg. listina, št. 706, Pokrajinski arhiv Maribor).

V letu 1349 se omenja kot lastnik vinograda "ze Raytz" tudi cistercijanska opatija Rein pri Gradcu. Vinogradniška parcela je mejila na vinograd mariborskega meščana in pisarja Mateja, ustanovitelja mariborskega meščanskega špitala (1348), ki je ustanovi poklonil vrsto posesti in letnih dohodkov v mestu in zunaj njega, med njimi tudi vinograde.¹³⁹ Matej je bil lastnik vinograda pri Račjem

¹³⁷ 1314, oktober 2., Maribor: prepis v knj. knjigi Št. Pavla (XIV. stol.), fol. 110, StP. GZM III/32. 1317, marec 27., Zciring: orig. perg. (št. 1824), StLA. GZM III/45. Prim. 1320, julij 22., Seckau: orig. perg. (št. 1874 a), StLA. GZM III/55. 1325, marec 19., Maribor: orig. perg. (št. A 227), KLA. GZM III/72.

¹³⁸ 1368, oktober 9., Maribor: orig. perg. (št. A 227), KLA. GZM IV/115.

¹³⁹ 1349, maj 25.: orig. perg. (št. 706), PaM. GZM IV/50. Prim. Mlinarič, Jože · Richter, Jakob, Mariborski meščanski špital od ustanovitve v letu 1348 do srele 18. stoletja, v: ČZN NV 17(1981), str. 252-272.

dvoru že leta 1344, v letu 1349 pa je kupil tod še en vinograd od Gertrude, vdove padarja Ulrika, in od Nikolaja Summerja.¹⁴⁰ Tudi Marijina bratovščina iz Maribora je pri Račjem dvoru hasnovala kar tri jane vinograda, ki jih je v letu 1475 njen predstojnik Štefan prodal oziroma izročil v zakup po gorskem pravu Katarini, vdovi mariborskega meščana Lenarta Prukla. Vinograd se je imenoval "der Lubiczzer" in je bil morda poimenovan po katerem izmed nekdanjih hasnovalcev.¹⁴¹ Že omenjeni vinograd, ki ga je leta 1305 prodala lavantinskemu škofu Wernerju Mariborčanka Elizabeta, doma z območja Račjega dvora, je ležal po vsej verjetnosti v jarku za Račjim dvorom (in dem winchel an dem Raitzerperge), kjer si je škof leta 1307 pridobil še eno vinogradniško parcelo, ki sta mu jo prodala mariborska meščana Jakob "der Tuesse" in njegova žena Nedielka. Vinograd je bil last omenjene Mariborčanke Elizabete.¹⁴² Ta lokacija se omenja tudi še leta 1454, ko je Konrad Hertenfelder prodal mariborskemu meščanu Urbanu iz Bistrice gornino "in den Rayczwinkl".¹⁴³ V letu 1479 je deželnoknežji oficial in vrhovni kletarski mojster Lenart Igelshofer dal v zakup vinograd "im Raitzperg" Martinu iz Kamnice. Posest je ležala med vinogradoma admontske opatiije in svečinskega cerkovnika.¹⁴⁴

Pri Račjem dvoru se v srednjem veku omenja **posest "in Greczer"**, očitno imenovana po bližnji Graški cesti.¹⁴⁵ V letu 1298 je Eberhard iz Maribora prodal marenberškemu dominikanskemu samostanu vinograd "bey Raiz, der haist der Grezer".¹⁴⁶ Na začetku 15. stoletja se omenja kot lastnik vinograda "im Greczer" mariborski Jud Muschel, Permanov sin, ki je tedaj posest, nekoč last gosposčine Viltuš, prodal Henriku, podložniku ptujske gosposčine, doma v Ulrikovem predmestju v ulici z imenom Lausgasse.¹⁴⁷ Pred letom 1435 je na omenjenem kraju (in Greczer) imel vinograd kolar Jernej iz Koroškega predmestja in je v tem letu na omenjeni gorci vzel v zakup pusto parcelo.¹⁴⁸ Marenberški samostan je imel v srednjem veku tod še eno vinogradniško parcelo. V letu 1465 mu je Ana, vdova mariborskega čevljarja Wolfharta, prodala posest "in Greczer", med vinogradi Lenarta in Ivana iz Celja.¹⁴⁹

¹⁴⁰ 1344, november 25.: orig. perg. (št. 702), PaM. GZM IV/29. 1542 je imel Ivan Mayr, bivajoč "am Retzer hof", špitalski vinograd. (1542, junij 1., Maribor: imenjska cenitev 24/322, StLA. GZM XXI/35). 1349, maj 25.: orig. perg. (št. 706), PaM. 62 M IV/50.

¹⁴¹ 1475, junij 11.: orig. perg. (št. 811), PaM. GZM VIII/69.

¹⁴² 1305, julij 12., Maribor: prepis iz 1874 (št. 1678 c), StLA. GZM II/112. 1305, julij 12., Maribor: prepis v Codex diplomaticus episcopatus Lavantini (XV. stol.), št. 154, fol. 50, Škofijski arhiv Maribor. GZM II/113. 1305, september 17.: ibidem, št. 155, fol. 50^v. GZM II/115. 1307, december 13., Maribor: prepis iz 1874 (št. 1710 e), StLA. GZM II/119.

¹⁴³ 1454, januar 21.: orig. perg. (št. 763), PaM. GZM VII/50.

¹⁴⁴ 1479, junij 17.: orig. perg. (št. 570), arhiv krške škofije v Celovcu. GZM IX/48.

¹⁴⁵ V srednjem veku in v 16. stoletju se omenjajo vinogradi na gorci "Grätzerperg", ki ga listina iz 1354 locira k Melju: 1354, januar 21., Maribor: orig. perg. v ÖSTA. GZM IV/63. Prim. P. Blaznik, Topografija I, str. 247: "Graetzerperg" ipd. J. Zahn meni, da gre za eno samo gorco, in jo locira k Jarenini: "Grazerberg Ggd. I. W. Büheln nō. Jaring" (Ortsnamenbuch, str. 231).

¹⁴⁶ 1298, februar 22.: prepis v rok. 1/4, fond Samostan Marenberg (XVIII. stol.), št. 11, fol. 6^v - 7^r, StLA. GZM II/84.

¹⁴⁷ 1403, november 11.: orig. perg. (št. 725), PaM. GZM V/88.

¹⁴⁸ 1435, julij 6.: orig. perg. (št. 745), PaM. GZM VI/61.

¹⁴⁹ 1465, julij 30.: orig. perg. (št. 7084), StLA. GZM VII/117. Prim. Mlinarič, Jože, Marenberški dominikanski samostan 1251-1782. Celje 1997, str. 95.

Za vinograde na vzpetini med potokoma Rošpoh in Vinarskim potokom je v srednjem veku rečeno, da ležijo "an dem Wiener perg" ali "im Wiener".¹⁵⁰ V **Vinarjih** se v ohranjenih listinah prvič omenja nek vinograd leta 1325. Mariborski meščan Dominik je tedaj prodal vetrinjskim cistercijanom gornino z vinogradov na Cvajniku in na Račjem bregu ter na bližnji gorci "Wiener perg." Ko sta leta 1389 brata Jurij in Lazar Slahenochs, sinova tedaj pokojnega Gilga, katerih družina je imela okoli 1400 neke pravice do Račjega dvora, prodala marenberškim dominikankam posest na gorcah okoli Maribora, sta jim prodala tudi gornino "in den Wiennern".¹⁵¹ Na obravnavanem območju je imel nekaj vinogradniških parcel mariborski meščanski špital in leta 1542 se navaja "in Wiernerperg" ali "in Wiener" pet vinogradov omenjene ubožne ustanove. Ta je bila lastnik vinograda "inn Wiennern" že pred letom 1389, ko ga je špitalski oskrbnik, mesar Lovrenc, dal v zakup someščanu in sodarju Ortleinu. Posest je ležala med vinogradi Nikolaja Sawslaherja in Štefana z Lebarij pri Mariboru.¹⁵² V letu 1495 omenjeni pusti vinograd "im Wyenner", ki ga je špital dal v zakup Ivanu Chunaradu, bivajočemu na Studencih, bo očitno identičen z zgornjo vinogradniško parcelo.¹⁵³ K lastnikom ali hasnovalcem vinogradov štejemo tod tudi mariborske meščane: zlatarja Lasla (1451) in Urbana, doma iz Bistrice (1454), ki si je parcelo pridobil od Konrada Hertenfelderja.¹⁵⁴ Omenimo naj tudi, da je imela leta 1684 meljska komenda v Vinarjih, pri Kamnici in na Urbanu skupaj sedem vinogradov.¹⁵⁵

Sredi 15. stoletja je deželni knez dal v fevd Ulriku Saurauu tudi **vinograd** z imenom "**der Grüdel**".¹⁵⁶ V 16. stoletju se omenja vinograd "im Wiener am Gründlperg" ali "am Gründlperg". Iz opisa mariborskih gmajn (1524) je razvidno, da je "Grydl perg" ležal nad opekarno, in tudi oznaka "in Wiener" priča, da gre očitno za vzpetino na začetku Vinarij in nasproti današnjega stadiona Konjeiškega kluba.¹⁵⁷ V letu 1539 je imel "im Wiener am Gründlperg" v zakupu vinograd, travnik in sadovnjak Tomaž iz Spodnjega Razvanja, podložnik Auerspergov (Betnave), in ga je prodal mariborskemu meščanu in peku Eberhardu.

¹⁵⁰ F Bezlag "Vinarski potok etc. Izredno številna imenska družina zahteva previdnosti. Gotovo je mnogo imen te vrste izvedenih iz osnove vino "Wein" . ne pa vse." (Slovenska vodna imena II. Ljubljana 1961, str. 297) V srednjem veku se navaja oblika "in den Wiennern", kar kaže na dve gorci s tem imenom. (1389, julij 24 · GZM V/55). Franciscejski kataster 1825 · k o. Krčevina (Kartschovin), PaM. Prim. Krajevni leksikon Dravske banovine Ljubljana 1937, str. 433 in Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana 1980, str. 218.

¹⁵¹ 1325, marec 19, Maribor orig perg. (št. A 227), KLA. GZM III/72 1389, julij 24. orig. perg (št. 3675 a), StLA. GZM V/55. Prim. Mlinarič, Jože, Marenberški dominikanski samostan..., str. 86. 1403, marec 25. orig perg. v Admontu GZM V/85

¹⁵² 1542, junij 1, Maribor. imenjska cenitev 24/322, StLA. GZM XXI/35-4 1389, oktober 27.: orig perg (št. 718), PaM GZM V/57

¹⁵³ 1495, maj 4 orig. perg. (št. 840), PaM GZM X/58.

¹⁵⁴ 1451, junij 23 orig perg (št. 757), PaM GZM VII/34. 1454, januar 21 : orig. perg. (št. 763), PaM GZM VII/50

¹⁵⁵ Mlinarič, Jože, Melje in njegova malteška komenda od XII. stoletja do leta 1803, v: ČZN NV 16/(1980), str. 232

¹⁵⁶ 1443-1452 Starzer, Albert, Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1321-1546. Beträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 32(1902), št. 267/5, str. 303, št. 202/2, str. 272 1470, maj 12, Velikovec/Volkermarkt: ibidem št. 202/3, str. 272

¹⁵⁷ 1524 fond Mesto Maribor 1/1, fol. 201 StLA GZM XIV, str. 3. Očitno gre za začetek Kamniškega brega (Atlas Slovenije. Ljubljana 1986, str. 42)

Posest je mejila na zemljo čevljarja Blaža iz Razvanja ter se je dotikala mestne gmajne. Vinograd z vsem pripadajočim so dediči omenjenega Eberharda v letu 1556 prodali mariborskemu meščanskemu špitalu.¹⁵⁸

Vzhodno od Račjega brega pa do Barbarinega potoka se nad mestom razteza **vzpetina** z imenom Bezovje in njen najbolj vzhodni del se imenuje **Kalvarija** (375 m). Pred pozidavo cerkve na najbolj dominantnem delu vzpetine v letu 1681 se je ta imenovala Vorderberg ali Vorderberger, torej "hrib pred mestom", njen vzhodni del pa je nosil ime Bela pot (Weissenweg) in je segal nekako od cerkve na Kalvariji pa do Barbarinega potoka, ki se je nekaj imenoval Weissenwegbach. Ime Kalvarija pa se je ustalilo šele po postavitvi križevega pota v 18. stoletju.¹⁵⁹ Obravnavano območje je bilo zaradi svoje odlične lege zasajeno z vinogradi vsekakor že v času, ko se omenjajo vinogradi pri Kamnici in na Račjem bregu. Prve omembe vinogradov pričajo, da so dobile tod zemljiške komplekse največ duhovne ustanove, ki so jih dajale v hasnovanje po gorskem pravu zlasti mariborskim meščanom.

Leta 1337 se omenja vinograd "ze Marchburch an dem Vorderberch", last salzburške nadškofije. Vinograd je mejil na vinograd šentpavelskih benediktincev in ga je nadškof Friderik podelil dominikankam v Brežah (Friesach) na Koroškem.¹⁶⁰ Naslednja znana omemba je iz leta 1346, ko se omenja vinograd "amb Voderperg gelegen zw Marpurig".¹⁶¹ Sredi 15. stoletja se omenjata vinograda mariborskega beneficija sv. Ruperta in mariborskega meščanskega špitala. Vinograd omenjenega beneficija z imenom "Steinpeyss" je ležal pri vinogradu, ki je bil last mariborskega Marijinega beneficija. Špitalski zemljiški kompleks je tedaj imel v zakupu mariborski župnik Jurij Swentenkrieg in ga je z lastnikovim dovoljenjem poklonil na novo ustanovljenemu beneficiju sv. Magdalene pri mariborski župnijski cerkvi.¹⁶² K lastnikom ali hasnovalcem vinogradov štejemo na obravnavanem območju vrsto mariborskih meščanov: Mariborčana Janeza (1346) in vdovo Janeza iz Gradca, ki je mariborski župniji poklonila dva vinograda, dve njivi in gozd (1467), kjer je župnija že bila lastnik vinograda z imenom "Mayrhoffer".¹⁶³ Tudi mariborska gosposčina je bila tod gospodar zemlje, o čemer med drugim priča listina kralja Maksimilijana I. iz leta 1497, s katero je podelil svojemu oskrbniku Benediktu Sätelinu vinograd "in dem Vorderberg". Vinograd so imeli nekaj časa v rokah mariborski Judi, ki so si ga očitno pridobili na račun zapadlega

¹⁵⁸ 1539, december 20.: orig. perg. (št. 922), PaM. GZM XI/88. 1556, marec 13.: "im Wiener am Grundlperg": orig. perg. (št. 958), PaM. GZM XII/14. 1542 se omenja vinograd meščanskega špitala "im Grudl": imenjska cenitev 1542, junij 1., Maribor: 24/322, StLA. GZM XXI/35-3.

¹⁵⁹ Obravnavano območje je glede na Franciscejski kataster sodilo v k. o. Krčevina (Kartschovin) in Koroška vrata (Kärntnerthor). Vojaška karta iz okoli 1879, (Croquis der Umgebung von Marburg), PaM. Prim. Curk, Jože, Maribor (Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris), v: ČZN NV 4(1968), str. 94. "Zahodno od Kalvarije je prijetna gorica Bezovje..." (Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 434).

¹⁶⁰ 1337, september 14., Salzburg: orig. perg. v ÖSTA. GZM IV/3.

¹⁶¹ 1346, junij 24.: arhivski regist gosposčine Stubenberg 1/8a, fol. 14', StLA. GZM IV/37.

¹⁶² 1455, september 1.: "Steinpeyss im Vorderberger": orig. perg. (št. 10); PaM. GZM VII/65. Po 1450: "der Vorderberger". Vinograd je ležal nad vinogradom z imenom "der Dauider", last mariborske župnije, in vinogradom Hausnerja. (Prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 166^v - 170^v, StLA. GZM VII/29).

¹⁶³ 1346, junij 24.: "amb Voderperg gelegen zw Marpurig" (Arhivski regist gosposčine Stubenberg 1/8a, fol. 14', StLA. GZM IV/37). Prim. Mlinarič, Jože, Mariborska župnija do leta 1600, v: ČZN NV 9(1973), str. 242.

dolga.¹⁶⁴ Dokumenti nekajkrat omenjajo vinograde in druge zemljiške komplekse ob vznožju današnje Kalvarije. Že leto po svoji ustanovitvi (1349) je mariborski meščanski špital prejel v dar njivo "unter den Vorderbergern", leta 1433 pa je mariborski meščan Nikolaj Valh prodal Mihaelu Drechslu njivo pod današnjo Kalvarijo, ležečo med njivami meščanskega špitala in Jurija Hausnerja, zakupnika Račjega dvora.¹⁶⁵ Okoli leta 1500 se omenjajo tod njive, last zgornjemariborske gosposčine, ki jih je dajala v zakup po kupnem pravu predvsem mariborskim meščanom.¹⁶⁶

Območje nekako vzhodno od cerkve sv. Barbare pa do Barbarinega potoka se je že v srednjem veku imenovalo **Bela pot (Weissenweg)** in enako se je imenovala pot ob omenjenem potoku.¹⁶⁷ V letu 1460 je gvardijan mariborskih minoritov prodal mariborskemu meščanu in kolarju Pankraciju Seeweyerju vinograd "im Vorderberger in dem Weyssen weeg, neben der von Seyts weingarten". Ker vemo, da je žička kartuzija bila lastnik vinogradov na bližnjem griču Holm (vzhodno od Barbarinega potoka), je jasno, da gre za vinograd zahodno od omenjenega potoka.¹⁶⁸ Sredi 16. stoletja se v nekem dokumentu omenja "Pinter perg oder Weissen weg" z omembo kmetije, h kateri so sodili vinogradi in njive. Zgornje ime se je očitno nanašalo na območje ob Beli poti, in to na desnem bregu Barbarinega potoka. Na isti lokaciji je bil vsekakor tudi vinograd z imenom "in den Pintner", ki sta ga brata Jurij in Lazar Slahenochsa, sinova tedaj že pokojnega Egidija, v letu 1389 prodala marenberškim dominikankam.¹⁶⁹ Pri opisu mestne gmajne leta 1524 je govora tudi o gmajni z imenom "die Ochsenhallt", ki da je ležala "ob Forder perg in Pinter in Weissen weeg".¹⁷⁰

Bela pot (Weissenweg) je bila tudi prometnica, ki je vodila z današnje Kalvarije in z območja za Kalvarijo v Koroško predmestje ob mestnem jarku ter k Dravi.¹⁷¹ Ob njej je stala Marijina cerkev na Lebarjah, prečkala pa je tudi nekdanjo Graško cesto. V letu 1515 je govora o neki posesti na Lebarjah in zanjo je rečeno, da meji na pot, "den man nennt den Weissen weeg vnd get biss an den statgrabm", leta 1498 pa je govora o poti "der vonn dem Weyssennweg herab zu der statt geett".¹⁷² Pod današnjo Kalvarijo so zahodno od Bele poti ležale njive mariborskih meščanov, ki so jih imeli v zakupu od raznih mariborskih duhovnih ustanov in od mariborske gosposčine. V letu 1455 je omenjena gosposčina dala njivo, ki je ležala pri njivi mariborske župnije, v zakup deželnoknežjemu oficialu Krištofu Seeleiterju.¹⁷³ V letu 1498 je Matevž Ruetzinger, član mestnega sveta, prodal

¹⁶⁴ 1497, maj 31., Fussen zapis v protokolih Maksimilijana I. Geschäft vom Hof 1497 II, fol. 218, Tirolski deželni arhiv v Innsbrucku GZM X/78.

¹⁶⁵ 1349 Vizitacijski zapisnik mariborskega meščanskega špitala iz 1731, str.9-10, Škofijski arhiv Maribor. GZM IV/52 1433, maj 2 orig perg (št. 740), PaM. GZM VI/49: "vnderm Vorderberger"

¹⁶⁶ Okoli 1500 P Blaznik, Topografija I, str 323.

¹⁶⁷ Barbarin potok se v Franciscejskem katastru 1825 (Koroška vrata - Kärntnerthor) imenuje "Weissenwegbach"

¹⁶⁸ 1460, april 25.: orig. perg (št 6790), StLA. GZM VII/86.

¹⁶⁹ 1556, oktober 28., Maribor: fond Mesto Maribor 5/18, fol. 22-23, StLA. GZM XV/14. 1389, july 24 orig perg (št. 3675 a), StLA. GZM V/55,

¹⁷⁰ 1524 fond Mesto Maribor 1/1, fol 202*, StLA. GZM XIV, str 5. Prim J. Curk, Viri 1, str. 31.

¹⁷¹ Prim Šoštarič, Mirko, Pota - ceste - ulice v Mariboru, v: ČZN NV 32 (1996), str. 25.

¹⁷² 1515, avgust 16. orig. perg (št 882), PaM GZM XI/38 1498, september 4.: orig. perg. (št. 848), PaM GZM X/90

¹⁷³ 1455, avgust 14., Dunajsko Novo mesto prepis v rok. Blau 533 (XV. stol.), fol. 48-49, ÖSTA. GZM VII/62

Štefanu Staudeckerju njivo na pomirju pri Lebarjah "ob poti, ki pelje od Bele poti v mesto." Njivo, ki je ležala v bližini Marijine cerkve na Lebarjah, je Štefan leta 1515 prodal bratovščini sv. Duha iz Maribora in že čez pet let je posest prišla v roke beneficija sv. Mihaela.¹⁷⁴ Poleg mariborskih meščanov, duhovnih ustanov in zgornjemariborske gosposčine je nekaj posesti (njiv) imel tod tudi mariborski meščanski špital in kot hasnovalec dveh pustih zemljišč se tod (in Weyszen weeg) omenja npr. tudi nek meščan iz Volšperka (Wolfsberg) na Koroškem.¹⁷⁵

Bela pot je z današnje Kalvarije vodila ob potoku, katerega povirje je za omenjenim hribom in ki je služil za polnitev mestnega jarka ob obzidju. Ta potok, **Barbarin potok**, se je izlival v mestni jarek približno na vogalu Gregorčičeve in Strossmayerjeve ulice.¹⁷⁶ Vzhodno od Barbarinega potoka se dviga **vzpetina Holm** (danes Mestni vrh, ok. 340 m), ki poteka v smeri jug-sever ter seže na vzhodu do ceste, ki vodi iz mestnega parka k Trem ribnikom.¹⁷⁷ V letu 1460 se vzpetina imenuje "Kcholbmerg" - Holm, nosi torej ime, tako značilno za slovanski svet, za Nemčijo in za Skandinavijo. Tedaj je na Holmu imela svoje vinograde žička kartuzija.¹⁷⁸ Tudi urbarji mariborske župnije iz obdobja 1500-1571 omenjajo na tej vzpetini, ki se dviga med Kalvarijo in Piramido, vinograd omenjenega samostana, ležeč na gorskopravni zemlji omenjene župnije.¹⁷⁹

Jože MLINARIČ

HISTORISCH-TOPOGRAPHISCHER ABRISS DER UNMITTELBAREN GEGEND DER MITTELALTERLICHEN STADT MARBURG / MARIBOR

Zusammenfassung

Die Kolonisation des unteren Drautales sowie einer breiteren Umgebung von Marburg wurde nach dem Jahre 1100 durch die Spanheimer gefördert. Einer der bedeutesten aus dem Sprosse dieser Familie, Bernhard, hatte seinen Sitz auf der Festung Marburg, die erstmals in einer Urkunde aus dem Jahre 1164 erwähnt wird und die sich zu einem Mittelpunkt der Verwaltung des ausgedehnten landesfürstlichen Besitzes entwickelte. Unter den Babenbergern kam es zur Zerteilung des Besitzes und es entstanden daraus zwei Einheiten: die Herrschaft Untermarburg mit 275 Untertanen, verwaltet durch die im Amtshof in der Stadt Marburg wohnenden landesfürstlichen Verwaltern, und die Herrschaft Obermarburg mit 283 Untertanen (1542). Die Herrschaft Obermarburg wurde durch die Ministerialen aus der Familie der Marburger, die ihren Sitz auf der Festung hatten, bis zum Aussterben dieser Familie im Jahre 1376 verwaltet. Die beiden Herrschaften hatten einen grossen Einfluss auf die Entwicklung des unter der Festung entstehenden gleichnamigen Ortes, der sich in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts zu einer Stadt entwickelte (erste Erwähnung 1254) und die ein Verwaltungs- und Wirtschaftszentrum sowie kirchliches Zentrum eines umfangreichen Gebietes im unteren Drautale sowie in den Windischen Büheln wurde. Zu Obermarburg gehörte auch der Meierhof unter der Festung, der nach seinem Brand im 17. Jahrhundert der neue Sitz der Herrschaft wurde.

¹⁷⁴ 1498, september 4.: orig. perg. (št. 848), PaM. GZM X/90. 1515, avgust 16.: orig. perg. (št. 882), PaM. GZM XI/38. 1520, november 20.: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 171^v - 174^v, StLA. GZM XI/48.

¹⁷⁵ Imenjska cenitev 1542, junij 1., Maribor: 24/322, StLA. GZM XXI/35.

¹⁷⁶ Prim. Šoštarčič, Mirko, Pota - ceste - ulice v Mariboru, v: ČZN NV 32 (1996), str. 25.

¹⁷⁷ Kohlberg: k. o. Grajski marof (Burgmeierhof), Franciscejski kataster 1825, PaM. Holm - Mestni vrh (Krajevni leksikon Slovenije IV. Ljubljana 1980, str. 218).

¹⁷⁸ 1460, april 25.: orig. perg. (št. 6790), StLA. GZM VII/86. Prim. Mlinarič, Jože, Kartuziji Žiče in Jurkloster. Maribor 1991, str. 204. Badjura, Rudolf, Ljudska geografija. Terensko izrazoslovje. Ljubljana 1953, str. 92 in 114-115.

¹⁷⁹ Urbarji mariborske župnije LXII - 1a, arhiv krške škofije v Celovcu. Urbar 1571: PaM. Prim. Mlinarič, Jože, Kartuzija Žiče 1595-1782, v: ČZN NV 10(1974), str. 121.

Am Westrande der Stadt entstand die Kärntner Vorstadt, in der sich überwiegend ärmere Schichten aus der Bevölkerung ansiedelten unter ihnen widmeten sich nicht wenige dem Handwerk und anderen nicht agrarischen Tätigkeiten, denn zu ihren Hofstätten gehörten nur kleinere Grundstücke (Garten, Baumgärten und kleinere Acker) Einige der Hofstätten ernährten sich von der Arbeit auf den Wassermühlen an der Drau, von denen sie den Burgern Pachtzins zu reichen verpflichtet waren. Der meiste Boden in der Kartnervorstadt: auf der Ebene auf Lebarje und bis zu den Hügeln nördlich der Stadt sowie bis zum Gankersbach westlich der Stadt war Eigentum der Bürger, der Pfarre und vieler städtischen Benefizien, sowie Klöster, die ihren Sitz in Kärnten (Viktring, St. Paul) oder in dem heutigen Bundesland Steiermark (Rein, Admont, St. Lambrecht) hatten. Auf Lebarje stand auch die Marienkirche, eine Filialkirche der Pfarre von Marburg (erstmal 1349 erwähnt) mit einem Friedhofe und mit einem Benefizium und reich durch die Bürger und andere Wohltäter dotiert. In der Kartnervorstadt bzw westlich der Stadt befand sich ein Verkehrsknoten. Die alte Grazerstrasse verlief nämlich im Mittelalter westlich der Stadt und zwar beim Ratzerhof (Račji dvor) vorbei und durch Rosspach (Rošpoh) über Platsch (Plač) zur Mur bei Ehrenhausen. Die Grazerstrasse verband auch die Stadt mit den Ortschaften westlich der Stadt und mit dem Lande Karnten und mit ihr war auch der Weg, der nördlich der Stadt und unter der Festung nach Osten, nach Leitersberg (Lajtersperk) verlief, verbunden. Es soll auch noch der Weg, der sogenannte Weissenweg, der die Stadt mit dem beiden Hügeln nördlich der Stadt - Vorderberg (heute Kalvarienberg) und Holm verband und der neben dem Weissenwegerbach (heute Barbarin potok) verlief und hin zum Stadtgraben führte.

Um den Boden an den Hügeln nördlich der Stadt, die zweifelsohne schon in dem 11. Jahrhunderte mit Weinreben bepflanzt waren und die wegen ihrer vorzüglichen Lage auch einen guten Wein erzeugten, und auch hauptsächlich landesfürstliches Gut waren, bewarben sich die Marburger Bürger, der Klerus und das Burgerspital, im grossen Masse aber auch die obenerwähnten Kloster. Von den letzteren sind an erster Stelle die Admonter Benediktiner zu nennen, die einen ausgedehnten Weingartenbesitz auf Ratzerberg (Račji breg), nordwestlich der Stadt besaßen. Das Verwaltungszentrum für den Besitz wurde der Ratzerhof (Račji dvor), der mitsamt dem Besitz von dem Deutschorden im Jahre 1279 an die Benediktiner überkam. Der Boden auf dem Vordernberg (heute Kalvarienberg), in dem Weissenweg und auf dem Holm, sowie im Wiener westlich der Stadt war im Mittelalter sämtlich mit Weinreben bepflanzt und gehörte verschiedenen Eigentümern, die ihn in eigener Regie bebauten oder ihn am Weinbau interessierten Personen, dem Adel und den Burgern, sowie weltlichen und kirchlichen Institutionen, nach dem Bergrecht verpachteten.

SLOVENSKA NARODNOPOLITIČNA IN DRŽAVNA MISEL TER DEJANJA V LETIH 1848-1991

Zdenko Čepič* - Jurij Perovšek**

UDK 94(497.4)“1848/1991”

Zdenko ČEPIČ, Jurij PEROVŠEK: Slovenska narodnopolitična in državna misel ter dejanja v letih 1848-1991. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)3, str. 373-398, 66 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

V razpravi avtorja obravnavata slovenski narodnoemancipacijski lok, razpet od oblikovanja prvega slovenskega narodnega programa Združene Slovenije leta 1848 (združitve vseh slovenskih dežel v eno upravno enoto z lastnim parlamentom in slovenskim uradnim jezikom) do oblikovanja samostojne slovenske države – Republike Slovenije leta 1991. Ugotavljata, da program Združene Slovenije v Habsburški monarhiji ni bil uresničen, v narodnem gibanju, ki je iz njega izšlo, pa so se Slovenci v drugi polovici 19. stoletja razvili v moderno nacionalno skupnost. Pri obravnavi slovenskega razvoja po oblikovanju prve jugoslovanske države leta 1918 poudarjata, da se je v njej slovenska nacionalna politika večinsko opredelila za avtonomistično-federalistični narodnodržavni koncept. Druga svetovna vojna je prinesla oblikovanje slovenske državnosti, kar sta zagovarjala oba nasprotujoča vojaško-politična bloka na Slovenskem. Narodnoosvobodilno gibanje je začelo graditi državnost že v času vojne, po vojni pa je bila slovenska državnost opredeljena v ustavi Ljudske republike Slovenije. Avtorja tudi predstavljata stopnje nenehnega 'spopada' o tem vprašanju, ki se je končal z razpadom federativne Jugoslavije in osamosvojitvijo Slovenije leta 1991.

UDC 94(497.4)“1848/1991”

Zdenko ČEPIČ, Jurij PEROVŠEK: The Slovene national-political and state thought and actions in the years 1848-1991. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)3, pp. 373-398, 66 notes.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The present debate deals with the Slovene national emancipation arc (in the nationalist sense) spanning from the formation of the first Slovene national

* Dr. Zdenko Čepič, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana;

**Dr. Jurij Perovšek, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana.

programme of United Slovenia (Združena Slovenija) in 1848 (the uniting of all Slovene provinces into one administrative unit with its own parliament and Slovene as the official language) to the formation of an independent country - the Republic of Slovenia in 1991. The authors have established that the programme of united Slovenia was never realised within the framework of the Hapsburg Monarchy, however, the national movement, emerging from this programme did enable the Slovenes in the 19th century to develop into a modern national community. Regarding the Slovene development after the formation of the first Yugoslav State in 1918, they claim that in it the Slovene national policy was by far in favour of the autonomistic-federalist national concept. World War II resulted also in the formation of Slovene statehood, supported by both opposing military-political blocs in the that time Slovene society. The National Liberation Movement gave rise to the concept of nationality already during the war, and after the war Slovene statehood was determined by the Constitution of the People's Republic of Slovenia. In addition to this the authors present the phases of the continuous 'battles' regarding this question, which ended with the disintegration of the Yugoslav federation and Slovene's gaining of independence in 1991.

Revolucionarno leto 1848, ki je pretreslo družbene, politične in gospodarske temelje tedanje Evrope, pomeni ključno zgodovinsko zarezo tudi za Slovence. Revolucija na Dunaju leta 1848, ki je v Avstrijskem cesarstvu odpravila fevdalizem, je vzpodbudila tudi pričakovanja, da bo nova, demokratizirana, parlamentarna Avstrija slonela na novi upravno-teritorialni ureditvi, ki bo zagotovila pravico avstrijskih narodov do njihove narodnopolitične uveljavitve. Tako so leta 1848 tudi Slovenci predstavili svoj prvi narodnopolitični program. Imenovali so ga Združena Slovenija in že v njegovem imenu izrazili bistvo tedanje slovenske narodnoemancipacijske volje. Program je zahteval združitev vseh Slovencev, ki jih je zgodovinski razvoj pod Habsburžani razdelil med različne fevdalne dežele (Kranjsko, Štajersko, Koroško, Goriško, Istro in mesto Trst), v eno upravno enoto, z lastnim parlamentom in slovenskim uradnim jezikom. Program je nadaljnji slovenski razvoj povezoval z ohranitvijo Avstrijskega cesarstva, njegovo osnovno tako oblikovano izhodišče pa je ostalo trajni postulat vse kasnejše slovenske narodne politike.¹

S programom Združene Slovenije je dotedanji slovenski emancipacijski napor dokončno prešel iz kulture v politiko. Slovensko samozavedanje in prizadevanje za uveljavitev njegovih osnovnih prvin je namreč od konca šestdesetih let 18. stoletja in v prvi polovici 19. stoletja s kulturnim in literarnim delom slovenskih narodnih preporoditeljev utrdilo zavest o individualnosti in enotnosti slovenskega jezika in naroda. V tem času je slovenski pesnik in preporoditelj Valentin Vodnik leta 1816 prvič uporabil oznako *Slovenija*. Elemente kasnejšega nacionalnega programa tako glede združitve Slovencev kot vloge in položaja slovenskega jezika je bilo nato čutiti tudi v naslednjih desetletjih. V tem času se je ime *Slovenija*, *Slovenec*, *slovensko* pojavilo tudi v javni rabi. Uporabljali so ga predvsem posamezniki, ki so jih privlačili slovenski jezik, zgodovina ter ljudska duhovna in materialna kultura. Raziskovanje zgodovine prebivalstva, ki se imenuje Slovenci in svoj jezik označuje za slovenski, jim je postavljalo številna vprašanja, ki so, ob primerjavi s konkretnim slovenskim položajem, zlasti s položajem slovenskega jezika, možnostmi lastnega kulturnega razvoja in upravno razcepljenostjo, vodila k političnemu razmišljanju. Na to kulturno-jezikovno gibanje se je nato leta 1848 navezal program Združene Slovenije.²

¹ Stane Granda. Prva odločitev Slovencev za Slovenijo. Dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili. Ljubljana 1999, str. 13-14, 555, 560-561.

² Prav tam, str. 18-23, 556-560.

Čeprav program Združene Slovenije zaradi zadužitve revolucije v Avstriji v letih 1848-1849 ni bil uresničen, tedanja slovenska prizadevanja, ki so imela značaj vsenarodnega gibanja, niso bila brez uspeha. Po razglasitvi oktroirane ustave leta 1849 je v desetletju neoabsolutističnega režima 1849-1859 ne le pri ljudeh, ampak tudi pri državni upravi zmagala zavest, da so Slovenci en narod. Oblast je začela izdajati uradni list tudi v slovenskem jeziku, vloga slovenščine pa se je okrepila tudi v šolstvu. Slovenski jezik je bil kot predmet vpeljan v gimnazije, država pa je izdajala tudi slovenske učne knjige. V času neoabsolutizma so se ob t. i. staroslovincih, to je konservativno usmerjenih slovenskih javnih delavcih, osebno izoblikovali tudi mladoslovenci, ki so bili liberalno politično usmerjeni. Uveljavili so se v kulturi, zlasti v literaturi, in so bili pobudniki odločne slovenske nacionalne politike v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let devetnajstega stoletja.³

Po zlomu neoabsolutizma in začetku ustavnega političnega življenja v Avstriji leta 1861 se je slovensko narodno gibanje razmahnilo. Ob inteligenci in rodoljubni duhovščini se je oprlo tudi na kmečki sloj. Udarec takratnim slovenskim pričakovanjem o enakopravnosti vseh narodov v monarhiji pa je pomenila uvedba dualizma leta 1867. Avstrijsko cesarstvo je bilo preurejeno v državno zvezo Avstrije in Ogrske (Avstro-Ogrsko monarhijo), kar je pomenilo, da so Nemci in Madžari rešili medsebojna narodnopolitična nasprotja v škodo drugih narodov, saj dualizem ni dopuščal tudi njihove emancipacije. V novem položaju so se na Slovenskem za odločnejšo narodnopolitično akcijo zavzeli mladoslovenci, ki so v odporu proti dualizmu leta 1868 vzpodbudili t. i. taborsko gibanje. Gibanje, ki so se mu pridružili tudi staroslovenci, je slonelo na prirejanju množičnih političnih in kulturnih zborovanj oziroma taborov (izraz je bil povzet iz češkega jezika) na prostem. Na taborih, ki so bili organizirani po vsej Sloveniji, je bila v ospredje slovenske narodne politike zopet postavljena zahteva po Združenju Sloveniji. Taborske resolucije so zahtevale še poslovenjenje šolstva in uprave na vsem slovenskem narodnem ozemlju ter lastno univerzo. Taborsko gibanje je zaradi vedno bolj številnih prepovedi s strani oblasti prenehalo leta 1871.⁴

Po taborskem gibanju je v slovenski politiki sredi sedemdesetih let nastopilo obdobje t. i. slogaštva. Zaradi ostre nemškonacionalne usmeritve dunajske vlade so se staro- in mladoslovenci kljub medsebojnim idejnopolitičnim razlikam odločili za politiko sloge in so v narodnih zahtevah na zunaj, zlasti v dunajskem državnem zboru in v deželnih zborih, nastopali enotno. V dobi slogaštva, ki je trajala več kot poldrugo desetletje, do devetdesetih let, pa je bil program Združene Slovenije zaradi nerazumevanja Nemcev in drugih avstrijskih narodov za slovenske narodne zahteve in temu prilagojene slovenske politične taktike potisnjen v ozadje. Slovensko narodno gibanje se je zadovoljilo s politiko majhnih korakov (boj za pravice slovenskega jezika v uradih in šolah) in s tem postopnega izboljševanja narodnega položaja v obstoječi državni ureditvi.⁵

Z dokončno ideološko in politično diferenciacijo, ki je na Slovenskem nastopila v devetdesetih letih 19. stoletja, je bilo vse do zadnjih let prve svetovne voj-

³ Prav tam, str. 123, 568; Vasilij Melik: Nacionalnopolitične razmere v slovenskih deželah. V: 130 let visokega šolstva v Mariboru. Maribor-Celje 1991, str. 39; Igor Grdina: Slovenci. Od 1859 do 1918. Razmah kulturnega in političnega življenja v ustavni dobi. Enciklopedija Slovenije, zv. 11, Ljubljana 1997, str. 207 (dalje: Grdina, Slovenci 1859-1918).

⁴ Ferdo Gestrin-Vasilij Melik: Slovenska zgodovina. Od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966, str. 133-135, 154, 170-174, 177-178 (dalje: Gestrin-Melik); Grdina, Slovenci 1859-1918, str. 208.

⁵ Gestrin-Melik, str. 190-194; Grdina, Slovenci 1859-1918, str. 211.

ne zavrto postavljanje radikalnih narodnopolitičnih zahtev. Konec 19. stoletja je namreč prišlo do večstrankarskega idejnopolitičnega izoblikovanja slovenskega naroda, ko so se tudi na Slovenskem vzpostavile različne, v tedanji Evropi že uveljavljene družbene in politične usmeritve: katoliška, liberalna in socialnodemokratska. Leta 1890 je bilo ustanovljeno Katoliško politično društvo, ki se je 1892 preoblikovalo v Katoliško narodno stranko (ta se je leta 1905 preimenovala v Slovensko ljudsko stranko, leta 1909 pa v Vseslovensko ljudsko stranko). Leta 1894 je bila ustanovljena liberalna Narodna stranka (kasneje preimenovana v Narodno napredno stranko), leta 1896 pa je bila ustanovljena Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS). Slovenske politične stranke so glede na svoja idejnopolitična izhodišča in redne razmere ustavnega parlamentarnega življenja v monarhiji različno ocenjevale nacionalni problem. Zato zahteva po Združeni Sloveniji tudi v obdobju, ki je sledilo slogaštvu, ni bila vodilna ideja slovenske narodne politike.⁶ Program Združene Slovenije v Habsburški monarhiji ni bil uresničen, njegov zgodovinski pomen pa je, da so se v narodnem gibanju, ki je iz njega izšlo, Slovenci v drugi polovici 19. stoletja razvili v moderno nacionalno skupnost.⁷

Slovenska narodnoemancipacijska prizadevanja v Habsburški monarhiji je ob temeljnem programu Združene Slovenije spremljala tudi panslovanska ideja, to je vizija oblikovanja skupne slovanske zavesti, slovanske vzajemnosti in solidarnosti, skupne kulturne sfere, ne glede na meje med posameznimi slovanskimi deželami. Panslavizem so pogosto povezovali s pojmom tisočletnega spora med Nemci in Slovani, ki bi se lahko končal le s slovansko zmago. To pa ni pomenilo, da je bila njegova zasnova protiavstrijska, saj je temeljila na prepričanju o številčni premoči Slovanov v državi.⁸ Ideja panslovanstva je bila med vodilnimi slovanskimi narodnimi delavci navzoča že od vzpona panslavizma v štiridesetih letih 19. stoletja, po letu 1867 in zlasti po združitvi Nemčije leta 1871 pa se je precej okrepila.⁹ Panslovanska ideja na Slovenskem ni poznala nobenega konkretnega cilja in programa in je služila le utrjevanju kolektivne samozavesti oziroma poudarjanju misli, da Slovenci v svojem narodnostnem boju z Nemci in Italijani niso sami.¹⁰

V okviru panslovanske ideje oziroma slovanstva se je slovenska narodna politika vedno bolj opirala tudi na jugoslovanstvo. Pri tem so Slovenci jugoslovanstvo kot izraz narodno osvobodilnih in političnih emancipacijskih teženj nasproti habsburški oblasti razumeli tako v smislu jugoslovanskega narodno-kulturnega integralizma, prav tako pa tudi kot zgodovinski model svobodnega in enakopravnega nacionalnega življenja politično združenih jugoslovanskih narodov.¹¹ Prvi, ki je zagovarjal idejo jugoslovanskega povezovanja, je bil eden od zgodovinskih tvorcev programa Združene Slovenije liberalni katoliški duhovnik Matija Majar. Leta 1848 je v peticiji avstrijskemu cesarju izrazil željo po politični povezavi Slovenije s Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo. Težnje po povezavi Slovencev z

⁶ Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon. Narodna politika 1768-1992. Ljubljana 1992, str. 105-128 (dalje Prunk, Slovenski narodni vzpon), Grdina, Slovenci 1859-1918, str. 213, Vasilij Melik: Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991. V Slovenija 1848-1998 iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 17 (dalje Melik, Ideja Zedinjene Slovenije).

⁷ Grdina, Slovenci 1859-1918, str. 218

⁸ Irena Gantar Godina. Iskanje rešitve v panslavizmu. V Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 112.

⁹ Prav tam, Grdina, Slovenci 1859-1918, str. 212

¹⁰ Gestrin-Melik, str. 171, Grdina, Slovenci 1859-1918, str. 212.

¹¹ Jurij Perovšek. Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, str. 12 (dalje Perovšek, Jugoslovanstvo in vprašanje narodov)

drugimi jugoslovanskimi narodi je nato izrazil jugoslovanski kongres 1.- 3. decembra 1870 v Ljubljani.¹² Na kongresu so slovenski in hrvaški politiki ter politični predstavnik vojvodinskih Srbov poudarili vsestransko (kulturno-jezikovno, gospodarsko, politično) enotnost južnih Slovanov iz Habsburške monarhije. Do močnejšega prodora jugoslovanske misli je nato na Slovenskem prišlo v letih 1903-1914, ko se je stališče o povezanosti narodnoosvobodilnih teženj Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov in nujnosti hkratnega odstranjevanja individualnih razlik med njimi uveljavilo v vseh slovenskih idejnopoličnih taborih: katoliškem, liberalnem in socialnodemokratskem. Jugoslovanskemu unitarizmu pa so kljub unitarističnemu konceptu JSDS nasprotovali posamezni vidni predstavniki slovenske socialne demokracije. Zagovarjali so jugoslovanski nacionalni pluralizem in federativno jugoslovansko državo. Prevladovala pa je jugoslovanska integralistična narodnopolitična usmeritev. Na njeni osnovi je v letih neposredno pred prvo svetovno vojno najmočnejša slovenska politična stranka, katoliška Slovenska ljudska stranka, posebej podpirala hrvaško-slovenski koncept trializma. Po njem naj bi se na temelju zgodovinskega hrvaškega državnega prava ob avstrijski in ogrski oblikovala še tretja, jugoslovanska državna enota v Habsburški monarhiji.¹³ V trialističnem programu je bila utemeljena tudi znana Majniška deklaracija, to je skupna narodnopolitična izjava jugoslovanskih poslancev v dunajskem parlamentu, ki so 30. maja 1917 zahtevali združitev vseh slovenskih, hrvaških in srbskih ozemelj v monarhiji v samostojno državo celoto pod vrhovno oblastjo Habsburške dinastije. Majniško deklaracijo je po posredovanju ljubljanskega knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča na Slovenskem podprlo množično ljudsko narodnoemancipacijsko gibanje (t. i. deklaracijsko gibanje). Gibanje v podporo Majniški deklaraciji je bilo sproženo jeseni 1917, Slovenci pa so do srede leta 1918, ko je deklaracijsko gibanje ponehalo, zahteve po oblikovanju posebne jugoslovanske države še postavljali v habsburški državni okvir. Ker dunajske vladajoče elite nikakor niso bile pripravljene pristati na oblikovanje jugoslovanske države v monarhiji (in s tem na dejansko osamosvojitve Slovencev izpod dunajske oblasti), se je poleti 1918 na Slovenskem uveljavila usmeritev, naj se slovensko in jugoslovansko narodno vprašanje reši zunaj monarhije, v samostojni državni skupnosti habsburških Jugoslovancev. Šestnajstega in 17. avgusta 1918 je bil v Ljubljani ustanovljen Narodni svet za slovenske dežele in Istro (Narodni svet), ki je bil nadstrankarska politična organizacija, ustanovljena z namenom, da izrazi voljo slovenskega ljudstva za narodno samoodločbo in ustanovitev neodvisne, zunaj Avstro-Ogrske oblikovane jugoslovanske države.¹⁴ Tako se je izrazil predsednik Narodnega sveta, tedanji vodilni slovenski politik in načelnik Vseslovenske ljudske stranke (VLS) dr. Anton Korošec. Ob ustanovitvi Narodnega sveta je v posebnem komuniqueju poudaril, da si je slovenski narod izbral Narodni svet "zlasti zato, da bo pripravljen na oni zgodovinski trenutek, ko prevzame skupno s Hrvati in Srbi vse pravice in dolžnosti državne samostojnosti".¹⁵ In ta trenutek

¹² Melik, Ideja Zedinjene Slovenije, str. 17; Gestrin-Melik, str. 175.

¹³ Perovšek, Jugoslovanstvo in vprašanje narodov, str. 12-13.

¹⁴ Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914-1918. Ljubljana 1971, str. 116-119, 137-145, 242-250 (dalje: Pleterski, Prva odločitev); Vlasta Stavbar: Izjave v podporo Majniške deklaracije. Zgodovinski časopis, 1992, št. 3, št. 4, str. 357-381, 497-507, 1993, št. 1, str. 99-106; Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918. Študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998, 13-17 (dalje: Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918).

¹⁵ Saopštenje o osnivanju Narodnog veća (Narodni svet) u Ljubljani. Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I. - 20. XII. 1918). Priredili dr. Dragoslav Janković i dr. Bogdan Krizman, tom I. Beograd 1964, str. 256-257.

je nastopil 29. oktobra 1918, ko so se habsburški Jugoslovani odcepili od Avstro-Ogrske in ustanovili posebno Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS).¹⁶

Po odcepitvi od Habsburške monarhije je večina slovenskega naroda dober mesec dni živela v novo ustanovljeni Državi SHS. Država SHS je obstajala od 29. oktobra 1918 do 1. decembra 1918, ko se je s Kraljevino Srbijo združila v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS). Država SHS je ob svojem nastanku 29. oktobra 1918 z izjemo Prekmurja, Medjimurja ter Baranje, Bačke in Banata (Vojvodina), ki so bili tedaj še v madžarskem državnem okviru, obsegala vse jugoslovansko ozemlje bivše Avstro-Ogrske: Slovenijo, Hrvaško z Istro in Dalmacijo ter Bosno in Hercegovino. Pred zedinjenjem s Kraljevino Srbijo - tej sta se 25. oziroma 26. novembra 1918 priključili tudi Vojvodina in Črna gora - pa se je njen dejanski ozemeljski obseg zmanjšal. V prvi polovici novembra 1918 je namreč, skladno z znanim Londonskim sporazumom med Italijo in antanto, sklenjenim 26. aprila 1915, vojska Kraljevine Italije začela zasedati slovensko Primorje, Istro, kvarnerska otoka Cres in Lošinj, severno Dalmacijo in dalmatinske otoke. Državi SHS je načeloval A. Korošec, ki je bil predsednik Narodnega Vijeća Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu (Narodno Vijeće), najvišjega organa oblasti v Državi SHS.¹⁷ Kot voditelj Države SHS se je zavzemal, naj se Država SHS in Kraljevina Srbija združita v skupno jugoslovansko državo na federativni osnovi. Doseženi sporazum o tem, t. i. Ženevsko deklaracijo (podpisana je bila 9. novembra 1918 v Ženevi), pa je nato po ostri reakciji velikosrbske politike in srbskega dvora, ki jima federativno zamišljena jugoslovanska združitev ni ustrezala, srbska stran razveljavila.¹⁸

Država SHS je uresničevala vse elemente, ki jih zahteva mednarodno pravo za nastanek in obstoj držav. Imela je svoje državno ozemlje, ki je nastalo potem, ko so jugoslovanske dežele prekinile državnopravne vezi z Avstrijo in Ogrsko. Prav tako je imela svoje prebivalstvo in organizirano državno oblast, katere najvišji organ je bilo že omenjeno zagrebško Narodno Vijeće. Čeprav Država SHS formalno mednarodno ni bila priznana, pa so spremenjeni državni položaj na jugu nekdanje Habsburške monarhije kljub temu upoštevali v tedanjih evropskih mednarodnih odnosih. V novembru 1918 so na zagrebško Narodno Vijeće svoje pozdrave, prošnje in obvestila naslovili zavezniški glavni poveljnik na solunski fronti francoski general Louis Franchet d'Espérey, madžarski Narodni svet, predsednik poljske vlade, dunajski apostolski nuncij kot starešina tamkajšnjega diplomatskega zbora, državni tajnik za zunanje zadeve Nemške Avstrije dr. Otto Bauer, ameriško poslanstvo iz Berna, romunski Narodni svet, danski ministrski predsednik in nizozemska kraljevska vlada. Poleg tega je tudi takratna sovjetska Rusija priznavala suverenost zagrebškega Narodnega Vijeća. Posebej pa velja poudariti, da so Državo SHS individualno mednarodno priznale Nemška Avstrija, Kraljevina Srbija in Madžarska demokratična republika. S temi državami ter Poljsko in Čehoslovaško je Država SHS vzpostavila tudi zunanje odnose. Tako lahko ugotovimo, da je Država SHS *de facto* imela značaj meddržavnopravnega

¹⁶ O državni odcepitvi Slovencev od Avstro-Ogrske monarhije 29. 10. 1918 Pleterski, Prva odločitev, str. 260-268, Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918, str. 48-58.

¹⁷ Jurij Perovšek: Slovenska samostojnost v Državi SHS. V: Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Narodna vlada, Država SHS in slovenske zamisli o prihodnosti pred letom 1918 in po njem (Simpozij 1998). Ljubljana 2000, str. 12-13

¹⁸ Zapisnik sa konferencije o jugoslovenskom ujedinjenju. Grada o stvaranju jugoslovenske države (I I. - 20 XII. 1918). Priredili dr. Dragoslav Janković i dr. Bogdan Krizman, tom II Beograd 1964, str. 523-525, prav tam, Deklaracija, str. 526-527; Perovšek, Jugoslovanstvo in vprašanje narodov, str. 13

subjekta in je bila stvarna državna skupnost Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki so bili do leta 1918 vpeti v avstro-ogrski državni okvir.¹⁹

Oblikovanje Države SHS pomeni v slovenskem narodnoemancipacijskem razvoju pomembno zgodovinsko zarezo. Kot je že leta 1923 upravičeno zapisal avtor vidnih zgodovinopisnih del in politični publicist Fran Erjavec, so bili Slovenci v Državi SHS "navezani izključno le na svojo silo in na svoje sposobnosti in priznati je treba, da so se izkazali v tej težki preizkušnji za izrazito državotvoren faktor".²⁰ Razen v Prekmurju, ki je bilo tedaj še v sestavi madžarske države, so si na vsem ozemlju, ki je bilo 1. decembra 1918 (brez slovenskega dela Koroške) vključeno v jugoslovanski okvir, vladali sami. Imeli so svojo Narodno vladu SHS v Ljubljani (Narodna vlada), ki jo je na predlog slovenskega Narodnega sveta imenovalo Narodno Vijeće v Zagrebu. V slovenski Narodni vladi so bili z izjemo zunanjih zadev združeni vsi naredbodajni in izvršni oziroma upravni organi državne oblasti. Narodna vlada je imela dvanajst upravnih oddelkov, t. i. poverjeništev: poverjenišтво za notranje zadeve, za prehrano, za uk in bogočastje, za pravosodstvo, za socialno skrbstvo, za finance, za promet, za industrijo in trgovino, za javna dela in obrt, za poljedelstvo, za narodno obrambo in za zdravstvo. To, že leta 1918 prvo svobodno in demokratično oblikovano slovensko nacionalno vladu, so tvorili predstavniki vseh tedaj obstoječih slovenskih političnih strank: 6 članov katoliške Vseslovenske ljudske stranke, 5 članov novo oblikovane liberalne Jugoslovanske demokratske stranke in 1 član Jugoslovanske socialno-demokratske stranke. Narodni vladi je predsedoval pripadnik VLS Josip vitez Pogačnik.²¹

Z Narodno vladu SHS v Ljubljani so Slovenci prvič v svojem narodnostnem razvoju imeli svojo državno oblast, v kateri se je za kratek čas sprostila do tedaj zbrana slovenska narodnoemancipacijska volja. Supremacija Narodnega Vijeća nasproti Narodni vladi je veljala le glede vodenja zunanjih in vojaških zadev ter odločanja o izvrševanju pravice do pomilostitve, razveljavljanja zakonov in imenovanja stopenj višjih uradnikov. Te pristojnosti si je za celotno Državo SHS zase pridržalo Narodno Vijeće.²² Slovenska Narodna vlada je sprva upoštevala tako razdelitev državno-oblastnih pristojnosti v Državi SHS, kmalu pa jo je presegla in pričela svojo državno oblast izvajati tudi na področjih, ki so bila v pristojnosti Narodnega Vijeća. S tem je v Sloveniji izvrševala vso oblast, to je oblast iz svojih pristojnosti in iz pristojnosti Narodnega Vijeća. Posebej velja opozoriti, da je pri tem Narodna vlada posegala tudi na področje mednarodnih odnosov, saj so njen obstoj upoštevale celo nekatere evropske vlade (poljska, avstrijska) pri razvijanju svojih diplomatskih povezav. Poleg tega je Narodna vlada v Sloveniji povsem samostojno vodila še vse vojaške zadeve, kar se je poleg ostalega odražalo v dejstvu, da so novembra 1918 slovenski vojaki prisegali - slovenski Narodni vladi. Enako je preko poverjenišтва za pravosodje in poverjenišтва za narodno obrambo slovenska Narodna vlada pomilostila tudi osebe, ki so jih obsodili avstrijski civilni in vojaški pravosodni organi. Samostojno in po lastnem preudarku je razveljavila še nekatere najvišje pravne akte, ki so jih izdali organi avstrijske državne uprave, ter akte z najvišjo pravno močjo, ki jih je sprejela avstrijska dr-

¹⁹ Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918, str. 61-76.

²⁰ Fran Erjavec: Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled. Ljubljana 1923, str. 67.

²¹ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 1-1, št. 1, 4, 11, 1918, (dalje: UL NV SHS).

²² Bogdan Krizman: Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države. Zagreb 1977, str. 134-135.

žavna oblast. Prav tako je tudi sama imenovala višje uradnike.²³ Samostojno državno oblast Narodne vlade je nato v državnopravnem pogledu potrdila posebna *Naredba o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani* (Naredba o prehodni upravi), ki jo je v sporazumu z Narodnim Vijećem 21. novembra 1918 izdala Narodna vlada. Po tej naredbi je Narodno Vijeće kot vrhovni organ oblasti v Državi SHS Narodni vladi prepustilo, da samostojno upravlja slovensko ozemlje "kot del narodne, svobodne, neodvisne, na demokratičnih načelih urejene države SHS".²⁴ S tem je bila na slovenskem ozemlju Narodna vlada tudi v formalnem pogledu edina, popolna in pravno najvišja oblast in nosilka slovenske nacionalne suverenosti v Državi SHS. Ozemlje, ki je bilo pod upravo Narodne vlade, je po Naredbi o prehodni upravi obsegalo "Kranjsko, Goriško, slovenski del Istre, mesto Trst z okolico" ter "Štajersko in Koroško", v kolikor sta bili "ti deželi del države SHS".²⁵ Neposredno pred oblikovanjem Kraljevine SHS je to na severovzhodu (na Štajerskem) pomenilo ozemlje do razmejivne črte z Nemško Avstrijo okoli Radgone, Šentilja in Kozjaka, na severu (na Koroškem) pa ozemlje južno od Zilje in Drave ter velikovski okraj. Glede na italijansko zasedbo Trsta in zahodne Slovenije vključno s Postojno v novembru 1918, je ozemlje, ki je bilo pod dejansko oblastjo Narodne vlade, obsegalo večino nekdanje dežele Kranjske, slovenski del nekdanje dežele Štajerske in omenjeni del Koroške. Z izjemo slednje to ozemlje danes tvori približno dve tretjini Republike Slovenije.

Slovenska narodnopolitična samostojnost, dosežena v novembra 1918 obstoječi Državi SHS, pa v novi državni skupnosti - Kraljevini SHS (leta 1929 preimenovani v Kraljevino Jugoslavijo) - ni imela nikakršnega vpliva na nadaljnji slovenski narodnopolitični razvoj. V prvi Jugoslaviji sta bila skladno z velikosrbskim hegemonističnim narodnopolitičnim programom ustavno uzakonjena narodni unitarizem in državni centralizem, kar je pomenilo novo zgodovinsko stopnjo v narodnoemancipacijskih prizadevanjih slovenskega naroda. Obe ustavi prve jugoslovanske države - vidovdanska ustava, sprejeta 28. junija 1921, in oktroirana ustava, razglašena 3. septembra 1931 - nista upoštevali obstoja posameznih jugoslovanskih narodnih individualnosti. Priznavali sta le en, t. i. jugoslovanski narod, pri čemer naj bi bili Slovenci, Hrvati in Srbi (drugih narodnih imen ustavi nista niti omenjali) zgolj "plemena" enotnega jugoslovanskega naroda. Hkrati sta vzpostavljali tudi strogo centralistični državni ustroj.²⁶ To je že izoblikovanim jugoslovanskim narodom izpodbijalo možnosti za nadaljnji nacionalni obstoj in razvoj. Slovenska politika in narodna tvornost sta se v takšni jugoslovanski državopolitični realnosti znašli na odločilnem razpotju: ali sprejeti utopitev v neobstoječem jugoslovanskem narodu, ki naj bi predstavljal edino logično nacionalno podobo z velikosrbsko roko urejene unitaristične in centralistične Jugoslavije, ali pa se taki nacionalni usodi upreti ter se na osnovi zavesti o posebni slovenski narodni individualnosti boriti za pravico do svojega jezika, kulture in lastne nacionalne državnosti, ki bi jo zagotovila avtonomistično ali federativno preurejena jugoslovanska državna zveza. Ob tej narodnopolitični dilemi pa je Slovence v letih neposredno po oblikovanju Kraljevine SHS prizadela

²³ Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918, str. 82-102.

²⁴ UL NV SHS letnik I, 11-111, 21. 11. 1918.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Jurij Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2, str. 17-26, isti. Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta. Simpozij 1995. Ljubljana 1997, str. 18-20 (dalje Perovšek, Slovenci in Jugoslavija).

še razcepitev narodnega telesa med štiri različne države. Z mirovno pogodbo med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS, sklenjeno v Rapallu 12. novembra 1920, je Italiji pripadlo skoraj vse zahodno ozemlje Slovenije - to je tretjina slovenskega ozemlja s 323.313 Slovenci. Po koroškem plebiscitu 10. oktobra 1920, ki je po določilih senžermenske mirovne pogodbe med antanto in Avstrijo iz leta 1919 odločil o državni pripadnosti večinoma slovenske Koroške in je bil izglasovan v avstrijsko korist, pa je v Republiki Avstriji po privatnem slovenskem štetju ostalo okoli 100.000 Slovencev. Tedaj oblikovana državna meja med Avstrijo in Jugoslavijo oziroma Slovenijo je veljavna še danes. Prav tako je še danes veljavna državna meja z Madžarsko, določena s trianonsko mirovno pogodbo, sklenjeno med antanto in Kraljevino Madžarsko 4. junija 1920. S to pogodbo se je Madžarska v korist Kraljevine SHS odpovedala Prekmurju. Kljub temu pa je na Madžarskem (v Porabju) ostalo še približno 7.000 Slovencev. Narodni obstoj Slovencev, ki so po prvi svetovni vojni ostali zunaj jugoslovanskih državnih meja, je bil resno ogrožen, saj so bili v državah, v katere so bili vključeni, izpostavljeni hudim raznarodovalnim pritiskom. V tem pogledu so bili Slovenci v jugoslovanski državi (narodna matica in Kraljevini SHS je leta 1921 štela 985.155 ljudi) kljub njenemu unitarističnemu in centralističnemu ustroju v bistveno boljšem položaju.

Slovenska politika, ki je lahko v jugoslovanski državi aktivno razvijala celovit slovenski nacionalni program, se je pri njegovem oblikovanju osredotočila na položaj Slovencev v Kraljevini SHS (Kraljevini Jugoslaviji). Seveda si je ob tem želela tudi združitev vsega slovenskega naroda v eni (jugoslovanski) državi. Toda mednarodna politična realnost, ki jo je določil nov evropski politični zemljevid, oblikovan po koncu prve svetovne vojne, ni omogočala rešitve tega vprašanja. Za slovensko narodno politiko v jugoslovanski državi je bil zato ključnega pomena nacionalni program, ki se je neposredno navezoval na jugoslovansko narodno-politično problematiko.

O jugoslovanski narodni problematiki se je v slovenski politiki v letih 1918-1941 oblikovalo dvoje nasprotujočih si stališč: unitarno-centralistično in avtonomistično-federalistično. Zagovorniki prvega so podpirali jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem. Ocenjevali so, da predstavlja oblikovanje enotnega jugoslovanskega naroda logičen in tudi zgodovinsko nujen zaključek do tedaj nepovezanega razvoja posameznih južnoslovanskih etnij. Njihovo zbiranje v novo, višjo in politično močnejšo jugoslovansko narodno skupnost naj bi zato predstavljalo narodnodržavni smisel bivanja v centralistični Jugoslaviji, saj le taka država izravnava vse narodne, kulturne, gospodarske in državnopravne razlike med njimi.²⁷ Jugoslovanskemu unitarizmu in centralizmu je bila najbolj naklonjena slovenska liberalna politika, čeprav so enako narodnopolitično stališče v Sloveniji zastopale tudi Narodno radikalna stranka (NRS), slovenski del Socialistične stranke Jugoslavije (SSJ) in slovenski del Komunistične partije Jugoslavije (KPJ). Vendar pa je kljub enakim narodno-programskim pogledom slovenskih unitarističnih sil le liberalni tabor ostajal glavni in najpomembnejši nosilec unitarističnega in centralističnega programa v takratni slovenski politiki. Ostali unitaristični politični subjekti bodisi (tako kot slovenski del SSJ) niso posebej poudarjali svojih narodnodržavnih stališč, ker so vedeli, da so v Sloveniji neprikljubljena, bodisi (tako kot NRS) niso imeli pomembnejšega mesta v slovenski politiki. Med njimi pa je prišlo tudi do programskih sprememb v gledanju na nacionalni problem. Tako je od leta 1921 ilegalna KPJ, ki je najprej zagovarjala izrazito unitarističen in centralističen narodnodržavni program, v drugi polovici leta 1923 v

²⁷ Perovšek, Jugoslovanstvo in vprašanje narodov, str. 14.

široki teoretski javni razpravi o narodnem vprašanju, ki je več mesecev tekla v legalnem strankinem tisku, spremenila svoje poglede na narodno problematiko. Na svoji III. državni konferenci januarja 1924 v Beogradu ni več zanikala mnogonacionalnega značaja jugoslovanske države. Od tedaj dalje je priznavala obstoj različnih jugoslovanskih narodov in njihovo pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. V nasprotju s svojim prejšnjim centralističnim državnopravnim programom pa je zagovarjala federativno obliko državne ureditve. Tako je liberalna politika, čeprav se je med liberalci v dvajsetih in nato še v tridesetih letih pojavil tudi povsem izviren avtonomistični narodnopolitični tok, v času med svetovnim vojnama na Slovenskem vzpostavljala in vzdrževala kontinuiteto jugoslovanskega unitarizma in centralizma.²⁸

Če strnemo glavna stališča in ocene, ki jih je unitaristični liberalizem oblikoval glede slovenske narodne problematike in jugoslovanske države, je treba poudariti, da je ostro odklanjal vsako pot, ki bi vodila v federalizem. Pri tem pa je bil - po besedah slovenskega liberalnega prvaka iz dvajsetih let dr. Gregorja Žerjava, izrečenih 3. februarja 1924 - temeljni namen liberalcev naslednji: "Slovenski del naroda prevesti v Jugoslovenstvo, na danih uspehih našega kulturnega in gospodarskega dela graditi naprej v smeri čim večje združitve, udejestovati organizatorne slovenske sposobnosti v vseh delih naroda, da zrastemo v nerazdvojni jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen."²⁹ Vztrajanje pri unitarnistični in centralistični jugoslovanski državi je večinski del slovenskega liberalnega tabora nenehno poudarjal tudi kasneje. Najbolj odmevno leta 1935, ko so slovenski unitaristični liberalci v t. i. Pohorski deklaraciji, oblikovani 19. in 20. avgusta 1935, poudarili, da so Srbi, Hrvati in Slovenci "*v etničnem oziru en narod*", jugoslovanski narodni unitarizem pa "*čuvstvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti eden del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno žvljenje*". Zato je deklaracija opozarjala, da se "*Jugoslovenci kot narod (...) morejo razvijati samo v unitaristični državi*".³⁰

Seveda je sprejemanje in podpiranje unitaristične in centralistične jugoslovanske države med Slovenci imelo svoj politični antipod. Velika večina slovenskega naroda namreč od Jugoslavije ni pričakovala zanikanja slovenske narodne individualnosti in utesnenosti v jugoslovanski državni centralizem. Avtonomistično-federativno nacionalno stališče se je na Slovenskem vesplošno uveljavilo ob prvih parlamentarnih volitvah po sprejemu unitaristične in centralistične vidovdanske ustave, ki so bile 18. marca 1923. Iz teh volitev je kot vodilna slovenska avtonomistična sila izšla katoliška Slovenska ljudska stranka, v kateri se je nato ves čas prve jugoslovanske države najbolj prebojno utelešala slovenska narodno-emancipacijska volja. Ta je z večjimi ali manjšimi poudarki prav tako živela tudi v drugih slovenskih idejnopolitičnih taborih.

²⁸ Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 9-10, 204-237, isti, Slovenci in Jugoslavija, str. 23. O oblikovanju federativnega programa KPJ Dušan Lukač: Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918-1941. Beograd 1972, str. 129-192, Desanka Pešić: Jugoslovanski komunisti i nacionalno pitanje (1919-1935). Beograd 1983, str. 82-197, Latinka Perović: Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju. Zagreb 1984, str. 253-349. Glej tudi zbornik virov Razprava o nacionalnem vprašanju in KPJ leta 1923 (Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ) Zbral in uredil ter opombe napisal mag. Jurij Perovšek v sodelovanju s prof. dr. Jankom Prunkom in prof. dr. Jankom Pleterskim. Uvodno študijo napisala dr. Latinka Perović Ljubljana 1990, str. 39-426 (dalje: Razprava o nacionalnem vprašanju)

²⁹ Jutro, 5. 2. 1924

³⁰ Jutro, 22. 8. 1935

Če opozorimo na najbolj udarna avtonomistično-federalistična stališča, oblikovana zunaj katoliškega tabora, se lahko najprej zaustavimo že pri letu 1923. V pripravah na parlamentarne volitve marca 1923 je kmečka socialno-reformno usmerjena Slovenska republikanska stranka oblikovala narodnopolitični program, v katerem je predlagala, naj se jugoslovanska država preoblikuje v Federativno republiko Jugoslavijo (FRJ). FRJ bi kot posebne državne enote sestavljale Slovenija, Hrvaška, Srbija in Bolgarija. Slovenija bi kot samostojna država imela svojo državno upravo (finance, žandarmerijo, sodstvo, davčno upravo in državni zbor), s FRJ pa bi delila vojsko (pri čemer bi Slovenci služili vojni rok v Sloveniji), zunanje ministrstvo (v katerem bi bilo po sporazumno ugotovljenem ključu tudi dolčeno število Slovencev in Hrvatov), finance (te bi bile skupne samo v skupnih zadevah), denar (le-ta bi imel samo enotno risbo, medtem ko bi bilo besedilo na bankovcih samo slovensko, samo hrvaško, samo srbsko ali samo bolgarsko), trgovske pogodbe s tujimi državami, carinsko službo in tarifo. Skupen bi bil tudi predsednik FRJ. Eno mandatno obdobje - 3 oziroma 4 leta - bi bil Slovenec, drugo Hrvat, tretje Srb in četrto Bolgar.³¹

Ob tem zelo jasnem stališču Slovenske republikanske stranke velja opozoriti tudi na zahtevo Pokrajinskega sveta KPJ za Slovenijo, ki je v času razprave jugoslovanskih komunistov o nacionalnem vprašanju na seji 22. julija 1923 poudaril, da mora KPJ "čisto konkretno zahtevati samostojnost Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Makedonije in Črne gore v okviru Podonavsko-Balkanske federacije".³² To stališče so nato objavili v legalnem partijskem tisku.³³ Prav tako zelo konkretno stališče je izpovedal v drugi polovici dvajsetih let federalistično usmerjeni liberalni politik Ivan Pucelj, ki je leta 1928 poudaril, da mora slovenski narod doseči "*v okviru sedanjih državnih meja svojo samostalnost, svojo lastno državnost, popolno svobodo in neodvisnost, da bo lahko razvil in izživel svojo energijo, svojo silo in moč in zdravje.*"³⁴ Kasneje, v tridesetih letih, je to prepričanje v slovenskem liberalnem taboru nadgrajeval boj za tako jugoslovansko državo oziroma tak slovenski narodnopolitični položaj, ki bi slovenskemu narodu jamčil njegov obstoj, neoviran razvoj in svobodno izražanje samega sebe na vseh področjih jezikovno-kulturnega, narodnega, gospodarskega in političnega življenja. Ta boj je temeljil v misli najvidnejših slovenskih liberalnih duhov iz obdobja med obema vojnama - Ivana Prijatelja, Josipa Vidmarja, Lojzeta Umeta in Dragotina Lončarja. Bil je sestavni del takratne slovenske narodnoemancipacijske volje, ki so jo zelo udarno izražali še komunistično Slovensko narodno revolucionarno gibanje in slovensko ljudskofrontno gibanje (njegovi temeljni nosilci so bili komunisti, slovensko usmerjena narodnodemokratska inteligenca, krščanski socialisti in narodnodemokratsko preobraženo slovensko sokolstvo) ter demokratične protifašistične skupine, ki so se oblikovale ob njem. Vsem so bili skupni samozavestno poudarjanje slovenske narodne samobitnosti ter jasne in odločne zahteve po slovenski narodni samoodločbi in avtonomistično-federativnem preoblikovanju jugoslovanske države.³⁵

³¹ Jurij Perovšek: Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 - april 1923). *Zgodovinski časopis*, 1984, št. 1-2, str. 23-24.

³² Razprava o nacionalnem vprašanju, dok. 7, str. 72.

³³ Prav tam, dok. 8, str. 74.

³⁴ *Kmetški list*, 19. 12. 1928.

³⁵ Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978, str. 54, 58; Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 272-277, 281-286, 290-295; Perovšek, *Slovenci in Jugoslavija*, str. 23, isti: Lončarjevi narodni in idejnopolitični pogledi v času med svetovnima vojnama. *Glasnik Slovenske matice*, 1994, št. 1-2, str. 42-54.

Kljub množstvu izvirnih in vsebinsko resnično bogatih avtonomističnih in federalističnih narodnoprogramskih zamisli, ki so se oblikovale zunaj SLS, pa je politična stvarnost le njej kot najmočnejši slovenski politični stranki odredila odločilno vlogo v boju za slovensko avtonomijo. SLS je ta boj programsko zelo široko utemeljila že leta 1923, ko je v času priprav na volitve v Narodno skupščino oblikovala svoj avtonomistično-federativni državnopravni program. Po njem naj bi bila Jugoslavija državna skupnost Slovencev, Hrvatov, Srbov in tudi Bolgarov. Ta skupnost bi bila urejena na federativni osnovi, pri čemer bi skupne zadeve bile: državljanstvo, zunanje in vojaške zadeve, denar, najvažnejša prometna sredstva in finance, za katere bi se uvedel skupni davek, medtem ko bi bili vsi drugi davki prepuščeni posameznim avtonomnim nacionalnim državnopravnim enotam. Skupne državne zadeve bi urejal osrednji parlament, vse druge pa avtonomne pokrajinske oblasti. Avtonomno Slovenijo bi vodila slovenska vlada, ki bi jo izvolil slovenski parlament. V njegovi zakonodajni pristojnosti bi bila opredelitev razmerja med cerkvijo in državo, določitev cerkvenih pravic in dolžnosti, šolska zakonodaja, organizacija politične in finančne uprave, sodstva ter stanovsko-pravna zakonodaja. Poleg tega bi bile v pristojnosti slovenskega parlamenta še socializacija, nadzorstvo tovarn, produkcije in konzuma, ustanavljanje strokovnih kmečkih, delavskih in obrtniških šol, zdravstvo, socialna politika in socialno zavarovanje. S tem bi bila uresničena politična, gospodarska, socialna, kulturna in narodna samostojnost Slovencev v jugoslovanski državi oziroma, kot je poudarila SLS, slovenska avtonomija.³⁶ Zahteve po slovenski avtonomiji je nato SLS v dvajsetih in tridesetih letih še večkrat ponovila. Pri tem so eno izmed njenih najodločnejših narodnofederalističnih zahtev iz tridesetih let predstavljale znane Ljubljanske punktacije, tj. federalistični državnopravni program, ki ga je SLS oblikovala 31. decembra 1932. Ta program je poleg srbske in hrvaške terjal tudi vzpostavitev slovenske federativne enote v jugoslovanski državi in priznanje slovenske nacionalne individualnosti, imena, zastave, etnične skupnosti, finančne samostojnosti ter politične in kulturne svobode.³⁷ SLS se svojemu narodnoavtonomističnemu stališču ni odrekla vse do konca prve jugoslovanske države. Tako je še tri tedne pred napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo glasilo SLS *Slovenec* 16. marca 1941 poudarilo, da so naši cilji - "slovenska avtonomija, ki jo bomo v novi državni ureditvi prej ali slej tudi dobili" - "popolnoma jasni". To je, je zapisal *Slovenec*, "na znotraj nadaljnja preureditev države".³⁸

Tak je bil tudi med slovenskim narodom in velikim delom njegove politike uveljavljeni cilj slovenskega življenja v Jugoslaviji. Dvaindvajset let trajajoča jugoslovanska izkušnja je namreč Slovence dodobra utrdila v prepričanju, da je zanje jugoslovanska država resnično sprejemljiva le, če se njena notranja bit spremeni in se v Jugoslaviji uveljavi slovenski avtonomistično-federalistični narodnoemancipacijski interes. To je bil po večinski narodni volji opredeljen avtentični slovenski narodnopolitični program v letih 1918-1941. Toda tak pogled in tako slovensko razumevanje jugoslovanske skupnosti se v času obstoja prve jugoslovanske države nista uresničila. Ob zahtevah, napovedih in pričakovanjih, večjih ali morda manjših možnostih vzpostavitve slovenske avtonomije v Kraljevini Jugoslaviji, sta po napadu Nemčije, Italije, Madžarske in Bolgarije na Jugoslavijo 6. aprila 1941 za Slovence nastopila nov, vojni čas in s tem drugačna vsebina slovenske narodne in politične zgodovinske izkušnje.

³⁶ Jurij Perovšek. Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929) Ljubljana 1998, dok št. 20, str 82-83

³⁷ Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Rokopisna zbirka, stari fond 312, fasc. 1-9.

³⁸ *Slovenec*, 16. 3. 1941

Po napadu na jugoslovansko državo je predstavnik jugoslovanske vojske 17. aprila 1941 podpisal vojaško kapitulacijo. Že pred tem so jugoslovansko ozemlje zapustili kralj in vlada. Države napadalke so sklenile Jugoslavijo kot državo uničiti in odpraviti njen mednarodnopravni obstoj (debelacija), zato so si njeno ozemlje razdelile oziroma je na delu ozemlja okupirane jugoslovanske države nastala nova državna tvorba - Neodvisna država Hrvaška. Slovenijo (Dravsko banovino) so si razdelile Nemčija, Italija in Madžarska. Največji in tudi gospodarsko najpomembnejši, precej industrijsko razviti del je zasedla Nemčija, Italiji je pripadlo v veliki meri agrarno območje Dolenjske in Notranjske in največje slovensko mesto Ljubljana, Madžarski pa večina Prekmurja.³⁹ Na teh zasedenih ozemljih so okupatorji vzpostavili različen okupacijski red, vse okupatorske države pa so nameravale tudi formalnopravno priključiti zasedena ozemlja svojim državam. S tem so nameravali Slovenijo izbrisati z zemljevida. Priključitev slovenskega ozemlja k okupatorski državi je storila najprej Kraljevina Italija že 3. maja 1941, Madžarska 16. decembra 1941, medtem ko Nemčija sicer ni nikoli formalnopravno slovenskega ozemlja priključila k Tretjemu rajhu predvsem zaradi razraščanja organiziranega partizanskega odpora, vendar pa je bil tam okupacijski red najhujši in je najbolj izgledalo, da je ozemlje formalnopravno vključeno v Tretji rajh.⁴⁰ Od leta 1942 so tako Nemci izvajali mobilizacijo Slovencev in jih kot vojake pošiljali na fronte.

Vsi trije okupatorji so glede usode slovenskega naroda imeli isti cilj - izvesti raznarodovanje oziroma ga uničiti kot etnično enoto. Razlikovali so se glede rokov in načina. Najkrajši, nekajletni rok, si je določil nemški okupator in zato so Nemci tudi najhujše ravnali z domačim prebivalstvom. Odločili so se za uničenje slovenskega naroda, pri čemer niso izbirali sredstev. Z množičnim izganjanjem slovenskega prebivalstva in nemško kolonizacijo je nameraval nemški okupator slovensko ozemlje popolnoma ponemčiti. Načrtovali so izgon okoli četrte milijona Slovencev, to je vsakega tretjega iz okupirane Štajerske. Zapiranje narodnozavednih Slovencev se je začelo že aprila, neposredno po okupaciji, izganjanje v Srbijo in v Neodvisno državo Hrvaško pa v začetku junija 1941. Najprej so izgnali slovensko izobraženstvo, vključno z duhovniki. S slovenske Štajerske je nemški okupator odpeljal v pregnanstvo okoli 15.000 oseb.⁴¹ Naselitev nemškega prebivalstva so predvideli za povojni čas, v času vojne (konec leta 1941 in v začetku 1942) pa so naselili na posestva izgnanih Slovencev ob rekah Sotli in Savi kočevske Nemce, okoli 11.000 pripadnikov nemške manjšine, ki so do tedaj živeli na Kočevskem (to je spadalo v italijansko okupacijsko območje) od 14. stoletja dalje.⁴² Načrt izseljevanja Slovencev se nemškemu okupatorju ni v celoti posrečil zaradi pglavitnega vzroka - upora in narodnoosvobodilne vojne, tako da so izgnali približno tretjino predvidenih za izselitev (okoli 80.000 oseb). Zaradi organiziranega upora je nemški okupator posegel tudi po kaznovanih in zastraševalnih metodah; od leta 1941 s streljanjem talcev, o smrti katerih je odločal komandant varnostne policije.

³⁹ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1976, str. 47-74; Tone Ferenc: Okupacijski sistemi na Slovenskem: 1941-1945. Ljubljana 1997; isti, Okupacija Slovenije 1941. V: Dokumenti slovenstva, Ljubljana 1994, str. 343-347.

⁴⁰ T. Ferenc: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1974, št. 1-2, str. 157-201; Milan Ževart: Okupacija in državljanstvo na Štajerskem in v Prekmurju. V: Slovenci in država. Ljubljana 1995, str. 225-233.

⁴¹ T. Ferenc: Nacistična in raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968.

⁴² T. Ferenc: Nemška kolonizacija na Slovenskem v drugi svetovni vojni. V: Jugoslovanski istoriski časopis, 1974, št. 1-2, str. 207-215.

Italijanski okupator je kljub hitri vključitvi okupiranega slovenskega ozemlja v italijansko državo (iz zasedenega ozemlja je oblikoval Ljubljansko pokrajino in jo s kraljevim ukazom 3. maja 1941 vključil v okvir italijanske države) nameraval to ozemlje italijanizirati na daljši rok. Zato je bil odnos do slovenskega prebivalstva milejši kot pod nemško okupacijo. Dopuščene so bile slovenske kulturne in izobraževalne ustanove (gledališče, univerza), izhajali so slovenski časopisi, v upravi je bila uvedena dvojezičnost, iz nekdanjih najvidnejših slovenskih politikov (dr. Marko Natlačen je bil do okupacije ban Dravske pokrajine) in predstavnikov javnega in gospodarskega življenja pa so ustanovili pokrajinski sovnet (konzulto) kot posvetovalni organ italijanskega civilnega komisarja.⁴³ Nekdanji slovensko-jugoslovanski politiki v Ljubljani so s tem priznali okupacijo in tudi priključitev dela Slovenije k Italiji; to je v bistvu pomenilo politično sodelovanje z okupatorjem in pristanek na razbitje jugoslovanske države. Italijanski odnos do Slovencev se je začel spreminjati v začetku leta 1942; marca 1942 so začeli zajemati talce, streljati civilno prebivalstvo ter požigati in rušiti cele vasi. To so počeli predvsem poleti v vojaški ofenzivi proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Kot izraz nasprotovanja odporu proti okupatorju, predvsem pa zaradi strahu pred močjo komunistov v narodnoosvobodilnem gibanju, so predstavniki predvojnih političnih strank, ki so priznali okupacijo, in del prebivalstva začeli sodelovati z italijansko vojsko. Ustanovljena je bila oborožena Prostovoljna protikomunistična milica (MVAC), t. i. bela garda. Po kapitulaciji Italije v začetku septembra 1943 je tudi ozemlje italijanske Ljubljanske pokrajine zasedla Nemčija. Razen večjega dela Prekmurja, ki je bilo decembra 1941 vključeno v Madžarsko, je od jeseni 1943 vso Slovenijo zasedala Nemčija.

Okupatorjevim namenom se je večji del slovenskega naroda na vseh okupacijskih območjih postavil po robu z organiziranim oboroženim odporom. Že tri tedne po napadu na Jugoslavijo je bilo oblikovano narodnoosvobodilno gibanje v okviru Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Osvobodilno fronto (OF) so ustanovili komunisti skupaj s še nekaterimi disidentskimi skupinami tradicionalnih slovenskih političnih strank (katoliške in liberalne), v njo pa se je vključilo 18 skupin, strokovnih, interesnih in političnih. Skupni cilj vseh je bil izgon okupatorja ter osvoboditev in združitev vseh Slovencev. Obenem se je OF odločila tudi za politične in socialne spremembe. OF je organizirala oborožen odpor proti okupatorju. Prve partizanske enote so nastale poleti 1941. Sprva je šlo za čete, ki so sčasoma prerasle v bataljone, odrede, brigade (prve štiri slovenske partizanske brigade so nastale poleti 1942, do konca vojne je nastalo 28 slovenskih partizanskih brigad), nato divizije (prvi diviziji sta bili formirani leta 1943 skupaj jih je bilo 5) in korpuse (slovenska partizanska vojska je imela 2 korpusa). Ob koncu vojne je slovenska partizanska vojska štela približno 35.000 pripadnikov, v njej pa se je med vojno borilo okoli 80.000 borcev in bork.

Do jeseni 1941 je Osvobodilna fronta ustvarila svoj program, izražen v Temeljnih točkah. Na prvo mesto je bil v programu postavljen neizprosni boj proti okupatorjem in za osvoboditev ter združitev vseh Slovencev, pa tudi boj za jugoslovansko državo, kajti OF ni priznavala razkosanja in debelacije Jugoslavije. V programskih točkah je bila izražena namera, da bo po osvoboditvi prevzela oblast v Sloveniji Osvobodilna fronta, ki bo uvedla ljudsko demokracijo.⁴⁴

⁴³ T. Ferenc Fašisti brez krinke dokumenti 1941-1942. Maribor 1987, str. 30-58.

⁴⁴ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga I Ljubljana 1962, (dalje DLR I) dok. 111, str 255-256

Z izgradnjo temeljev nove slovenske državne oblasti in slovenske državnosti je OF začela že jeseni 1941. Septembra 1941 se je najvišji organ OF - Vrhovni plenum, v katerem so bili predstavniki vseh skupin, združenih v OF - konstituiral kot Slovenski narodno osvobodilni odbor (SNOO). Sklenili so, da SNOO v času narodnoosvobodilne vojne predstavlja, zastopa in organizira slovenski narod. SNOO je postal najvišji organ nove nastajajoče slovenske oblasti, ki je nameravala zamenjati nekdanjo jugoslovansko oblast na slovenskem ozemlju. Šlo je za revolucionaren organ, ki sicer ni imel razdeljenih zakonodajnih in izvršilnih funkcij, vendar je že izražal začetke revolucionarnega procesa rušenja stare in graditve nove državne oblasti v Sloveniji.⁴⁵ SNOO je tedaj izdal štiri zakonske odloke, med temi tudi o vključevanju slovenskih partizanskih čet v partizanske oddelke Jugoslavije. S tem je izrazil jugoslovansko usmerjenost slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Odločitve SNOO so izhajale iz pravice slovenskega naroda do samoodločbe in suverenosti. SNOO se je zavzemal za Združeno Slovenijo, za celotno slovensko etnično ozemlje in za federativni državnopravni položaj Slovenije v novo preoblikovani jugoslovanski državi.⁴⁶

Večina Slovencev je odloke, ki jih je izdajala OF oziroma SNOO, upoštevala in nastalo je stanje 'dvovladja' - 'države v državi'; ljudje so poleg okupatorske zakonodaje, ki jim je krojila vsakodnevno življenje, priznavali tudi oblast OF in se ravnali po njenih zakonskih ukrepih (npr. o narodnem davku in posojilu svobode).⁴⁷ Odbori OF, od spomladi 1942 izvoljeni krajevni organi nove oblasti - nekakšni sovjeti -, so v velikem delu Ljubljanske pokrajine, ki so ga od maja do junija 1942 osvobodile partizanske enote, nadomeščali dotedanje organe oblasti. Razglašena je bila tudi 'vlada',⁴⁸ pripravljali pa so tudi volitve v 'parlament'.⁴⁹

Narodnoosvobodilnemu gibanju nasprotni tabor, ki je v veliki meri sodeloval z okupatorjem, se je glede bodoče slovenske državnosti prav tako izrekel za pravico do samoodločbe in obnovitev jugoslovanske države, vendar za ohranitev monarhije. Ta naj bi bila sicer bolj federativno urejena z upoštevanjem treh jugoslovanskih narodov,⁵⁰ medtem ko je narodnoosvobodilno gibanje videlo federativnost širše, s petimi narodi v jugoslovanski federaciji. Domači nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja so se tudi povezovali, vendar predvsem politično, s podarkom na boju proti komunizmu, del pa je celo odkrito zastopal nacistične težnje po vključitvi v "novi evropski red". Svojo državotvornost, ki so jo dejansko načrtovali od jeseni 1941, so izrazili šele ob koncu vojne, tri dni po smrti Hitlerja. Takrat, 3. maja 1945, so se v Ljubljani sestali predstavniki predvojnih političnih strank, združenih v Narodni odbor, in se oklicali za začasno slovensko predstavništvo, t. i. "taborski parlament". Ta je sicer imenoval vlado in razglasil narodno državo Slovenijo v okviru federativno urejene Kraljevine Jugoslavije, zahodne zaveznike pa pozval k priznanju njihovih odločitev.⁵¹ Pri tem pa niso upoštevali dejstva, da je bilo jugoslovansko narodnoosvobodilno gibanje v vojaškem smislu priznано že od teheranske konference novembra 1943 dalje in da je prišlo do realizacije sporazuma med revolucijsko in kraljevo stranjo že poleti 1944 (viški

⁴⁵ Makso Šnuderl: Pomen plenuma OF z dne 16. septembra 1941 za takratni razvoj. Junaška Ljubljana, knjiga I. Ljubljana 1985, str. 222.

⁴⁶ DLR I, dok. 38, 39, str. 116-117.

⁴⁷ DLR I, dok. 42, 43, str. 121-122.

⁴⁸ DLR II. Ljubljana 1964, dok. 83, 84, str. 174-175.

⁴⁹ DLR II, dok. 35, 53, str. 79-80, 114-117; T. Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem, knjiga I. Ljubljana 1985, str. 238-352.

⁵⁰ Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana 1994, str. 140; Program, oktober 1941.

⁵¹ Slovenec, 4. 5. 1945.

sporazum Tito-Šubašić) in da je od marca 1945 že delovala od zaveznikov priznana enotna jugoslovanska vlada.

Slovensko narodnoosvobodilno gibanje je do jeseni 1942 sprejelo in izvajalo vrsto zakonskih ukrepov, ki so uveljavljali novo oblast. Po kapitulaciji Italije septembra 1943 pa je za narodnoosvobodilno gibanje nastopil nov zagon graditve slovenske državnosti. V začetku oktobra 1943 se je v Kočevju sestal Zbor poslancev slovenskega naroda (Kočevski zbor), v katerega so pred tem izvedli volitve na ozemlju v Sloveniji, ki je bilo takrat pod nadzorom partizanske vojske. Na okupiranem ozemlju pa so volitve izvedli odbori OF, tako da so bili delegati iz velikega dela Slovenije. Okoli 300.000 volilcev je izvolilo 572 poslancev. Ti so izmed sebe izvolili 120 članski Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO), ki je imel vlogo ljudske skupščine, in 42 člansko delegacijo v AVNOJ - Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije. Kočevski zbor je odrekel jugoslovanski vladi v begunstvu pravico zakonitega predstavnika slovenskega naroda in je kot edinega predstavnika slovenskega naroda priznal OF in njen izvršilni odbor. AVNOJ pa je priznal kot vrhovno predstavništvo narodov Jugoslavije. S tem se je v resnici izrekel za revolucionarno zamenjavo oblasti.⁵² Odločil se je tudi za vstop Slovenije v federativno Jugoslavijo. S Kočevskim zborom je bilo postavljeno ogradje državne zgradbe Slovenije, s čimer je po tedanjih ocenah stopil slovenski narod med suverene narode. Vrhovni plenum OF pa je še pred zasedanjem Kočevskega zbora razglasil "iz naravnih in zgodovinskih pravic izhajajočo zahtevo slovenskega naroda" za priključitev slovenskega Primorja, ozemlja ki je po I. svetovni vojni pripadalo Italiji, v okvir Slovenije in Jugoslavije.⁵³ Ta sklep je potrdil tudi Kočevski zbor in nato tudi AVNOJ na zasedanju konec novembra 1943.

Slovenski narodnoosvobodilni parlament se je sestal prvič februarja 1944 v Črnomlju, v osvobojeni Beli krajini. Pred tem so se konec novembra 1943 predstavniki SNOO udeležili drugega zasedanja AVNOJ v Jajcu, kjer so sprejeli sklepe, ki so pomenili vzpostavitev federativno urejene Jugoslavije. Mednacionalni odnosi, ki so bili za predvojno jugoslovansko državo ena največjih težav in vzrok sporov, so bili tako formalno urejeni. S tem je bilo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji za tisto zgodovinsko obdobje rešeno oziroma ga je v načelu opredelilo za domala naslednjih petdeset let. Na osnovi sklepov iz novembra 1943 so bili ustavno opredeljeni mednacionalni odnosi in vseh povojnih jugoslovanskih ustavah (t. i. avnojska Jugoslavija). Kljub načelni rešitvi pa so bili v vsem obdobju avnojske Jugoslavije nacionalno vprašanje in odnosi med sestavnimi deli federacije ves čas bolj ali manj prisotni, kar se je občasno pokazalo kot poglobitni problem v državi.

Jugoslovanska federativna država je bila zgrajena od spodaj navzgor, iz pokrajin oziroma federalnih enot. AVNOJ so sestavljali predstavniki jugoslovanskih narodov, izvoljeni v pokrajinskih (nacionalnih) protifašističnih svetih (razen v Srbiji, kjer so to lahko storili šele leto dni kasneje; v AVNOJU so Srbijo predstavljali pripadniki osrednjega političnega vodstva in vojaškega vodstva NOG srbske narodnosti). Dejansko je bil AVNOJ 'izraz' odločitev posameznih jugoslovanskih narodov za novo Jugoslavijo in 'vrh' nove državne organiziranosti. AVNOJ kot zakonodajno telo nove jugoslovanske oblasti je ustanovil vlado (NKOJ - Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije). Tega organa zavezniki sicer niso priznali in so še vedno priznavali kraljevo vlado v begunstvu (v Londonu), so pa že tedaj priznali partizansko vojsko kot edino silo odpora v Jugoslaviji.

⁵² Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, zbral in uredil Makso Šnuderl. Ljubljana 1949, dok. 86, 87, str. 100-105

⁵³ Prav tam, dok. 73, str. 83

Po sklepih zasedanja AVNOJA je bila v Jugoslaviji uvedena federativna državna ureditev, temelječa na samoodločbi narodov, vključno s pravico do odcepitve. Sklepe AVNOJA je na svojem zasedanju 19. in 20. februarja 1944 potrdil tudi Slovenski narodnoosvobodilni svet, v katerega se je preimenoval SNOO, ko se je konstituiral kot predstavniški in zakonodajni organ nove slovenske oblasti.⁵⁴ S potrditvijo sklepov AVNOJA o federativni ureditvi Jugoslavije je Slovenija formalnopravno postala članica jugoslovanske federativne države. Z zasedanjem slovenskega parlamenta v Črnomlju je zato narodnoosvobodilno gibanje tudi formalno prešlo iz političnega v državotvorno gibanje. SNOS je izdal vrsto pravnih norm ustavne narave. Vzpostavljena je bila celovita zgradba državne oblasti; zakonodajno funkcijo je prevzel SNOS. Slovenska vlada takrat ni bila imenovana, ker zanjo niso obstajali pogoji, pa tudi ne potreba, bili pa so imenovani upravni odseki, ki so vodili civilno življenje na svobodnem ozemlju. Vlada je bila imenovana šele 5. maja 1945. Sodna oblast oziroma civilno sodstvo je bilo vzpostavljeno v začetku septembra 1944, tako da je bila 'trodelnost' oblasti upoštevana.⁵⁵

Bolj ko se je bližal konec vojne, bolj se je krepil centralizem. To so sicer pojasnjevali kot nujnost zaradi vojnih razmer. V svojih navodilih so poverjenišтва NKOJ vedno pogosteje posegala v dejavnost slovenskih upravnih organov, zlasti na gospodarskem področju, še bolj pa na vojaškem. Jeseni 1943 je bilo sicer predvideno ustanavljanje armad kot največjih partizanskih vojaških enot po federalnih enotah, vendar je bila 1. marca 1945 ustanovljena enotna Jugoslovanska armada. Oblikovane so bile nacionalno mešane enote, postopoma pa so bili ukinjeni pokrajinski štabi partizanske vojske. Po koncu vojne, maja 1945, so bile vključene v Jugoslovansko armado tudi enote slovenske partizanske vojske, s čimer je slovenska državnost izgubila enega od atributov svoje suverenosti.

Poleg novega položaja Slovenije, kot tudi drugih republik v jugoslovanski federativno urejeni državi, je bil za Slovence pomemben rezultat narodnoosvobodilne vojne, ki je bila povezana s spreminjanjem oblasti (revolucijo), tudi ozemeljska pridobitev. Po vojni se je ozemlje Slovenije glede na stanje iz obdobja med svetovnjima vojnama povečalo. Za kratek čas je bil v maju 1945 dosežen cilj, izražen v slovenskem nacionalnem programu iz leta 1848 - Zedinjena Slovenija, ki je zajela vse ozemlje, na katerem so bivali Slovenci (v Italiji in v Avstriji). Zaradi mednarodnopolitičnih razlogov in ostrih zahtev Britancev in Američanov je bilo to doseženo le za kratek čas, kajti jugoslovanske in slovenske vojaške enote so se morale umakniti iz Koroške v Avstriji in iz Trsta. Kljub vsemu pa se je ozemeljsko Slovenija razširila na zahodu. Z mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 je bil v okvir Jugoslavije vključen večji del slovenskega ozemlja, ki si ga je po 1. svetovni vojni priključila Kraljevina Italija in kjer so Slovenci v času italijanskega fašističnega režima doživljali težke čase.⁵⁶ Manjši del - Koper z zaledjem - je bil k Sloveniji priključen leta 1954. Dokončno je bila meja med Jugoslavijo in Italijo potrjena s podpisom meddržavnega sporazuma jeseni leta 1975 (osimski sporazum).

Slovensko državnost oziroma stopnjo le-te, ki je bila dosežena z odlokom AVNOJA o ureditvi jugoslovanske države na federativni osnovi, je opredeljevala ustava Ljudske republike Slovenije, sprejeta v začetku leta 1947. Slovenci so s

⁵⁴ Prav tam, dok. 103, 105, 106, 107, str. 131-136.

⁵⁵ Prav tam, dok. 152, str. 204-211.

⁵⁶ Nevenka Troha: Boj za meje. Slovenci in Italijani na Primorskem - v Julijski krajini v letih 1945-1954. V: Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine. Ljubljana 1999, str. 143-154.

tem prvič v vsej svoji zgodovini dobili svojo ustavo. Slovenska ustava je izhajala iz jugoslovanske, sprejete leto dni pred tem, ki je Jugoslavijo opredeljevala kot "zvezno ljudsko državo republikanske oblike, skupnost enakopravnih narodov, ki so na osnovi pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve izrazili svojo voljo, živeti skupno v federativni državi."⁵⁷ Ustava je uzakonila politični sistem t. i. ljudske demokracije. V veliki meri je temeljila na ustavi ZSSR, čeprav je prav pri razreševanju nacionalnih oziroma federativnih odnosov bila celo bolj toga. Prav glede vprašanja priznavanja načela samoodločbe, ki vključuje pravico do odcepitve in združitve, je pri pripravi ustave prišlo do nesoglasja, ki je bistveno spreminjalo avnojsko stališče o federativnem ustroju Jugoslavije. V predlogu ustave namreč sprva ni bilo upoštevano načelo samoodločbe, kar pa je bilo spremenjeno na pobudo Edvarda Kardelja. Načelo samoodločbe je bilo vneseno v ustavo in vsebovale so ga tudi vse jugoslovanske ustave, čeprav je prav glede razumevanja in upoštevanja tega vprašanja obstajal stalen konflikt med 'centralisti' in 'federalisti' v t. i. drugi jugoslovanski državi. Vprašanje je bilo: ali ni bila pravica do samoodločbe z AVNOJ-em, torej vstopom vsakega jugoslovanskega naroda v federativni odnos, 'porabljena' oziroma ali je načelo samoodločbe trajno. Slednje je bilo predvsem stališče Slovencev - slovenskih politikov oziroma slovenskih poslancev zvezne skupščine.

V resnici je prva ustava federativne Jugoslavije kljub deklariranemu upoštevanju federalizma omejila pristojnosti republik in zakoličila centralizem. Ta se je najbolj kazal na gospodarskem področju, ki je bilo vodeno administrativno, centralizirano. Prav boj proti temu je bil eno osnovnih vodil slovenske politike v vsem obdobju življenja v federativni Jugoslaviji. Stalnica političnih odnosov je bilo nasprotje med centralističnimi in njim nasprotnimi hotenji, ki je povzročalo hujše politične krize v državi. To stalno nasprotje se je izražalo tudi v nenehnih spremembah ustavne ureditve druge Jugoslavije.

V ustavah, te so bile tri oziroma štiri, kajti ustavni zakon, sprejet v začetku leta 1953, je mogoče razumeti kot ustavo, ki je ustavno opredelila samoupravljanje kot politični sistem, je bila vedno znova opredeljena državna ureditev oziroma razmerje med 'državnim centrom' in republikami. Mednacionalni odnosi kot bistvo federativne ureditve socialistične Jugoslavije so bili tako v ustavnem zakonu in ustavi iz leta 1963 postavljeni v ozadje. Ustavni zakon iz leta 1953 je omejil že v leta 1946 sprejeti ustavi dosežene pravice narodov in republik, vsaj glede ustavne ureditve zastopanosti narodov v zvezni skupščini. Ukinjen je bil Zbor narodov, uveden pa Zbor proizvajalcev. Ustava iz leta 1963 je dajala še večji poudarek samoupravljanju kot osnovi političnega sistema socialistične demokracije, medtem ko glede federalnih razmerij ni bilo bistvenih novosti. Novost oziroma izraz razumevanja nacionalnega vprašanja v ureditvi države je bila vrnitev Zbora narodov v sestav zvezne skupščine z ustavnim amandmajem konec leta 1968. Zbor narodov je s svojo sestavo (vsaka republika je imela enako število poslancev, Srbija zaradi avtonomnih pokrajin pa več) zagotavljal enakopravnost narodov oziroma republik. Ustava sprejeta leta 1974, pa je republike uveljavila kot države, večjo vlogo pa sta dobili tudi avtonomni pokrajini v okviru Srbije (Vojvodina, Kosovo). Zaradi tega in pa tudi zaradi 'konfederalizacije' Jugoslavije je takšna ustavna ureditev naletela na kritike predvsem v Srbiji, pa tudi v vojaškem vrhu.

Kljub deklarativno ustavno urejenim mednacionalnim odnosom v federaciji so bili ti ves čas avnojske Jugoslavije žarišče sporov. Slovenija se je v okviru fe-

⁵⁷ Ustava FLRJ. Zbirka zakonov FLRJ, št. 22. Ljubljana 1948, str. 9.

derativne Jugoslavije vse od začetka šestdesetih let zavzemala za omejevanje centralizma. Ta se je kazal tudi v gospodarskem življenju, kjer so nasprotja med narodi in njihovimi republikami dobila najjasnejši izraz. Skrhani mednacionalni odnosi, ki so se začeli kazati sredi petdesetih let in so do izraza prišli v šestdesetih letih, so dosegli kulminacijo v začetku sedemdesetih let z dogajanjem na Hrvaškem. To burno dogajanje se je končalo leta 1974 z novo jugoslovansko ustavo in ustavami republik. V tej jugoslovanski ustavi je bil sicer dan poudarek razrednemu pred nacionalnim - Zveza komunistov in druge politične organizacije so postale ustavna kategorija. Vendar pa je prav ta zadnja ustava jugoslovanske federacije na nacionalnem področju oziroma glede ureditve federativne države uveljavila republike kot države, ki so temeljile na suverenosti naroda. Socialistično federativno republiko Jugoslavijo so po določilih te ustave dejansko sestavljale posamezne države, ki so po načelu samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitve, sestavljale zvezno državo.

Centralizem se je v vsem obdobju avnojske Jugoslavije kazal zlasti v gospodarskem življenju, kjer je centralna državna oblast zlasti glede naložb imela odločilno besedo. V okviru Jugoslavije se je Slovenija med vsemi jugoslovanskimi republikami gospodarsko najhitreje in najbolj uspešno razvijala. Vzrokov je za tak razvoj bilo več. Najpomembnejši je bil v izhodišču, saj je bila že pred II. svetovno vojno Slovenija industrijsko najbolj razvit predel v Jugoslaviji z najmanjšim deležem prebivalstva, ki je živel od kmetijstva. Po 2. svetovni vojni pa se je - kljub stališčem, naj Slovenija počaka z razvojem, dokler se ji druge republike ne približajo ali se celo izenačijo z njeno stopnjo razvoja v celovitem jugoslovanskem gospodarskem razvoju - najhitreje in najbolj razvijala. Ob začetku industrializacije po 2. svetovni vojni (leta 1947) je bila proizvodnja v Sloveniji 3,4-krat večja kot v Črni Gori, 2,5-krat večja kot v Makedoniji in 2,2-krat večja kot v Bosni in Hercegovini. Te republike so sodile med gospodarsko manj razvite jugoslovanske republike. Ob koncu 'prve petletke', sredi petdesetih let, je bil razkorak še večji, kljub favoriziranju razvoja teh republik; od Makedonije je bila slovenska proizvodnja večja za štirikrat, od Črne Gore za trikrat in od Bosne in Hercegovine za dvainpolkrat. Takšno razmerje je nastalo kljub političnim sklepom, da mora biti gospodarski razvoj Slovenije počasnejši, da bi se zmanjšale razlike v gospodarski razvitosti med jugoslovanskimi republikami. Zaradi hitrejšega gospodarskega razvoja sta bila Slovenija in njeno politično vodstvo pogosto tarča hudih kritik zveznih organov in posameznikov, pa tudi iz drugih, zlasti nerazvitih republik. Tam so bili mnenja, da ima Slovenija od industrializacije države največ koristi. Slovenija je namreč ob dejstvu, da je predstavljala le 8 % jugoslovanskega prebivalstva, ustvarjala okoli petino družbenega produkta, četrtno vsega jugoslovanskega izvoza in tretjino izvoza v zahodne države. Delež aktivnega prebivalstva je bil v Sloveniji najvišji. Podatki o družbenem proizvodu na prebivalca kažejo, da je bil v Sloveniji za okoli dvakrat višji, kot je bil skupni jugoslovanski. Hitro je rasel tudi standard, tako družbeni kot osebni; sredi šestdesetih let je bil povprečni narodni dohodek na prebivalca okoli 1000 dolarjev, kar je takrat po mednarodnih merilih Slovenijo uvrščalo med razvite dežele.

Gospodarstvo v Jugoslaviji, usmerjeno netržno, je v začetku šestdesetih let zašlo v krizo. To se je izražalo tudi kot mednacionalni oziroma medrepublikški spor. Pokazala so se nasprotja med "bogatimi in revnimi", med Slovenijo in Hrvaško na eni strani in drugimi gospodarsko manj razvitimi republikami. Nastal je gospodarski zastoj. Prišlo je do ustavitve industrijske rasti, v industrijski proizvodnji so bila velika strukturna neskladja, produktivnost je bila premajhna, kar je vse terjalo reformiranje gospodarstva. Medtem ko sta razvitejši severni republiki zagovarjali reformo in decentralizacijo investicijskih sredstev, so bile

južne republike, na čelu s Srbijo, proti temu. Prvi reformni poskus je bil že leta 1961, resnejši pa leta 1965, vendar se gospodarska reforma ni povsem posrečila.⁵⁸ Oba reformna poskusa v gospodarstvu sta bila v ozki povezavi s procesom decentralizacije in bolj samostojne vloge republik v gospodarstvu.

V začetku šestdesetih let so se poleg gospodarskih problemov jasneje pokazali tudi mednacionalni problemi. Ti so bili v mnogočem prav odraz gospodarske problematike. V političnem življenju je nacionalno vprašanje postalo 'centralno'. Pri tem so prednjačili slovenski politiki. Poleg politikov (Kardelj je leta 1957 s popravljeno in dopolnjeno objavo knjige *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, predvsem s širšim predgovorom opozoril na nevarnost nacionalizma in centralizma, Boris Kraigher pa je na VII. kongresu ZKJ leta 1958 načel vprašanje centralističnih teženj), so se v polemike o mednacionalnih odnosih vključevali tudi slovenski intelektualci. Ti so že od druge polovice petdesetih let najostreje nasprotovali centralizaciji v kulturni dejavnosti. Pri tem je v resnici šlo za posreden 'spopad' dveh politik, slovenske in zvezne, in dveh pogledov na nadaljnji razvoj mnogonacionalne federativne Jugoslavije. Na začetku šestdesetih let je bila znana javna polemika, ki sta jo po časopisju vodila slovenski literarni zgodovinar Dušan Pirjevec in srbski pisatelj Dobrica Ćosić. Prvi je zagovarjal federalistične zahteve, drugi pa je bil znanilec centralizma in tudi unitarističnih pogledov zlasti v kulturi. Medtem ko je Pirjevec tedaj užival podporo predsednika slovenske vlade Borisa Kraigherja, je za Ćosićem stal najvplivnejši srbski politik Aleksander Ranković, pa tudi Tito. Iz polemike je širša javnost prvič izvedela, da so v Jugoslaviji nasprotja na političnem, gospodarskem in kulturnem področju.⁵⁹

V reformnih prizadevanjih na političnem in gospodarskem področju so bile izražene tudi misli o potrebnem delovanju trga in opustitvi administrativnega in centraliziranega vodenega gospodarstva, o prestrukturiranju industrije ter spremembah v bančništvu. Liberalistični pogledi so izražali tudi zahteve po večji samostojnosti republik glede gospodarskih naložb. To naj bi po mnenju ortodoksnih partijskih voditeljev nasprotovalo zamislim in praksi samoupravljanja kot vrhu političnih in ekonomskih odnosov v jugoslovanski teoriji in praksi. S tem naj bi se tudi 'rušili' ustaljeni odnosi v federaciji - med zvezno oblastjo in republikami in med republikami med seboj.

Liberalistični pogledi na razvoj politike in gospodarstva so se pojavili sredi šestdesetih let v vseh jugoslovanskih republikah. Najizrazitejši so bili v Srbiji, na Hrvaškem in v Sloveniji.⁶⁰ Izražali so zahteve po spremembah v političnih odnosih oziroma po opuščanju dotedanje politične prakse. Terjali so uveljavitev bolj 'liberalnih' odnosov v tedanji politični praksi, na gospodarskem področju pa večjo veljavo ekonomskih zakonov in pa večjo vlogo oziroma samostojnost posameznih republik v njihovem razvoju. V bistvu je šlo za razreševanje razmerja med 'centrom' in republikami in med republikami samimi. To vprašanje se je manifestiralo v hrvaškem 'maspoku' (masovnom pokretu - množičnem gibanju), ki je dobilo izraz nacionalizma z zahtevami po samostojnosti Hrvaške. Liberalistično usmerjeni politiki so bili v začetku sedemdesetih let zamenjani. Šestdesetim letom, ki jih je zaznamovalo iskanje novih, drugačnih odnosov v delovanju

⁵⁸ Jože Princič V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme: 1955-1970 Ljubljana 1999, str. 120-149, 215-256

⁵⁹ Aleš Gabrič Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953-1962. Ljubljana 1995, str. 345-349

⁶⁰ Božo Repe "Liberalizem" v Sloveniji Ljubljana 1992, str. 244-259.

federativno urejene države in ko je bilo poudarjeno t. i. nacionalno vprašanje, je v sedemdesetih letih sledilo obdobje, ko je bil dan poudarek razrednemu oziroma nekakšni pseudorevoluciji.⁶¹

V Sloveniji je bil poglobitveni del politikov liberalnih pogledov zbran v slovenski 'vladi' (republiški izvršni svet), ki jo je vodil Stane Kavčič. Šlo je v bistvu za nekakšen 'konflikt' med državo in partijo, čeprav liberalci v svojih pogledih in zahtevah po reformi in libelarizaciji države in družbe niso presegali okvira socializma. Pogledi na strani 'države', predvsem v vladi, so bili liberalistični, medtem ko so bili v 'partiji' konservativni. Osnovi 'greh' slovenskih liberalcev in Kavčiča osebno je bil v očeh jugoslovanske politične javnosti - temu so pritegnili tudi v slovenskem političnem vrhu -, da se je javno uprl nerazumljivemu izpuščanju Slovenije pri dodeljevanju kreditov Mednarodne banke za obnovo in razvoj. To je poleti 1969 sprožilo t. i. cestno afero, ki je bila najbolj viden izraz slovenskega nezadovoljstva s položajem v Jugoslaviji na gospodarskem področju. Cestna afero je bila sprožena, ko je Zvezni izvršni svet pri dodeljevanju mednarodnih kreditov za gradnjo avtocest izpustil Slovenijo in ji ni dodelil zahtevanega kredita. Slovenske oblasti, predvsem slovenska 'vlada' in nato tudi javnost, so takšni razdelitvi mednarodnih kreditov za graditev sodobnega cestnega omrežja v Jugoslaviji nasprotovale, kar je bilo v jugoslovanskem političnem vodstvu (predvsem pri predsedniku Titu) in v drugih jugoslovanskih republikah razumljeno kot nedopustno dejanje, ki ruši ustaljene gospodarske odnose v Jugoslaviji. 'Cestna afero' je tudi najbolj jasno pokazala na odnos med posameznimi republikami in federacijo in republikami med seboj. V resnici je izražala razhajanje pogledov na vlogo in položaj republik v federativni Jugoslaviji.

Šestdeseta leta so bila desetletje 'prevratov' in prenovitvenih naporov v jugoslovanskem političnem in gospodarskem življenju.⁶² Spor med centralističnimi in federalističnimi pogledi se je končal v korist federalistov. Sprejeta je bila vrsta ustavnih dopolnil ustave iz leta 1963, ki je bila bolj 'razredno' oziroma samoupravno naravnana, glede organiziranosti federativnosti pa posebnih novosti ni uveljavila. Konec leta 1968 je bil z dopolnilom k ustavi iz leta 1963 v sestav zvezne skupščine vrnjen Zbor narodov. Z vrsto zakonov so republike dobivale večje pristojnosti. To je veljalo tudi za vprašanje obrambe, kajti leta 1968 so zaradi zasedbe Češkoslovaške s strani vojaških enot držav Varšavskega pakta začele dobivati veljavo teritorialne, 'republiške' vojaške enote Teritorialne obrambe. Slovenci so to organiziranje vzeli zares - kot zasnovo svoje vojske - in začeli skrbeti za oborožitev tudi mimo Jugoslovanske ljudske armade, kar je v njenem vrhu povzročilo jezo.

Sedemdeseta leta so bila predvsem v znamenju 'razrednega', to je večanja monopola 'Partije' in razraščanja samoupravljanja kot političnega sistema, kar naj bi rešilo tudi vprašanja medrepubliških odnosov oziroma vprašanje odnosov med republikami in 'centrom'. Tako je bila uzakonjena t. i. dogovorna ekonomija, ki je temeljila na samoupravnem dogovarjanju med gospodarskimi subjekti, ne pa na upoštevanju osnovnih ekonomskih zakonov.

Po smrti predsednika Jugoslavije Josipa Broza-Tita maja 1980 se je začelo desetletje medsebojnih političnih 'bojev' med posameznimi republikami, predvsem med Slovenijo in Srbijo. Slednja je v resnici zagovarjala centralizem, vztrajanje pri njem pa se je končalo z zlomom socialistične federativne Jugoslavije,

⁶¹ Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918-1992. Nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 335.

⁶² Prav tam, str. 290.

zgrajene na avnojskih načelih. Gospodarska in politična kriza, ki je temeljila na nacionalnih odnosih, se je pokazala kmalu po Titovi smrti. Najprej na Kosovu leta 1981. Nakopičena mednacionalna nasprotja, predvsem pa namen Srbije uveljaviti svojo prevlado v federaciji, čemur se je najbolj odkrito upirala Slovenija, so se kazala tako v gospodarstvu kot na področju kulture in šolstva in nazadnje tudi v politiki. Prvi jasen 'spopad' med dvema pogledoma na jugoslovansko federacijo in položaj narodov v njej se je pokazal ob poskusu kulturnega in tudi jezikovnega poenotenja s t. i. izobraževalnimi jedri. Zeleli so 'poenotiti' šolske programe, ki so po republikah temeljili na različnih nacionalnih kulturah in različni zgodovini. Temu so se uprli slovenski književniki. Čeprav je bilo to videti kot spor med književniki, so bili vzroki globlji, predvsem gospodarski. Ob skaljenih medsebojnih odnosih med republikami je Jugoslavijo pretresala tudi močna gospodarska kriza. Povzročil jo je predvsem velik dolg do tujine, kajti pred tem se je država zadolževala prek razumnih meja.

Potem ko je v Srbiji prevzela vodstvo politična skupina Slobodana Miloševića, ki je poudarjala izrazito 'velikosrbski' narodnopolitični program (idejno osnovo zanj je predstavljal Memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti iz leta 1986), so se vsa dogajanja v odnosih med sestavnimi deli skupne države prenesla na odkrito politično področje. Najprej v Zvezo komunistov, nato pa na državno raven. Pri tem sta vidno vlogo igrala jugoslovanska vojska oziroma njen vrh, ki je slovensko politično vodstvo in nato kar slovenski narod obtoževal sovražnega odnosa do JLA. Jugoslovanski vojaški vrh je tudi večkrat zagrozil z 'izrednimi' razmerami v Sloveniji, to je z ukinitvijo slovenskih državnih institucij. Ocenjeval je namreč, da je v Sloveniji protirevolucija. Ob tem se je JLA kot zagovornica centralizma in politike novega srbskega vodstva razglasila za varuha državne integritete Jugoslavije in njenega političnega sistema.

Politični odnosi so se v zadnjem desetletju skupne jugoslovanske države najbolj demokratizirali v Sloveniji. Slovenski komunisti so se oddaljili od razrednega dogmatizma in nacionalnega 'unitarizma', ki sta do konca jugoslovanske druge države prevladovala v jugoslovanski partiji. Na Slovenijo so zaradi bolj poudarjenih pluralnih pogledov v vladajoči Zvezi komunistov začeli gledati kot na "otok svobode" znotraj komunističnega sveta.⁶³ To je veljalo predvsem za zadnje slovensko partijsko vodstvo, ki ga je vodil predsednik CK ZKS Milan Kučan. Zveza komunistov Slovenije se je uspešno upirala diktatom zveznega in srbskega vodstva. Njeni delegati so tudi zapustili 14. izredni, v resnici izsiljeni kongres ZKJ v začetku leta 1990, Zveza komunistov Slovenije pa je prekinila stike z ZKJ. Poleg drugih dogodkov, zlasti pojavov močne politične opozicije, sprva organizirane v kulturniško-književniških krogih, ki so zasnovali svoj nacionalni program, v katerega so vključili tudi misel o samostojni slovenski državi (57 številka Nove revije, t. i. pisateljska ustava), je prav odhod slovenskih komunistov z zveznega kongresa pomenil konec jugoslovanske 'Partije', ki je veljala poleg vojske za enega glavnih stebrov jugoslovanske federativne socialistične države.

Poleg slovenske Zveze komunistov, ki se je na političnem področju upirala zahtevam iz Srbije po spremembah v federativni ureditvi države, kot jo je začrtala jugoslovanska ustava iz leta 1974, so se v drugi polovici osemdesetih let kot hudi kritiki srbsko-centralističnih zahtev organizirali tudi nekomunistično usmerjeni (večkrat odkrito protikomunistični) izobraženci, predvsem književniki. To je bil predvsem krog okoli literarne in družbene revije - Nove revije. Ta je marca 1987 v svoji 57. številki objavila prispevke za slovenski nacionalni program. V njih so

⁶³ Prav tam, str. 283.

avtorji (filozofi, sociologi, politologi, pravniki) kritično razmišljali o jugoslovanski stvarnosti in položaju Slovenije v njej in izražali močno osamosvojiteljske oziroma tudi že delno separatistične poglede. Zagovarjali so demokratične spremembe, ki jih, po njihovem mnenju, vladajoči komunisti ne morejo zagotoviti. Njihova stališča so v jugoslovanski in tudi slovenski politični javnosti vzbudila negodovanje. Slovenska uradna politika se je od teh stališč distancirala, vendar proti avtorjem ni kazensko ukrepala. Kazenski pregon, in sicer pred vojaškim sodiščem, pa je zadel tri novinarje tednika Mladina in nižjega častnika JLA, ki jim je posređoval strogo tajni vojaški dokument o pripravah vojske na ukrepe v Sloveniji. Sodni proces, znan kot "proces proti četverici" poleti 1988, je predvsem zaradi dejstva, da je bil voden pred vojaškim sodiščem in v srbohrvaškem jeziku, v slovenski javnosti vzbudil veliko ogorčenje in pred sodiščem so se vrstile vsakodnevne manifestacije v podporo obtožencem. Ta sodni proces julija 1988 je mobiliziral in strnil slovensko javnost. V podporo obtožencev se je organiziral tudi civilnodružbeni odbor, ki je dejansko postal neformalna organizacija, prek katere je slovenska javnost izražala svoje zahteve po demokratičnih spremembah in tudi osamosvajanju.

Dogajanja v Jugoslaviji in zlasti srbski pritisk na spreminjanje ustavne ureditve so Slovence poenotila. Tako so februarja 1989 na zborovanju v Cankarjevem domu izrazili svoje skupno nestrinjanje s srbsko politiko na Kosovu vsi slovenski politični dejavniki od ZKS, ZSMS, ki je bila nekakšna uradna opozicija, pa tudi siceršnja, tedaj že priznana opozicija. Enotnost je veljala tudi glede podpore slovenskim oblastem ob prepovedi organizacije t. i. mitinga resnice, ki so ga Srbi želeli izvesti v Ljubljani 1. decembra 1989 kot del svoje t. i. antibirokratske revolucije. Slovenska oblast je s tem jasno pokazala, da bo branila legalno svojo in slovensko ustavno določeno samostojnost. Med oblastjo in opozicijo so se glede prihodnjega položaja Slovenije namreč kazale le razlike glede hitrosti v procesu osamosvajanja in delno tudi načina, kar se je pokazalo predvsem spomladi 1989. Tedaj je opozicija v Majniški deklaraciji 1989⁶⁴ zahtevala suvereno slovensko demokratično državo, ki naj bi samostojno odločala o povezovanju z jugoslovanskimi in drugimi narodi. Na te konfederalne zahteve je slovenska oblast odgovorila z idejo o reformirani federaciji, kar je vsebovala t. i. Temeljna listina.⁶⁵ Konkretno pa je slovenska oblast začela opredeljevati in urejati položaj Slovenije v Jugoslaviji septembra 1989. Tedaj je slovenska skupščina, kljub ostrim besedam iz Beograda, predvsem pa iz srbskih vrst, sprejela dopolnila k slovenski ustavi.⁶⁶ Ta dopolnila so bila vsebinsko prelomna za opredelitev Slovenije v jugoslovanski federaciji. Z njimi je Slovenija postavila svoje nove odnose nasproti Jugoslaviji. Dopolnila so namreč opredeljevala brezpogojno pravico Slovenije do samoodločbe, vključno z odcepitvijo. Uveljavljala so tudi pravico določati, koliko bo Slovenija prispevala v skupno državno blagajno, in določala, da zvezna oblast v Sloveniji ne more razglasiti izrednega stanja in uvesti izrednih ukrepov (poseg vojske) brez privoljenja slovenske skupščine. S tem so bile omejene pristojnosti zveznih oblasti, zlasti vojske in njenega vrha, ki je čedalje bolj posegal v politično dogajanje.

Za uveljavljanje odločnejših osamosvojitvenih zahtev je ob koncu osemdesetih let nastalo močno opozicijsko gibanje, ki je preraslo v politične zveze in stranke. Šlo je za stranke, katerih programski pogledi so temeljili na uvajanju parlamentarne demokracije in na bolj samostojnem položaju Slovenije. Novo

⁶⁴ Delo, 8. 5. 1989.

⁶⁵ Delo, 26. 6. 1989.

⁶⁶ Uradni list Socialistične republike Slovenije, 32-1703, 2. 10. 1989.

nastale stranke, ki so bile opozicijsko usmerjene proti tedanji oblasti in političnim organizacijam (ZKS, SZDL, ZSMS), so se konec leta 1989 združile v predvolilno koalicijo Demokratično opozicijo Slovenije (Demos).

Pravi proces osamosvajanja Slovenije, ki je privedel do razdružitve z Jugoslavijo, se je začel leta 1990, potem ko so bile v Sloveniji prve večstrankarske volitve v Jugoslaviji. V začetku leta 1990 so se po pogajanjih med oblastjo in opozicijskimi, protikomunističnimi strankami, odločili za večstrankarske volitve. Te so bile aprila 1990. Še pred tem pa je marca 1990 slovenska skupščina, ki je delovala še v starem sestavu, iz dotedanjega naziva slovenske države odvzela oznako "socialistična" in Slovenija je postala Republika Slovenija. Z volitvami aprila 1990 je prišlo do zamenjave oblasti. Oblast so prevzele nove politične stranke, ki so sestavile vlado. Njen predsednik je postal Lojze Peterle, ki je vodil Slovenske krščanske demokrate, stranko, ki je v okviru strank Demosa dobila največ glasov. Za predsednika predsedstva Republike Slovenije pa je bil izvoljen dotedanji predsednik CK ZKS Milan Kučan.

Okrepila in pospešila se je osamosvojitvena politika. Sprva so novi slovenski politiki razmišljali o konfederativnem odnosu z drugimi deli jugoslovanske države; slovenski komunisti pa so se zavzemali za t. i. asimetrično federacijo. Slovenci so nehali plačevati dajatve, predvsem iz dohodkov carin in zvezno blagajno, kar je povzročilo hudo napetost med Ljubljano in Beogradom. Zaostroval se je odnos z JLA. Vrhovni vojaški svet je maja 1990 ukazal prenos orožja slovenske Teritorialne obrambe kot dela obrambnega sistema Jugoslavije v vojaška skladišča, da bi na ta način TO razorožili. Delno jim je to uspelo, vendar se je ilegalno ustanovila skupina t. i. Manevrska struktura, ki je to orožje skrivaj zbirala za potrebe TO. Oktobra 1990 so vojaki JLA zasedli štab TO, do še bolj resnih konfliktov, ki so napovedovali odkrito sovražnost med JLA in slovensko TO, pa je prišlo konec maja 1991 v Mariboru. Takrat so enote JLA s tanki obkolile učni center Teritorialne obrambe.

Osamosvajanje Slovenije od avnojske Jugoslavije se je na državnopravni ravni začelo s plebiscitom za samostojno in neodvisno državo. Plebiscit je za 23. december 1990 razpisala slovenska skupščina ob popolnem soglasju vseh parlamentarnih političnih strank. Za samostojno slovensko državo je glasovalo 88,5 odstotka volivcev. Zakon o plebiscitu je predpisoval osamosvojitve Slovenije v šestih mesecih po izglasovanju. Še pred plebiscitom, julija 1990, je slovenski parlament sprejel deklaracijo o suverenosti Slovenije, s katero so priznali veljavnost jugoslovanskih zakonov v Sloveniji le, če niso bili v nasprotju z republiško ustavo in novo slovensko zakonodajo. Po slovenskem plebiscitu so se spomladi 1991 predsedniki jugoslovanskih republik sicer še nekajkrat srečali in v pogovorih skušali doseči dogovor o obliki in vsebini skupne jugoslovanske države, vendar zaradi nepopustljivih stališč srbskega predsednika na eni strani in slovenskega ter delno tudi hrvaškega predsednika (ta se je sicer separatno dogovarjal in dogovoril s srbskim predsednikom o delitvi Bosne in Hercegovine) na drugi strani do rešitve Socialistične federativne republike Jugoslavije niso prišli.

Razdružitev Republike Slovenije od Jugoslavije in razglasitev slovenske državne samostojnosti je bila razglašena 25. junija 1991. Slovenija je prevzela pristojnosti države, ki jih je do tedaj imela in opravljala zvezna država (državljanstvo, zunanje zadeve, carinska služba itd.). Jugoslovansko državno vodstvo je na to potezo odgovorilo z napotitvijo vojaških enot na slovenske mejne prehode, s čimer je želelo Slovenijo 'zapreti' v Jugoslavijo. Temu se je slovenska država postavila po robu s Teritorialno obrambo in policijo. Prišlo je oboroženega posega JLA proti eni od članic jugoslovanske federacije, do t. i. desetdnevne vojne, v kateri je bilo več vojaških spopadov. Terjali so okoli šestdeset življenj, večji del

na strani JLA. Vojaški del slovenskega osamosvajanja se je končal po posegu diplomatov Evropske skupnosti, ki so se vključili v reševanje že tri dni po začetku vojaških spopadov. Na njihovo pobudo sta sprti strani, jugoslovanska in slovenska, na Brionih 7. julija 1991 sprejeli dogovor o končanju vojaške napetosti in tudi trimesečno odložitev slovenskih osamosvojitvenih sklepov in ukrepov. Po izteku tega moratorija, 7. oktobra 1991, se je slovenska suverenost uveljavila na ozemlju slovenske države. Takrat je Slovenija uvedla tudi svojo nacionalno valuto - slovenski tolar. Iz Slovenije so po sklepu jugoslovanskega državnega predsedstva odšle tudi jugoslovanske vojaške enote.

Decembra 1991 je bila sprejeta ustava Republike Slovenije, po kateri je ta opredeljena kot demokratična republika. Sledilo je množično mednarodno priznanje Slovenije s strani številnih držav, s katerimi je Slovenija je vzpostavila diplomatske odnose. Države članice Evropske skupnosti so Slovenijo priznale sredi januarja 1992, v začetku aprila 1992 pa ZDA kot 57. po vrsti, kar je bilo odločilno za sprejem Republike Slovenije med članice OZN. Slovenija je bila sprejeta v OZN 22. maja 1992, s čimer se je dejansko zaključilo osamosvajanje Slovenije, ki je postala samostojna in neodvisna mednarodno priznana država.

Slabih sto petdeset let potem, ko je slovenski emancipacijski napor prešel iz kulture v politiko, sta bila dosežena politična osamosvojitvev in nastanek samostojne slovenske države.

Zdenko Čepič and Jurij Perovšek

THE SLOVENIAN NATIONAL POLITICAL AND STATE THOUGHT AND ACTION IN THE YEARS 1848-1991

Abstract

In the revolutionary year of 1848, Slovenians created their national political programme of United Slovenia, in which they requested the unification of all Slovenian lands within the Austrian Empire, their own parliament and Slovenian as official language. Though the programme of United Slovenia was not achieved, an awareness was constituted as to the Slovenians being a nation. After the beginning of constitutional life in Austria in 1861, the Slovenian national movement achieved full swing, to the greatest extent within the so called camp movement during the years 1868-1871. After it faded in 1871, the programme of United Slovenia was suppressed, with ideological and political-party differentiation in Slovenia in the 1890s contributing to that effect.

In the decade before World War I, the Yugoslav idea came to the forefront, with the policy of trialism being its ideological foundation. According to the idea of trialism, within the Austro-Hungarian Empire, beside the Austrian and Hungarian unit, a third Yugoslav one would be constituted. These demands were not fulfilled within Austria-Hungary, though its merit was that Slovenians in the latter half of the XIX century evolved into a modern national community.

In the first Yugoslav state, created in 1918, in which Yugoslav national unitarism and state centralism were in force, Slovenian national political life was divided into a unitarist-centralist and an autonomist-federalist political camp. Slovenian liberal parties formed the first one, whereas the Catholic oriented Slovenian People's Party formed the second one.

During World War II, Slovenian statehood began to develop, which was defended - as the Slovenian state and legal unit within the renewed Yugoslav state - by both contrary military-political camps in Slovenia. In autumn 1941, the National Liberation Movement created the first foundations of new political power, whereas Kočevje Assembly (*Kočevski Zbor*) represented an essential move in the construction of Slovenian statehood, as it elected a Slovenian National Liberation Parliament. It first met in February 1944 and confirmed the decision on the federal arrangement of Yugoslavia, whereby Slovenian became a component part of the Yugoslav federal state, legally technically as well.

Slovenians acquired their first constitution in 1947. It confirmed centralism, which was discernible to the greatest extent in the area of the economy. A permanent feature of political relations in the Yugoslav state after World War II was to be found in the contraposition between centralism and directions contradicting it, which could also be discerned from the ceaseless changes in the constitutional arrangement. In spite of the declarative constitutionally ordered relationships among nationalities in the federation, they were in fact during the entire period of the AVNOJ Yugoslavia a major issue of contention.

The economic and political crisis became apparent soon after Tito's death (May, 1980). A decade of mutual political »battles« between the individual republics began, to be ended by the breakdown of Yugoslavia. The strengthening of centralism was supported also by the JLA (Yugoslav People's Army), which declared itself to be the protector of state integrity.

Political relations in the last decade of the joint Yugoslav state were most democratised in Slovenia. In September 1989, the Slovenian Assembly adopted amendments to the Slovenian Constitution, which, *inter alia*, defined the unconditional right of Slovenia to self-determination. The process of emancipation began in 1990, when the first multi-party elections in Yugoslavia were carried out in Slovenia and a change in political power came about. At the plebiscite for an emancipated and independent state on December 23, 1990 independence was opted by 88.5% of the voters. The dissociation of the Republic of Slovenia from Yugoslavia was carried out on June 25, 1991. An armed intervention on the part of the JLA against Slovenia came about. In December 1991, the Constitution of the Republic of Slovenia was adopted, according to which Slovenia was defined as a democratic republic. It was accepted as a member of the United Nations on May 22, 1992, whereby the emancipation of Slovenia was in fact completed.

DELOVANJE DEUTSCHER SCHULVEREIN NA KOROŠKEM IN PRIMORSKEM V LETIH 1908-1914 V LUČI PISANJA SLOVENSKEGA BRANIKA

Andrej Vovko*

UDK 37(091):05(497.4)“1908/1914”

Andrej Vovko: Delovanje Deutscher Schulverein na Koroškem in Primorskem v letih 1908-1914 v luči pisanja Slovenskega Branika. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36 (2000)3, str. 399-414, 79 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Na slovenskem ozemlju, predvsem na Štajerskem, Kranjskem in v manjši meri tudi na Koroškem in Primorskem, je do leta 1918 poleg drugih nemških bojnih organizacij delovalo šolsko društvo Deutscher Schulverein, ki je postavljalo svoje vrtce, osnovne šole, ustanavljalo svoje podružnice formalno za ohranjanje maternega jezika obmejnega nemškega prebivalstva, dejansko pa v veliki meri za ponemčevanje slovenskega prebivalstva, tudi povsem znotraj slovenskega etničnega ozemlja. Dejavnost Schulvereina je zelo pozorno spremljal slovenski mesečnik Slovenski Branik (SB), ki je izhajal v Ljubljani v letih 1908-1914. V prispevku so zbrana poročila v Slovenskem Braniku o Schulvereinovi dejavnosti na Koroškem in Primorskem in Branikovi odmevi nanjo.

UDC 37(091):05(497.4)“1908/1914”

Andrej Vovko: The activities of the Deutscher Schulverein in Carinthia and the Littoral in the years 1908-1914 in the light of the writings of Slovene Branik. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)3, pp. 399-414, 79 notes.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The school society Deutscher Schulverein was up to 1918 alongside other German fight organisations active on the Slovene territory particularly in the Styria region, in Kranjska and to a lesser extent also in Carinthia and the Littoral. It built kindergartens, primary schools, established subsidiaries, all

---

* Dr. Andrej Vovko, znanstveni svetnik, univerzitetni docent, ZRC SAZU, Inštitut za biografiko in bibliografijo, Gosposka 13, SI - 1000 Ljubljana.

under the pretence of maintaining the mother tongue of the German population at the borderline, but actually to Germanise the majority of the Slovene population in these parts as well as those further in the Slovene ethnic territory. The monthly Slovene Branik (SB) issued in Ljubljana in the years 1908-1914 closely observed the activities of the Deutscher Schulverein. The present contribution presents a collection of reports made by the Slovene Branik on the activities of the Schulverein in Carinthia and the Littoral, with Branik's comments on them.

V prejšnjem letniku Časopisa za zgodovino in narodopisje smo si že ogledali, kako je slovenski narodnoobrambni mesečnik Slovenski Branik pozorno in podrobno spremljal delovanje nemške napadalne zasebne šolske organizacije Deutscher Schulverein na slovenskem Štajerskem pred prvo svetovno vojno.¹ Na istem mestu smo z osnovnimi podatki nekoliko predstavili celotno delovanje te nemške raznarodovalne organizacije na slovenskem ozemlju, podobno smo se dotaknili tudi osnovnih potez delovanja Slovenskega Branika, sicer neuradnega glasila slovenske narodnoobrambne šolske Družbe sv. Cirila in Metoda (CMD).² Na tem mestu omenjenih podatkov ne bomo obnavljali. Bralec, ki ga zanimajo, naj si jih ogleda v omenjenem članku ali pa po literaturi, ki je v njem navedena. Delovanje Schulvereina na Kranjskem v luči pisanja Slovenskega Branika bo objavljeno posebej³, na tem mestu pa pregled zaključujemo s prikazom pisanja omenjenega mesečnika o Schulvereinovem delovanju na Koroškem do prve svetovne vojne.

Slovenski Branik je namenjal pozornost tako delovanju Schulvereina na celotnem Koroškem kot tudi v posameznih krajih. Tako je poročal, da so se 4. aprila 1909 koroške podružnice nemškega Schulvereina združile v enotni okrajni zvezi, imenovani Schulvereinsgau. Tako združevanje podružnic je bilo pri omenjeni organizaciji nekaj običajnega, posnemati pa so ga skušali tudi pri slovenski "konkurenci" - pri Družbi sv. Cirila in Metoda, kjer so si sicer neuspešno prizadevali ustanoviti pokrajinske zveze podružnic. Pisci v SB so svoje prispevke radi zaključevali z "naukom za slovensko rabo". Tako so sicer kratko novico opremili s komentarjem: "*Nemci iščejo moči v združenju, v Slovencih je baš narobe; pri nas mora biti vse razcepljeno.*"⁴

SB ne navaja, od kod povzema podatke, ko poroča, da je omenjena okrajna zveza nemškega Schulvereina za Koroško leta 1908 dobila od osrednjega vodstva na Dunaju 3.900 K, iz "*Berolina*" pa 200 mark, vendar pa jih je kot že večkrat verjetno vzel iz ustreznih Schulvereinovih in drugih nemških publikacij. Tako navaja, da je Schulverein za šolske stavbe namenil 40.000 K, od tega za Vovbre 3.000 K, za Medgorje 2.000 K, za Žihpolje 2.500 K, za Sv. Tomaž 2.000 K, za Črno 1.000 K, za Pliberk (1. obrok) 10.000 K, za Bistrico na Zilji 1.000 K in za Žabnice 600 K. Za otroški vrtec v Železni Kapli je bilo namenjenih 8.000 K, v Borovljah pa 4.000 K. Poslopje prvega vrtca naj bi bilo vredno 20.000 K, drugega pa 30.000 K. Ob tem navede še, da je imela v letu 1908 Koroška 86 podružnic Schulvereina, CMD pa le 19, od teh pa so bile razen dveh, treh vse na papirju.

¹ Andrej Vovko, Delovanje Deutscher Schulverein na Koroškem in Primorskem v luči pisanja Slovenskega Branika. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70/35/1999, št. 3, str. 431-452.

² O Družbi sv. Cirila in Metoda glej: Andrej Vovko, Mal položi dar... Portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885-1918, - Slovenska Matica, Ljubljana, 1994, 237 str. (Dalje Vovko, Mal položi dar)

³ Andrej Vovko, Delovanje Deutscher Schulvereina na Kranjskem v luči pisanja Slovenskega Branika, Melikov zbornik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana 2001 (v tisku).

⁴ Koroške podružnice nemškega Schulvereina, Slovenski Branik (Dalje SB) II/1909, št. 5, str. 124.

Na Kranjskem naj bi bilo 73 podružnic CMD, od teh pa naj bi dobra polovica spala.⁵

V letu 1909 je Schulverein po navedbah SB vzdrževal na Koroškem otroške vrtce v Pliberku, Železni Kapli, Borovljah, Prevaljah, Trbižu in Velikovcu, namenjal mesečne podpore 20 koroškim učiteljem ter podpiral vrsto učiteljiščnikov v Celovcu.⁶

V začetku leta 1911 povzema SB poročanje koroškega časopisa Mir, da sta Schulverein in Südmark za božičnico konec leta 1910 poslala darila in knjige "v celih zabojih" proslulim koroškim javnim dvojezičnim nemško-slovenskim utrakvističnim šolam, "da vlove slovenske otroke." Ob tem povzema Mirovo nekoliko zlobno misel, da bi si človek mislil, da so nemški otroci z vsem tem dobro preskrbljeni, da imajo vsega tega že preveč, ker morajo nemška društva po svojih pravih skrbeti v prvi vrsti za nemške otroke. A da ni tako, nemški šolarji naj bi bili desetkrat slabše preskrbljeni s šolskimi potrebščinami in obleko kot slovenski, v nemških šolah celovške okolice naj ne bi imeli otroci ne obleke ne obutve, da bi mogli iti v cerkev, katekizme in druge zgodbe jim morajo kateheti kupovati, celo hrane naj bi jim primanjkovalo. Pri Gospe Sveti in Št. Jurju pri Celovcu Nemci niti svoje šole nimajo. Vzrok nemškemu zapostavljanju omenjenih krajev naj bi bil, da se tam "pač ne da ničesar ponemčiti, ker je že vse nemško".⁷

SB nadalje poroča, da je leta 1911 Schulverein določil 450.000 K za utrjevanje nemštva v obmejnih krajih, od tega nad 130.000 K za podporo nemškim šolam na jezikovni meji, med njimi šestim na Koroškem.⁸

Pisec v SB konec leta 1911 zapiše, da na Koroškem ne potrebujejo Schulvereina, ker so itak vse šole nemške, celo med Slovenci. Opozarja, da kljub temu zelo očitnemu dejstvu "izmeče Schulverein tudi na Koroškem ogromne tisočake za agitacijo proti Slovencem". V letu 1910 je tako porabil 120.790 K, iz vse Koroške pa prejel le 35.646 K. Njegov denar, ki ga krepko označi kot "Judežev", so dobili Naborjet 100 K, Malošče 100 K, Prevalje in Bistrica na Zilji po 200 K, Golče 300 K, Medgorje in Kokovo po 400 K, Pokrče 500 K, Ukve 1.000 K, Osoje 2.000 K, Velikovec 2.350 K, Št. Lipš 3.000 K, Ruda 5000 K, Celovec (!) 5.790 K, Št. Lovrenc pri Spodnjem Dravogradu in Podkloster po 9.000 K, Borovlje 12.050 (!) K in Železna Kapla 12.300 K (!)⁹ Klicaji so seveda dosledno povzeti po članku. Precej pozornosti posveča SB vprašanjem deželne podpore koroškim učiteljiščnikom. Tako konec leta 1911 navaja, da je koroški deželni odbor sporazumno s Schulvereinom razpisal dve ustanovi za učiteljiščnike, ki se hočejo učiti slovensko. Dejstvo komentira z ugotovitvijo, da "slovenski davkoplačevalci k temu molče, dasi so le ljudske šole in učiteljišča tisti kraji, kjer bi se morali bodoči učitelji učiti slovensko".¹⁰

Pisci prispevkov v SB so za spodbujanje slovenskega narodnoobrambnega dela večkrat navajali raznarodovalne napore nasprotnikov. Tako je sredi leta 1912 SB zapisal, da predstavljajo koroški Slovenci tretjino vsega prebivalstva v tej deželi, kljub temu pa zberejo tam Nemci letno za Südmarko 40.000 K, približno toliko tudi za Schulverein, CMD s Koroške pa dobi le 200 do 300 K letno, tudi Slovenskemu šolskemu društvu se ne godi nič bolje. Pri tem je po piščevem mnenju treba pomisliti, da Nemci toliko žrtvujejo za napade, medtem ko so Slo-

⁵ Nemški Schulverein za Koroško, SB II/1909, št. 6, str. 151-152.

⁶ Kako ruje proti nam nemški Schulverein, SB III/1910, št. 1, str. 27-28.

⁷ Za koga skrbita Schulverein in Südmarka?, SB IV/1911, št. 1, str. 20.

⁸ 450.000 K, SB VI/1911, št. 5, str. 130.

⁹ Koliko stori Schulverein za Koroško?, SB VI/1911, št. 11, str. 276.

¹⁰ Koroški deželni odbor in Schulverein, SB VI/1911, št. 11, str. 276.

venci na vseh krajih in koncih potrebni samoobrambe. Kratka poučna sklepna misel: "Kdor ne pozna žrtev, je za narod mrtev."¹¹

Primerjavi s slovenskimi narodnoobrambnimi prizadevanji je nedvomno namenjena objava novice, da je Schulverein v letu 1913 pridobil 185 novih podružnic, od tega kar 21 na Koroškem.¹² Ob tem ne poseže po znani "pedagoški primerjavi" in ne navaja koroških podružnic CMD, ki jih je bilo istega leta vsega skupaj še 9, zbrale pa so 216,48 K.¹³

Pregled pisanja SB o Schulvereinu, ki zadeva posamezne kraje, začnimo v Bistrici v Ziljski dolini. V prvi vesti, ki jo objavlja SB leta 1908, se ta kraj pojavlja kot Ziljska Bistrica, kasneje tudi kot Bistrica ob Zilji. V omenjeni vesti avtor navaja, da je, "kakor se čuje", tamkajšnji krajevni šolski svet sklenil sprejeti 3000 K podpore Schulvereina. S tem bo, kot poudarja, tamkajšnja trirazredna osnovna šola postala odvisna od nemške bojne organizacije, saj se bodo morale krajevne šolske oblasti zavezati, da ostane v tamkajšnji osnovni šoli nemščina "za vedno" učni jezik. Tako bo po mnenju pisca vesti izgubljena najvažnejša nemško-slovenska dvojezična oz utrakvistična šola v zahodnem delu Koroške, posledice pa bodo po njegovem usodne. "Če pade Bistrica ob Zilji, padejo vsi ziljski Slovenci, hi že sedaj ločeni od ostalih koroških Slovencev po Podkloštru in Zilici". Ta dva kraja naj bi bila pomembna člena v nemški verigi od Beljaka proti Trbižu, katere člani naj bi bili Beljak, Podkloster, Ziljica, Vrata, Kokovo, Trbiž in Rabelj. Pisec meni, da bodo v primeru, če postanejo Nemci gospodarji Bistrice, s tem v njihovih rokah najvažnejši kraji med Karavankami in Dobračem, s tem pa bo tudi zapečaten usoda 10.000 ziljskih Slovencev. Sklicuje se še na zadnje ljudsko štetje v Bistrici, kjer so našli 695 Slovencev in le 16 Nemcev.¹⁴ Očitno gre za ljudsko štetje iz leta 1900.

SB se vrne k Bistrici leta 1910 v obsežnem članku v dveh nadaljevanjih potovalnega učitelja CMD, publicista in novinarja Anteja Bega (1870-1946)¹⁵ o Ziljski dolini. V prvem nadaljevanju piše o Bistrici na Zilji, predstavlja pa predvsem narodnostno stanje, ki se po njegovem mnenju za Slovence naglo slabša. Bistrico na Zilji opiše kot veliko vas, ki šteje nad 100 hiš. Prebivalci so po narodnosti sicer vsi Slovenci, pri predzadnjem ljudskem štetju (1900?) še niso našli nobenega Nemca, "vendar vladajo občino nemškutarji, le dva odbornika sta zanesljiva Slovenca". Šola je trirazredna, dvojezična - utrakvistična z nemškim učiteljstvom, čeprav nemških otrok ni. Podatkov o stanju koroškega učiteljstva za leto 1910 zeankrat nimam na razpolago, po podatkih iz leta 1908 so na šoli delovali nadučitelj Thomas Moschitz, rojen v Žabnicah, učitelj Johann Lager, oba rojena v takrat še koroški Kanalski dolini, prvi v Žabnicah, drugi na Muti pri Rablju, podučiteljica Antonia Schneider, rojena v Beljaku, in učiteljica ročnih del Michaela Frühling, rojena v Čajni pri Beljaku. Imena in priimki teh učiteljev so tako kot tistih, ki jih homo srečali kasneje, zapisani v taki obliki kot v navedenem viru.¹⁶ Šola je imela podporo Schulvereina in nemško šolsko knjižnico. Beg zaključuje, da se je "bati", da se Bistrica popolnoma ponemči.¹⁷

V drugem delu pregleda narodnostnega položaja v Ziljski dolini piše Beg o trirazredni šoli v Št. Juriju, ki jo je podprl Schulverein s 6.000 K, večinoma naj

¹¹ Koroški Slovenci brez narodnih idealov, SB V/1912, št. 7, str. 168

¹² Nove podružnice schulvereina, SB VII/1914, št. 8, str. 224.

¹³ Glej Vovko, Mal položi dar, str. 156-157

¹⁴ Ziljska Bistrica, SB I/1908 št. 4, str. 72-73

¹⁵ Glej Slovenski biografski leksikon 1 zvezek, Ljubljana 1925, str. 28-29.

¹⁶ Feistriz a. d. Gail, Kärntner Lehrerkalender samt Personalstandesausweis für das Jahr 1908, St. Veit a. d. Glan, 1907, str. 119. (Dalje Kärntner Lehrerkalender ... 190.

¹⁷ Ziljska dolina na Koroškem, SB III/1910, št. 9, str. 235.

bi podpiral tudi učiteljstvo.¹⁸ Če po letu 1908 ni bilo sprememb, potem so bili ti učitelji: nadučitelj Franz Christof, učitelj Karl Hribernig (Hribernik?), oba rojena v Št. Jakobu v Rožu, učiteljica Ida Robin, rojena v Celovcu, in že omenjena Mihaela Frühling.¹⁹

Bolj kot nad drugimi kraji v Ziljski dolini je Beg navdušen nad Blačami, ki da kažejo najbolj slovensko lice. Z zadovoljstvom ugotavlja, da Nemci po ljudskih štetjih v tem kraju celo nazadujejo, leta 1890 jih je bilo 9, leta 1900 še 6. Ob tem pa neprestano pada tudi število celotnega prebivalstva, ki se izseljuje v Aleksandrijo in Ameriko. Optimistično stanje ne sega na področje tamkajšnje dvojezične šole, ki ima po Begovih besedah nemško misleče učitelje. Če so bili ti leta 1910 isti kot leta 1908, to ni posebno laskavo spričevalo o njihovi narodnostni trdnosti, saj je bil tamkajšnji nadučitelj leta 1908 Ferdinand Kokail (Kokalj?), rojen v Ljubljani, učitelj Cyrill Klemscher pa v Vuzenici, učiteljica ročnih del pa je bila tudi tukaj neizogibna Mihaela Frühling.²⁰ Tudi osnovni slovensko-nemški utrakvistični šoli v občinah Goriče in Brdo je podpiral Schulverein. Trirazredni šoli na Brdu je namenil 2000 K podpore. Učiteljstvo na teh šolah, kot tudi na dvorazredni šoli v Melvičah, je "ali trdo nemško ali odpadniško."²¹ Na dvorazredni osnovni šoli v Goričah je bil leta 1908 nadučitelj Karl Samonig, rojen v Ločah pri Beljaku, učitelj pa Leopold Pitzler, rojen v Kotarčah pri Celovcu.²² Na šoli na Brdu so leta 1908 poučevali nadučitelj Karl Gitschthaler, rojen v Draeulachu, učitelj Josef Zwischenberger, rojen v Rangersdorfu na severnem Koroškem, in podučiteljica Luise Kataleck, rojena na Dunaju.²³ Na šoli v Melvičah sta leta 1908 poučevala nadučitelj Albert Woschitz, rojen v Ločah pri Beljaku, in učitelj(?) Vikt. Glantschnig (Klančnik?), rojen(?) v Kadučah pri Pliberku.²⁴

V letu 1910 je vzel SB pod drobnogled tudi bekštajnsko občino. Poročal je, da se je koroška deželna oblast odločila, da ustanovi "v pobratimstvu" s Schulvereinom štirirazredno nemško šolo. Deželni šolski svet je tako določil šolski okoliš ter sistemiziral javno šolo, denar za novo šolo v višini kar 52.000 K pa se je namenil dati Schulverein. SB je poudaril, da so v občini že sedaj tri šole: Loče, Malošče in Brnca, in da nemški listi poročajo, da bodo v novo schulvereinsko šolo prihajali tudi otroci iz teh šolskih okolišev, kjer so utrakvistične, pravzaprav čisto slovenske šole. Pisec vesti poroča, da naj bi na vseh imenovanih šolah razen enega Slovence poučevali sami zagrizeni nemškonacionalni, deloma trdi nemški učitelji, slovenščino pa učijo le kot neobvezni predmet po dve uri na teden. Zaključuje, da so to "čisto slovenske šole, proti katerim se je moral deželni šolski svet zvezati s Schulvereinom".²⁵

Šolo v Bekštajnu so zgradili iz finančnih sredstev, ki so jih zbrali "za obrambo nemških otrok ob mejah" na pobudo avstrijskega pisatelja Petra Roseggerja. Te ga denarja so v habsburški monarhiji in tudi zunaj nje zbrali preko 3 milijone kron, šole, postavljene z denarjem iz tega Roseggerjevega sklada, so se imenovala Roseggerjeve šole, tako tudi bekštanjnska.²⁶

Slovenski Branik se še enkrat vrne k okolici Beljaka, kjer posebej pohvali Brnco kot slovensko postojanko pred Beljakom, predvsem tamburaško in pevsko

¹⁸ Ziljska dolina na Koroškem, SB III/1910, št. 10, str. 267.

¹⁹ St. Georgen im Gailtale, Kärntner Lehrerkalender ... 1908, str. 120.

²⁰ Egg, Kärntner Lehrerkalender ... 1908, str. 76.

²¹ Ziljska dolina na Koroškem, SB III/1910, št. 10, str. 267-268.

²² Görtschach-Förolach, Kärntner Lehrerkalender ... 1908, str. 72.

²³ Prav tam.

²⁴ Mellweg, Kärntner Lehrerkalender ... 1908, str. 75.

²⁵ Kakšne so "čisto slovenske šole" na Koroškem, SB III/1910, št. 9, str. 256.

²⁶ Roseggerjeve šole, SB III/1910, št. 11, str. 309.

društvo "Dobrač" v tem kraju ter novozgrajeni slovenski Narodni dom. Ob tem pisec vesti opozarja, da na Brnci ni pravih Nemcev domačinov, da pa tamkajšnje schulvereinsko podružnico redijo učiteljstvo, pošta, dva posestnika, železniški uradnik in komiji iz Beljaka. Zaključí po eni strani optimistično, da Brnca, "*ta Hannibal ante portas Beljaka, stoji trdno in močno in dokler bo delovalo društvo Dobrač, se ni bati pogreba*". Po drugi plati pa poudari, da imajo Nemci v vsaki večji vasi v okolici Beljaka, kjer so le štirje Nemci, svoj Schulverein.²⁷ Leta 1908 so bili učitelji na utrakvistični šoli v Ločah nadučitelj Michael Andritsch, rojen v Črešnjah v Ziljski dolini, učitelj Richard Kreutzer, rojen v Šmohorju, in učiteljica ročnih del Barbara Hasslacher, rojena v Maloščah,²⁸ na utrakvistični šoli v Maloščah nadučitelj Matthias Oschgan, rojen v Št. Štefanu na Zilji, učiteljica Agnes Sluga, rojena v Dovjem na Gorenjskem, podučitelj Thomas Blüml, rojen v Št. Pavlu v Ziljski dolini, in spet domačinka Hasslacherjeva,²⁹ na utrakvistični šoli na Brnci pa nadučitelj Paul Mörtl, rojen v Pogorju pri Beljaku, učiteljica Luise Treiber, rojena v Podturju v Ziljski dolini na Koroškem, podučitelj Hubert Vauptič, rojen v Velikovcu, in ista učiteljica ročnih del kot na šoli v Ločah in Maloščah.³⁰

Veliko pozornost je Slovenski Branik posvetil dogajanju, povezanem z bojem za slovensko osnovno šolo v Vodičji vasi v okolici Beljaka. Znano je, da Schulverein na Koroškem ni deloval v tako velikem obsegu kot na slovenskem Štajerskem in na Kranjskem, ker so bile že državne slovensko-nemške utrakvistične šole očitno dovolj uspešne ponemčevalnice slovenskih učencev. Med kraji na Koroškem, kamor pa je najmočneje posegel s svojim delovanjem, pa sodi prav Vodičja vas.

Slovenski Branik je začel dogodka v zvezi z bojem, ali bo v Vodičji vasi slovenska ali nemška osnovna šola, spremljati konec leta 1910, ko je objavil poročilo neimenovanega dopisnika iz 57. številke časopisa Mir z 10. septembra tega leta. Tam je bilo zapisano, da za v Schulverein Znano je, da je za zidavo šolskega poslopja za trirazrednico v naši vasi hvalevredno tekmujeta Südmarka in CMD. Prva hoče dati 52.000 K posojila, za to uslugo pa imeti prvo odločilno in ponemčevalno besedo. CMD pa je nasprotno ponudila, da postavi šolo na svoje stroške brez kakšnih obveznih pogojev. Südmarka naj bi hrepenela "*po trirazredni nemški potrapalnici in mučilnici za pristno slovenske otroke, da bi jih prejkoslej pritisnila na srce velike matere Germanije*". Dopisnik Mira poudarja, da naj bi se kraj, kjer bo stala nova družbena šola, ne imenoval Dičja vas, ampak Vodiča vas, "*ker obilo vrelcev izvira za vasjo in potočič teče skozi vas zato Vodiča vas*", Nemci pa pravijo kraju Gödersdorf.³¹ Dopisnik je po vsej priliki zamenjal Schulverein in Südmarko, kajti prvi se je, kot smo videli, ukvarjal s šolskimi, druga pa z nemško kolonizacijo ter gospodarskimi vidiki narodnostnega boja. Očitno je bil tudi zelo prepričan, da bo CMD boj za omenjeno šolo dobila, in tu se je krepko zmotil.³² Zanimivo je tudi, da se omenjeni kraj po slovensko danes imenuje danes Diča vas, nemško ime zanj pa je ostalo isto.

Ko je SB leta 1911 objavil naslednjo vest o šoli v Vodičji vasi, je bilo že jasno, da je v boju zanjo zmagal Schulverein. Za to "*ново ponemčevalnico*" naj bi se po mnenju slovenskega narodnoobrambnega mesečnika "*najbolj pehal znani*

²⁷ J. B. Beljak in okolica (konec), SB VI/1911, št. 7, str. 166-168.

²⁸ Latschach, Karntner Lehrerkalender 1908, str. 123

²⁹ Mallesteg, Karntner Lehrerkalender 1908, str. 124

³⁰ Furnitz, Karntner Lehrerkalender 1908, str. 119.

³¹ Vodiča vas štebenjske župnije, SB III/1910, št. 10, str. 283-284.

³² Več o tem boju v Andrej Vovko, Boj za šolo Družbe sv. Cirila in Metoda v Vodičji vasi Koroški koledar 1983, Celovec 1982, str. 137-141

tovarnar testenin Gregori”, ki se zna laskati slovenskim kmetom. Tako je leta 1910 ustanovil podružnico Schulvereina v tem kraju *“in zvalil tudi slovenskim kmetom kronice, ker je ob njegovem navodilu pripovedoval potovalni učitelj Schulvereina, da je pri društvu nad 3000 katoliških duhovnikov”*. Uredništvo Slovenskega Branika, ki je bilo politično izrazito na liberalni strani, je rado udarjalo tako po Vseslovenski ljudski stranki kot tudi po njenih pristaših med slovensko katoliško duhovščino. Za svoje napade je rado izrabljalo tudi prikladne vesti, med katere je vstavljalo svoje komentarje v tem duhu ali pa jih je dodalo na koncu. Oboje je dalo praviloma v oklepaje, pogosto kot *“opombe stavca”*. Tako je *“stavec”* na koncu zgornjega citata o katoliških duhovnikih, članih Schulvereina, *“didaktično”* spraševal, koliko je katoliških duhovnikov pri CMD, koliko plačuje Schulverein duhovnikom za verouk, šolske maše, dodaja pa, naj bi bilo med temi plačanci tudi več slovenskih duhovnikov, ki naj bi dobivali od Schulvereina za vsako učno uro po 6 K. Po tem vmesnem komentarju pisec *“osnovnega članka”* ironično zaključil, da je *“na ta način”*, t.j. z jasno podporo Schulvereinu, Gregori najlepše priporočil svoje testenine Slovincem, zato pa se tudi skoraj pri vseh slovenskih trgovcih dobivajo njegove slovenske reklamne tablice.³³

V letu 1912 je Slovenski Branik najprej poročal, da v Vodičji vasi nemčurska občina ne da gradbenega dovoljenja Družbi sv. Cirila in Metoda, Schulverein pa je nasprotno naglo dobil dovoljenje, da je v tem kraju postavil prvo že omenjeno Roseggerjevo šolo na Koroškem. Ker naj bi se po mnenju pisca prispevka v Celovcu bali, da slovenski straši ne bodo hoteli pošiljati otrok v novo ponemčevalnico, je deželni šolski svet napravil lastni šolski okoliš in prepovedal že omenjenim utrakvističnim šolam v Maloščah in na Brnci sprejemati otroke iz Vodičje vasi in okolice, tako da so bili slovenski otroci prisiljeni priti v to novo schulvereinsko šolo, ki je v omenjenem letu imela že 3 razrede s 150 otroki.³⁴

Zadeva Vodičja vas je uredništvo Slovenskega Branika očitno zelo vznemirjala, zato ji je posvetilo obsežni pregled dogodkov, ki je izšel v dveh nadaljevanjih z zelo primernim naslovom *Trnjeva pot slovenske šole v Vodičji vasi na Koroškem*. Na tem mestu bomo omenili le zadeve, ki se neposredno nanašajo na vpletenost Schulvereina.³⁵ Neimenovani avtor prispevka je podčrtal, da je medtem, ko so krajevne in deželne oblasti na vse možne načine zavlačevale postopke za začetek gradnje slovenske šole, Schulverein v isti vasi brez *“vseh težkoč”* že zgradil svojo šolo. Močno je poudaril, da je Schulverein tako smel v popolnoma slovenskem kraju graditi svojo šolo, s katero bo skušal nadaljevati svoje ponemčevalno delo. Hkrati so skušali CMD s vsemi mogočimi sredstvi onemogočiti gradnjo slovenske šole, *“katera bi bila vitalnega pomena za slovenske prebivalce tega kraja, katere hoče ugrabiti nemški moloh”*. Na izrazita dvojna merila oblasti je pisec opozoril tudi ob lokalnih ogledih stavbišča za načrtovano slovensko šolo. Navedel je zapisnik lokalnega ogleda zemljišča CMD šole, h kateremu so povabili tudi dr. Mischitza iz Beljaka kot zastopnika krajevnega šolskega sveta oz. nemškega Schulvereina. Po določilih 9. člena koroškega stavbnega reda so morali na ta lokalni ogled povabiti mejaše in *“druge zainteresirane”*. Pisec je bil mnenja, da bi se mogel Schulverein *“kaj malo imeti za interesenta, tako kot krajevni šolski svet”*. Če pa je Schulverein interesent, potem ugotavlja pisec, bi morali, ko je šlo za ogled za nemško šolo, povabiti tudi CMD kot interesenta. Ob vsem tem pa je

³³ Kdo ima glavno zaslugo za schulvereinsko šolo v Vodičji vasi pri Beljaku?, SB IV/1911, št. 12, str. 297.

³⁴ V Vodičji vasi poleg Beljaka, SB V/1912, št. 5, str. 113.

³⁵ Trnjeva pot slovenske šole v Vodičji vasi na Koroškem, SB V/1912, št. 9, str. 199-201.

CMD prosila za gradbeno dovoljenje prej kot Schulverein.³⁶ Ob dejstvu, da so šolo v Vodičji vasi zgradili z denarjem iz Roseggerjevega sklada in si je tako "zaslužila čast" biti Roseggerjeva šola, je SB nekoliko spremenil svoje ustaljeno sovražno stališče do pisatelja Petra Roseggerja, "očeta" omenjenega sklada. SB je objavil Roseggerjeve besede, naj bi zbrana 2 milijona kron porabili tako, "da Nemci ostanejo Nemci, ne pa da postanejo Slovenci Nemci." Rosegger naj bi bil po mnenju pisca v SB zapeljan, "dobremu starčku" pa je moralo priti "nekaj do ušes, kako grdo izrabljajo njegovi bojeviti rojaki njegovo ime pri nasilnem zatiranju Slovencev in Slovanov sploh."³⁷

Slovenski Branik se je Beljaka v povezavi s Schulvereinom dotaknil le enkrat. Že prej je svoje bralce svaril pred "takozvanim" slovenskim notarjem v Beljaku Hansom Tschebullom (Čebuljem). Koliko je vredno njegovo slovenstvo, pa naj bi po vesti v SB ta jasno pokazal, ko je leta 1911 daroval za nemški Schulverein kar 2000 K. SB je to vest pospremil z "vzgojno mislijo": "Denar so mu znosili Slovenci skupaj."³⁸

Že po omembah v SB lahko zaključimo, da je bilo delovanje Schulvereina v deželnem glavnem mestu Celovcu precej živahno. Tako je Slovenski Branik leta 1908 poročal o Schulvereinovi pustni plesni veselici, ki je prinesla 3.500 K dobička, ženska celovška podružnica Schulvereina pa je sama zbrala kar 2180 K. Dalje sta navedena še dva prispevka Schulvereinu: simbolični prispevek učiteljske celovške podružnice 10 K in nikakor ne simboličen prispevek zveze nemških gojencev celovškega učiteljišča Arminia 110 K, ki ga pisec članka pospremi z ugotovitvijo, da se morajo čuditi, kako so celovski dijaki marljivi "s podrobnim delom za Schulverein". Navede tudi, da lepijo nemške narodne kolke, priljubljeno obliko zbiranja denarja za ne samo nemške zasebne organizacije različnih usmeritev, na knjige, na sedeže (najbrž v učilnicah) in celo v klobuke. Gimnazijci 8. razreda so dali svoj prispevek tega leta Schulvereinu namesto običajnega svojemu lastnemu podpornemu društvu. Avtor precej potrto zaključuje, da je žalostno, da slovenski dijaki ne posnemajo z enako vnemo nemških, saj je v Celovcu dokaj slovenske dijaške mladine, "ki bi, ako bi posnemala nemške tovariše, lahko mnogo storila s podrobnim delom za naše šolsko društvo".³⁹

Med svojim natančnim spremljanjem dejavnosti narodnostnih nasprotnikov je Slovenski Branik opozoril tudi na dejstvo, da je vodstvo celovškega učiteljišča 11. novembra 1910 v vseh tamkajšnjih razredih razglasilo, da je Schulverein namenil "Nemcem" učiteljiščnikom, ki bodo obiskovali slovenščino ter obljubili, da bodo napravili zrelostni izpit tudi iz slovenščine in bodo potem vsak 3 leta službovali na kakih utrakvističnih osnovnih šolah na Koroškem, štipendije po 150 K na leto. Kasneje jim je kot učiteljem obljubil še posebno letno nagrado. Namen te "velikodušnosti" pri spodbujanju učenja slovenščine naj bi bilo pospeševanje ponemčevanja. Ker na "učiteljišču v Celovcu lahko postane dijak Slovenec kar čez noč trd 'Nemec', upajo Nemci z judeževimi groši si vzgojiti na ta način prav mnogo nemškutarjev-janičarjev". To naj bi bil po mnenju pisca vesti "za kulturno (!) Avstrijo", ker "Slovencev učiteljev nočejo na Koroškem nastavljeni, pač pa mislijo preplaviti deželo z 'Nemci', kurzovci".⁴⁰

Zelo podrobno in ogorčeno poročanje Slovenskega Branika o divjaškem napadu nemških šovinistov na predpustno zabavo, ki jo je za mestne in okoliške

³⁶ Trnjeva pot slovenske šole v Vodičji vasi na Koroškem, SB V/1912, št. 12, str. 286-288.

³⁷ Idealni, a zapeljani Rosegger, SB VI/1913, št. 2, str. 48.

³⁸ Takozvani slovenski notar v Beljaku Hans Tschebull, SB IV/1911, št. 1, str. 20.

³⁹ V Celovcu, SB I/1908, št. 5, str. 98.

⁴⁰ Judeževi groši za vzgojo janičarjev, SB III/1910, št. 12, str. 333.

Slovence 26. januarja 1913 v Tabesingerjevem hotelu v Celovcu organizirala tamkajšnja Čitalnica, je imelo med drugim očitno tudi namen nazorno pokazati resnično naravo Schulvereina. V prvi vrsti družabno prireditev, na kateri je sodelovala tudi vojaška godba celovškega 17. pešpolka, je napadla "naščuvana tisočglava nemška tolpa", ki je nameravala preprečiti "nedolžno slovensko zabavo". V SB je zelo podrobno popisano, kako je ta "tolpa" ustavljala "vozove prihajočih, zabranjevala vstop, suvala in pljuvala slovenske gospe in gospodične, razbijala okna, vmes žvižgala in večkrat ponavljala 'Die Wacht am Rhein'", ob tem pa je bilo po poročanju SB celovško redarstvo "do besnih razgrajalcev jako obzirno", do take mere, da bi si tisti, ki je opazoval njihovo nemoteno divjanje, lahko mislil, da Celovec nima redarjev. Pisec z očitnim zadovoljstvom ugotavlja, da razgrajaci niso dosegli svojega namena, ker "kljub nemškemu viharju se je veselica lepo izuršila", Nemcem pa "se ne bi skrivil las". SB v zaključku navaja, da naj bi bilo znano, "da je napad na slovensko predpustno prireditev uprizorila podružnica nemškega Schulvereina, ki zato seveda ne bo razpuščen... razsajalcev in napadalcev ne bo nihče kaznovan. Redarstvo ne bo podržavljeno". Zaključuje v ostrem tonu in v znanem slogu Slovenskega Branika, ko gre za poudarjanje neenakosti "velikih" in "malih" narodov v habsburški monarhiji: "Nemci so nad zakonom, pod njimi smo samo mi – avstrijska raja."⁴¹

Celovške okolice se dotakne SB leta 1909, ko navaja podatek, da je v začetku tega leta nemški Schulverein namenil 2.000 K za prizidek šoli v Sv. Tomažu, ki pa naj bi bila popolnoma nemška. Vzrok naj bi bilo dejstvo, da celovška okolica še ni bila dovolj ponemčena.⁴²

Veliko prostora je namenil SB dejavnosti Schulvereina v povezavi s šolstvom v Borovljah. Ko je sporočil, da je Schulverein odprl 24. novembra 1907 nemški šolski vrtec v Borovljah, se sprašuje: "Ali ne bi bilo umestno, da tam napravi CMD popolno slovensko šol. Borovlje so slovenske in naša skrb bodi, da odbijemo nemški napad na to našo postojanko."⁴³ SB je objavil tudi novico, da je v letu 1909 Schulverein namenil boroveljskemu nemškemu šolskemu vrtcu naknadno podporo.⁴⁴

Naslednja novica SB je bila namenjena boroveljski podružnici Schulvereina, ki je leta 1909 štela 226 članov. Avtor jo je pospremil s komentarjem, da bodo Borovljani, ki so "stramm deutsch", dobili deško in dekliško šolo, očitno nemški, "dočim Slovenci niti ljudskih šol ne dobe".⁴⁵

Pravnik in marljivi sodelavec Slovenskega Branika dr. Vladimir Orel⁴⁶ je v omenjeni reviji leta 1913 objavil obširno poročilo o narodnostnih in z njimi povezanih šolskih razmerah v Borovljah. V začetku je zapisal, da sta se "celovška in boroveljska nemškutarija" s pomočjo Südmarke in Schulvereina z veliko vnemo vrgli na boroveljski okraj. Poudaril je, da Borovlje niso bile na jezikovni meji, ampak v sredini popolnoma slovenske okolice. Prepričan je bil, da je bilo nemštvo Borovelj bolj navidezno in so ga umetno vzdrževali občinski zastop, ljudska in meščanska šola, Südmark in Schulverein... Najvažnejša "pospeševalka ponemčevanja" je bila po njegovih ugotovitvah šola, ki bi morala biti utrakvistična, vendar pa izmed 25 učiteljev boroveljske osnovne in meščanske šole nihče ne zna slovensčine, razen nadučitelja, "ki razume pač nekaj". Kot že omenjeno, razpola-

⁴¹ "Slovenski psi! Proč z njimi!", SB VI/1913, št. 3, str. 71.

⁴² Celovška okolica, SB II/1909, št. 4, str. 96.

⁴³ Nemška šola v Borovljah, Slovenski Branik (Dalje SB) I/1908, št. 1, str. 15.

⁴⁴ Za boroveljski nemški šolski vrtec, SB II/1909, št. 4, str. 96.

⁴⁵ V Borovljah, SB II/1909, št. 5, str. 99.

⁴⁶ Plr (Pavel Plesničar, Orel Vladimir, SBL, 6. zvezek, Ljubljana 1935, str. 230.

gamo zaenkrat le s podatki o učiteljstvu za leto 1908. Takrat je bil boroveljski nadučitelj Franz Kusternig, rojen v kraju Kerhbach na severu Avstrije, in to najbrž ni tisti nadučitelj, ki razume nekaj slovenščine. Tudi ostali učitelji na boroveljski šoli so bili pisana družčina iz raznih koncev avstrijskega dela monarhije. Rudolf Fürpass je bil rojen v Celovcu, Hermann Glaser je bil po rojstvu iz Tirolske, Rudolf Jaklitsch (Jaklič?) s Kočevskega, Ida Laschan iz Innsbrucka, Marie Schmüd iz Pliberka, Maria Faust iz severne Avstrije in Marie Ortwein v Molitor iz Štajerske.⁴⁷ Nadaljuje, da so imele prej Borovlje zavedne kaplane, ki so pri verouku poučevali slovenščino. Ko so Nemci to izvedeli, so izposlovali mesto boroveljskega kaplana za zavednega Nemca. Učitelji so bili po mnenju dr. Orla ponemčevalci v pravem pomenu besede, *“nalašč zato z nagradami obdarovani od Südmärke in Schulvereina”*. Avtor nazorno razloži enega od mehanizmov zmanjševanja obiska pouka slovenščine. Prostovoljna slovenska ura je bila vedno zadnjo šolsko uro, ko utrujeni otroci komaj čakajo, da morejo domov. *“Število slovenskih šoloobveznih otrok se krči, dokler popolnoma vsi ne izostanejo. S tem umetnim potom se nemškutarski učitelj znebi sovražne in neljube mu slovenske ure in hkrati zadobi zahvalo svojih predstojnikov in nagrado Schulvereina”*. Dalje navaja, da so napisi na šolah v Borovljah in okolici nemški ali slovenski. Večinoma so bili seveda nemški. Pri nemških Volksschule so bile tablice Sezidana s podporo nemškega Schulvereina (Errichtet mit der Unterstützung des deutschen Schulvereines). *“Za gotovo svoto, s katero prispeva gradnji šole, si pridobi Schulverein pravico do te čedne tablice.”* Dalje navaja avtor, da se je, ko je bil v šoli v Selah v boroveljskem okraju, ki je bila v času Orlovega poročila edina slovenska šola v Selah, zavedni slovenski učitelj, *“blestela na slovenski šoli narodna trobojnica z napisom Ljudska šola”*. Leta 1908 navaja nemški učiteljski koledarček v Selah dva učitelja: voditelja šole Georga Luleka, rojenega v Hojičah pri Celovcu in podučitelja, selskega domačina Petra Wrulicha.⁴⁸ Dr. Orel opiše protest Seljanov, ko je slovenskega zamenjal “nemškutarski” učitelj. Seljani, ki so hoteli nastavitev slovenskega učitelja, so začeli stavkati in niso več pošiljali otrok v šolo. Nemški ovaduhi so to naznanili državnemu pravdnistvu, ki je seveda *“z obema rokama”* spisalo obtožnico. Slovensko zavedni Seljani so bili obsojeni, ker so zahtevali, naj se njihovi otroci poučujejo v maternem slovenskem jeziku. Pravnik in odvetnik in slovenski narodnoobrambni delavec dr. Orel zaključuje značilno zgodbo iz “koroškega vilajeta”: *“Pribijmo, da se je to zgodilo v Avstriji v 20. stoletju v očigled osnovnih državnih zakonov.”*⁴⁹

Zadnja nekoliko večja novica v SB, namenjena spremljanju Schulvereinovega delovanja, je bila iz leta 1913, in sicer ob odprtju druge Roseggerjeve šole na Koroškem. Schulverein jo je postavil pri Sv. Lovrencu nad Sp. Dravogradom. Na slavnosti sta govorila domači duhovnik Seybald in okrajni šolski nadzornik Lackner. Pisec vesti ugotavlja, da se je v tej župniji pred 50 leti *“uradovalo in pridigalo v tej župi le slovensko, a danes je do polovice ponemčena”*, poudarja pa tudi bojazen, *“da bo iz okolice Spod. Dravograda zahajalo mnogo slovenskih otrok v to ponemčevalnico, ker se okoliška občina, dasi v slovenskih rokah, prav nič ne briga za lastno šolo, nego je všolana v popolnoma nemško trško šolo”*.⁵⁰

V letu 1908 je SB objavil nekaj krajših informacij o “potrošnem” delovanju Schulvereina. Tako je “narodnjak s Spodnje Koroške” zapisal, da je glavno vod-

⁴⁷ Ferlach, Kärntner Lehrerkalender . 1908, str. 79-80.

⁴⁸ Zell, Kärntner Lehrerkalender . 1908, str. 91.

⁴⁹ Dr. Vladimir Orel, Borovlje na Koroškem – narodno ogrožene, SB VI/1913, št. 9, str. 213-215.

⁵⁰ Druga Roseggerjeva šola na Koroškem, SB VI/1913, št. 7, str. 175.

stvo Schulvereina na Dunaju dalo lepe vsote šolam in otroškim vrtcem v Pliberku in Prevaljah, ki jih obiskujejo večinoma slovenski otroci. Spraševal se je, kaj delajo podružnice CMD na spodnjem Koroškem in ali so *“koroški Slovenci res tako topi, da moremo z mirnim očesom gledati, kako Nemci vzgajajo iz slovenskih otrok nevedne buteljne v svojih (m)učilnicah?”*. Zaključuje udarno: *“Dajmo se vzdramiti z enako odločno akcijo s podružnicami, nabiralniki in s podrobnim delom Nemcem nasproti delovati.”*⁵¹

Istega leta je v SB zabeležena vest, da je Schulverein podaril 500 K za šolo v Podkrnosu, da se razširi v dvorazrednico. Vest povzema pisanje nemških časopisov, da je dar namenjen občini zato, da si bo pridobila *“članov zase in za nemško napredno stranko (deutsch freundliche Slowenen)”*. Navede tudi, da je bilo v Podkronosu po uradnem štetju iz leta 1900 12 Nemcev, 77 Slovencev, v vsej občini Žrelec, kjer je Podkrnos, pa 462 Nemcev in 785 Slovencev.⁵² Uredništvo je očitno spregledalo prvo objavo te novice, saj se dobesedno enaka ponovno pojavi v naslednji številki SB.⁵³

Slovenski Branik je opozoril, da je Schulverein leta 1908 izdal nove kolke, na njih pa so upodobitve krajev, ki so *“po mislih nemških nacionalcev v nevarnosti, v istini pa so to postojanke, katere so že vgrabili ali jih hote vgrabit Nemci Slovencev”*. Od koroških krajev sta bila na njih na njih upodobljena Borovlje in Železna Kapla.⁵⁴

Leta 1909 je bilo v SB objavljeno, da se *“gospodom Nemcem”* zdi, da je v Pliberku preveč slovenščine, *“zato se mora zgraditi večja nemška šola, ki naj bo trden branik nemštvu”*. Schulverein je zanj že dal 10.000 K.⁵⁵ V Žabnicah v Kanalski dolini je Schulverein v istem letu namenil 4000 K za šolski vodovod. SB je novičko pospremil s trpkougotovitvijo: *“So pač poceni slovenske duše.”*⁵⁶

Po drugi, “zbiralni” plati pa poroča SB, da so otroci nemškega otroškega vrtca v Velikovcu maja 1912 za nemški Schulverein zbrali za njih nedvomno *“kraljevsko”* vsoto 26.24 K in pribije: *“Seveda so ti otroci večinoma slovenskih staršev.”*⁵⁷

Podobno “zbiralno” novico, a na drugačni ravni, objavlja SB leta 1913. Na naša se na slovenske koroške občine *“v nemškutarških rokah”*: Grabštajn, Grebinja in Podklošter. Postale so ustanovnice Schulvereina za vplačilom 50 K. SB dodaja običajni “pedagoški” komentar: *“Na ta način se z denarjem slovenskih obdavčencev pospešuje delovanje društva delujočega na pogubo našega naroda”*⁵⁸

Za zaključek koroškega dela pregleda navedimo, da je SB leta 1910 poročal, da je *“nekje na Koroškem v hribovski vasi nad 50 šoloobveznih otrok”*, za katere naj bi v tem letu ustanovili enorazredno šolo. Naprosili so CMD, da bi poskrbela za novo šolo, in res je prišel iz Ljubljane ugoden odgovor. Družba se je zavezala ustanoviti šolo, plačevati učitelja, cerkvena oblast pa naj bi naj prepustila mežnarijo, kjer bi bila učilnica in učiteljsko stanovanje. *“A družba obrača, voditelji koroških Slovencev v Celovcu pa obrnejo”*. Župnik tiste vasi jih je v tem oziru povprašal za svet, oni so dejali, da CMD ne zaupajo. Avtor vesti-uganke zaključuje: *“Slovenska šola je pala v vodo, namesto nje ustanovi Schulverein v jeseni svojo*

⁵¹ Iz Spodnje Koroške, SB I/1908, št. 5, str. 98-99.

⁵² Podkrnos, SB I/1908, št. 6, str. 118-119.

⁵³ Podkrnos, SB I/1908, št. 7, str. 138.

⁵⁴ Nove kolke, SB I/1908, št. 8, str. 158.

⁵⁵ V Pliberku, SB II/1909, št. 4, str. 96.

⁵⁶ V Žabnicah, SB II/1909, št. 4, str. 96.

⁵⁷ V nemškem otroškem vrtcu v Velikovcu, SB V/1912, št. 8, str. 194.

⁵⁸ Slovenske občine, SB VI/1913, št. 5, str. 124.

ponemčevalnico".⁵⁹ Ker ni v zvezi s to neimenovano šolo v SB nobenih nadaljnjih vesti, lahko zgolj na podlagi podobnosti okoliščin le ugibamo, ali so zakrito poročali o Vodičji vasi.

SB o delovanju Schulvereina na Primorskem

Poročanje Slovenskega Branika o delovanju Schulvereina na Primorskem je posvečeno predvsem Gorici, sicer pa lahko iz njega razberemo, da se je ta nemška bojna organizacija odločila v nekoliko večji meri ukvarjati s tem delom slovenskega ozemlja šele po letu 1913. V tem letu je bila od 185 novih podružnic Schulvereina na Primorskem ustanovljena le ena, pa še za to SB ne poroča, v katerem kraju.⁶⁰ Po mnenju pisca poročila v Slovenskem Braniku o 34. letnem občnem zboru Schulvereina v šlezijskem mestu Freiwaldau leta 1914, naj bi se le temu "*prav dobro ... godilo na Primorskem, odkar so se povezali z Italijani in spravili svoje može v goriški mestni zastop*". Ta zveza Nemcev in Italijanov naj bi povzročila, da začnejo na Primorskem ustanavljati nove podružnice in nove nemške šole.⁶¹ Več šol in šolskih vrtcev naj bi Schulverein do leta 1915 v zvezi z Italijani postavil na Goriškem.⁶² Očitno so delali račun brez krčmarja – prve svetovne vojne.

Kot omenjeno, je SB pozorno spremljal delovanje Schulvereina v Gorici. Tako je leta 1908 povzel poročanje goriškega časopisa Soča, da je avstrijska vlada posebno naklonjena goriškemu Schulvereinu, saj je v prejšnji zimi poljedeljsko ministrstvo poslalo iz eraričnega (državnega) gozda drva za Schulvereinovo šolo "*in brezdvomno se je to tudi sedanjó zimo zgodilo*". Pisec meni, da bi bilo umestno, naj se tudi "naša šolska družba", t. j. CMD, obrne z enako prošnjo na ministrstvo, češ "*vsaj poskusiti je treba, da bi se videlo, kaj misli ministerstvo o naši šolski družbi*".⁶³

Istega leta je SB poročal, da hočejo Nemci v Gorici sezidati svoje poslopje, "*ker so menda dosedanji šolski prostori pretesni*". Stroški naj bi znašali 110.000 K, zbrali pa naj bi jih z darili. Schulverein je v ta namen že določil 30.000 K. Gradnjo so utemeljevali z navajanjem, da naj bi v Gorici in najbližji okolici živelo 4000 Nemcev, to mesto pa naj bi bilo povezava med nemško celino in tržaškim pristaniščem. Pisec navaja "*nemško delo*" v Gorici: nemško realko in gimnazijo s "*pangermanskimi*" profesorji, železniško postajo s "*pangermanskim*" načelnikom Weiserjem, ki odstavlja slovenske in nastavlja nemške delavce. Opozarja tudi na budnost, ko ugotavlja, da Slovenci kljub temu, da so "*na Goriškem v ofenzivi nasproti Lahom*", ne smejo prezreti "*nemškega dela*". Vest zaključuje: "*Pozor torej, rojaki na Gorškem*".⁶⁴

Občnemu zboru Schulvereina, ki je bil 7. julija 1908 v Celovcu, posveti Slovenski Branik kar dve poročili. Posebno poudari tam izrečeno novico, da naj bi država od prihodnje jeseni plačevala učne moči na nemških zasebnih šolah v Gorici.⁶⁵ Avtor je vest zelo udarno komentiral: "*Zaradi peščice otrok siloma urin-*

⁵⁹ Ljubši jim je Schulverein, nego družba sv. C. in M., SB III/1910, št. 4, str. 113.

⁶⁰ Nove podružnice schulvereina, SB VII/1914, št. 8, str. 224.

⁶¹ Pogubno delo nemškega Schulvereina, SB VII/1914, št. 7, str. 182-183.

⁶² Schulverein na Kranjskem in Primorskem, SB VII/1914, št. 8, str. 224.

⁶³ Goriški "Schulverein", SB/1908, št. 2, str. 35.

⁶⁴ Nemška šola v Gorici, SB I/1908, št. 4, str. 74.

⁶⁵ Dve poročili o tem Zborovanje nemškega »Schulvereina« v Celovcu, SB I/1908, št. 6, str. 101-105.

⁶⁶ Nemškim zasebnim šolam v Gorici SB I/1908, št. 7, str. 139.

jenih nemških uradnikov in lastnikov se je država rade volje odločila, da izda denar, za stotine slovenskih otrok, za katere že desetletja zahtevamo šol v Gorici, pa niti beliča. Slovenci v Gorici smo brezpravni”.⁶⁶ V že omenjeni novici o Schulvereinovih kolkih, na katerih so slike krajev, ki naj bi bila v nevarnosti njihova nemškost, “*v istini pa so to postojanke, katere so že vgrabili ali jih hote vgrabit Nemci Slovincem*”, je SB posebej ogorčen nad navajanjem Gorice “*po nemarnem*”: “*in - čujte primorski Slovenci - Gorica*”.⁶⁷

Po mnenju poročila v SB iz leta 1909 “nemštvo” na Goriškem narašča, odkar so odprli državno železnico. Pisec ugotavlja, da Nemcem v Gorici očitno ne zadostuje več njihova šola na Bertolinijevem trgu, postavljena s podporo Südmarke in Schulvereina. Obe društvi se pripravljata ustanoviti novo ponemčevalnico blizu državnega kolodvora, Südmark bo dala zanjo 4.300 K, “berolinski” Schulverein pa 4.000 mark. Poročilo zaključuje z “didaktičnim” poudarkom: “*Slovenci, dobro si zapomnimo, s kakšnim denarjem zidajo Nemci šole na naši zemlji.*”⁶⁸

Leta 1912 je SB poročal, da je dala goriška podružnica Schulvereina “*do danes*” glavni družbi 18.528 K, Nemcev v Gorici pa da je le peščica v primerjavi s Slovenci. Ironično poudarja, da so v podružničnem odboru “*pristni Nemci*”: Sokol, Votek, Bušič, Velhonski, Mahnič, Sanderli itd.⁶⁹

Kako se Schulverein obnaša do teh svojih podpornikov - “pristnih Nemcev”, naj bi SB pokazal na primeru smrti upokojenega načelnika železniškega skladišča v Gorici Sanderlyja, po rodu spodnještajerskega Slovenca, ki naj bi bil “*hud renegat, ki je deloval na vse kriplje za Schulverein in Südmarko*”. Na grobu pa naj bi se ga Nemci sramovali; spomnil pa se ga je, kot poroča SB, “*skladiški mojster*” g. Urbič, ki mu je govoril slovensko “*posmrtnico*”. Za to svoje dejanje je bil deležen zahvale vodje goriških Nemcev pristava Witteka, ki naj bi “*s kislim obrazom pristopil h govorniku in se mu zahvalil z besedami: To ste prav naredili. Das haben Sie brav gemacht!*”⁷⁰

Pisec B (Ante Beg?) je leta 1914 v Slovenskem Braniku objavil dolg članek o slovenskem, italijanskem in nemškem ljudskem šolstvu v Gorici, v katerem posebej poudarja po njegovem mnenju nepravilno razdelitev sredstev za italijansko oz. nemško ter slovensko šolstvo. Poudarja, da je vzrok temu mestna uprava, ki je “*žalibog*” v italijanskih rokah, čeprav predstavljajo Slovenci “*celo glasom ljudskega štetja*” v Gorici skoraj polovico prebivalstva. Tako je proračun goriškega mesta za 1914 za ljudsko šolstvo namenil 134.418 K, “*po pravičnem ključu*” bi moralo pripasti Slovincem najmanj 65.000, dejansko pa je za italijansko šolstvo namenjenih 118.866 K, za slovensko pa le 15.552 K. Slovenci imajo le dve osnovni šoli v predmestju, enorazrednico na Ajševici in štirirazrednico “*Podturnom*”, ki pa deluje v skrajno neugodnem kraju in v neprimernih razmerah, obiskuje pa jo 22 otrok, kar ni sicer dovolj niti za en razred. Nasprotno je na Ajševici nad 170 otrok, magistrat pa je kljub “*opetovanim prošnjam*” noče razširiti niti v dvorazrednico. Avtor poudarja, da je v Gorici najmanj 3.000 slovenskih otrok in da morajo Slovenci vzdrževati lastne zasebne šole društva Šolski dom in CMD. Prvo vzdržuje tri večrazredne ljudske šole, žensko obrtno šolo in deško obrtno nadaljevalno šolo, CMD pa dvorazrednico z otroškimi vrtcem na Blanči. Mesto vzdržuje 11 italijanskih otroških vrtcev, za Slovence pa nima niti

⁶⁷ Nove kolke, SB I/1908, št. 8, str. 158.

⁶⁸ Nemštvo na Goriškem, SB II/1909, št. 7, str. 176.

⁶⁹ Goriška podružnica nemšleha Schulvereina, SB V/1912, št. 3, str. 64.

⁷⁰ Namška hvaležnost renegatom, SB VI/1913, št. 5, str. 127.

enega, italijanski otroški vrtci pa "so premeteno postavljene pasti za naše mlade dušice". Vse drugače je po mnenju pisca članka poskrbljeno za nemško šolstvo. Nemci v Gorici, ki so v nezatni manjšini in zgolj priseljenci, imajo poleg nemške gimnazije in realke v mestu še 13 razredov ljudskih šol, ki jih je ustanovil Schulverein, kmalu pa jih je prevzela država. Od omenjenih 13 razredov jih je v letu 1914 podržavljenih že 11. Država naj bi na ljubo Schulvereinu celo odpravila vadnico pri ženskem učiteljsišču in proglasila schulvereinsko šolo za vadnico, kamor morajo hoditi slovenske učiteljske kandidatkinje. Država Schulvereinu plačuje visoko odškodnino, prepušča pa mu odločilno besedo, da sam nastavlja učiteljstvo, "seveda le osebje pruskega pokoljenja, ali vsaj takega mišljenja". Tri-razredno schulvereinsko šolo pri državnem kolodvoru vzdržuje država, poleg tega pa daje ravnateljstvo državnih železnic v Trstu zanjo Schulvereinu še 4.000 K letno, češ da so v tej šoli tudi železničarski otroci. Tudi na šoli na Blanči je nad 70% železničarskih otrok, državne železnice pa ničesar ne prispevajo. Avtor zaključuje s trpko mislijo, da so Slovenci pač povsod prezirani in zapostavljeni.⁷¹

Nekaj številik kasneje se SB spet vrne k vprašanju goriškega schulvereinskega šolstva ter ponovi dejstvo, da je država razen dveh razredov - enega deškega in enega dekliškega - prevzela vse stroške za preostalih 11 nemških razredov, in to za peščico nemških priseljencev. Glavni razredi so na Piazza Bertolini, vzporednice za železničarske otroke pa v ulici Delle Officine. Pisec vesti poudari, da te "ponemčevalnice žalibog" obiskuje tudi mnogo slovenskih otrok, in si dovoli nekaj, kar bi skoraj lahko označili za postavljanje na sramotilni oder. Tako navede vrsto teh otrok, med njimi najprej dva sinova učitelja Henrika Dominka, sicer koprškega okrajnega šolskega nadzornika za slovenske in hrvaške šole.⁷² Za njima našteje še kar precej otrok, katerih starši so iz Kranjske ali železničarji: Jože Kresnik, Jože Logar, Alojzij Remšak, Vinko Ivanc (oče iz Kranjske), Karel Kernik, Josip Vajč (oče železničar nekje pri Hudi Južni), Karolina in Jožefa Ferk (oče železničar), Adolf Pretnar, Fr. Pač, Marija Janžekovič, Viktorija Selič, Milena Zavadlav (očetje železničarji), Avgust Jekovec, Ana Kresnik, Jožefa Kure, Anton Majcen (oče železničar iz Škofje Loke). Tudi na nemški dekliški meščanski šoli naj bi bila cela vrsta slovenskih deklic, katerih starši se štejejo za Slovence. Teh avtor ne navaja poimensko, "pedagoški" poudarek temu javnemu izpostavljanju pa da v zaključku: "*Tako pomagamo procvitu nemštva, da nas potem pri volitvah s pomočjo Italijanov davi.*"⁷³ Poročilo, da je Schulverin istega leta v Gorici ustanovil svojo okrajno zvezo in se hoče razširiti po Goriški in Gradiščanski, pospremi SB s svojevrstnim, ironičnim svarilom Italijanom: "*Nameni Nemcev so odkriti, samo naši Lahi so tako pametni, da pravijo, da Nemci nimajo nobenih posebnih namenov, marveč spoštujejo značaj dežele in rešpektirajo italijansko jezikovno-narodno posest*". V dokaz za te namere navaja bojno pesem Nemcev ob Jadranu: "*Und wo wir uns ein Heim erungen, wird deutsch der Boden, da es steht (In kjer si priborimo kak dom, bodo nemška ona tla, na katerih stojimo)*". V teh besedah, naj bi se po mnenju SB nemški agresivni nameni jasno razodeli, prišel pa bo čas, "*ko bodo goriški Lahi jokali radi svoje sedanje zaslepljenosti*".⁷⁴

⁷¹ B Slovensko in nemško ljudsko šolstvo v Gorici, SB VII/1914, št. 1, str. 3-4.

⁷² Luka Jelenc, Ročni zapisnik z imenikom ljudskih šol in učiteljskega osebja na Kranjskem, Južnem Štajerskem in Primorskem in z osebnim statusom kranjskega ljudskega učiteljstva za šolsko leto 1914-1915, str. 135.

⁷³ Slovenci v šulferajnskih šolah v Gorci, SB VII/1914, št. 5, str. 142.

⁷⁴ Nemški Schulverein v Gorici, SB VII/1914, št. 5, str. 146.

O delovanju Schulvereina na Primorskem zunaj Gorice lahko v Slovenskem Braniku preberemo le nekaj kratkih poročil. Tako poroča leta 1913, da se je Schulverein odločil zgraditi nemško šolo v Gradišču ob Soči, pri tem pa je računal na otroke častnikov, podčastnikov, kaznilniških uradnikov, paznikov in nekaterih "domačih zaslepljenec", vohal pa naj bi tudi okoli Tržiča, kjer je najmanj 500 slovenskih delavskih rodbin.⁷⁵ V letu 1908 omenja tudi schulveinsko šolo v Škednju v Trstu, ki jo nameravajo razširiti v trirazrednico ter sezidati zanjo tudi novo poslopje. Ob vesti, da je plačevanje vodje te šole prevzela država, se SB sprašuje, kdaj bodo podržavili slovensko šolo Družbe sv. Cirila in Metoda pri Sv. Jakobu v Trstu⁷⁶ oziroma kdaj bo država prevzela plačevanje učiteljev. Iz zgodovine CMD vemo, da je država prevzela plačevanje omenjene šole v šolskem letu 1908/09, torej v letu, ko je bilo to vprašanje zastavljeno. V letu 1912 je bilo od skupno 31 učiteljev na tej CMD šoli podržavljenih 15.⁷⁷ V začetku leta 1914 je SB brez vsakršnih dodatnih komentarjev objavil še kratko novičko, da snuje Schulverein svoj vrtec v Rojanu v Trstu,⁷⁸ sredi leta pa je na podoben način sporočil, da ga je že odprl.⁷⁹

Sklep

Že ta pregled pisanja Slovenskega Branika nam skupaj z omenjenima o slovenski Štajerski in Kranjski potrdi znano dejstvo, da je Schulverein v slovenskih krajih z največjo vnemo deloval na slovenskem Štajerskem in v nekaterih delih Kranjske, zlasti na Kočevskem, medtem ko se s Koroško in zlasti s Primorsko ni v večji meri ukvarjal. Na Koroškem so mu ponemčevalno delo znatno olajšale oziroma naredile malone nepotrebno zgoraj večkrat omenjene javne nemško-slovenske utrakvistične šole, v katerih so slovenščino uporabljali zgolj zato, da so slovenske učence hitreje odvajali materinščine in naučili nemščine. O tem pričajo tudi sicer skopi navedeni podatki o učiteljstvu na koroških osnovnih šolah. Izjema v delovanju Schulvereina na Koroškem, ki jo razberemo tudi iz tega članka, je bila predvsem velika naglica, v kateri so postavili Roseggerjevo šolo v Vodičji vasi kot odgovor na načrtovano in od oblasti nikoli dovoljeno šolo slovenske CMD v tem kraju. Kot smo videli, delovanja Schulvereina na Primorskem z izjemo Gorice in Škednja do predvečera prve svetovne vojne ne zasledimo. Očitno je bilo schulvereinsko utrjevanje južnega stebra znanega "mostu do Jadrana" predvideno šele potem, ko bi bili severnejši stebri na slovenskem ozemlju že do-dobra zasidrani. Pri tem "urniku" jim je očitno zmanjkalo časa.

Iz objavljenih delčkov poročanja Slovenskega Branika o delovanju Schulvereina lahko poleg drugega vsaj v določeni meri zaslutimo, kako izredni so bili organizacijski in drugi napor ter ogromna finančna sredstva, ki jih je nemška stran s pomočjo te in drugih svojih bojnih organizacij vlagala v naše kraje. Seveda ta prispevek ni in ne more biti zgodovina delovanja Deutscher Schulverein na Koroškem in Primorskem, upam pa, da je le prispeval vsaj kak koristen podatek zanjo.

⁷⁵ Nemške šole na Primorskem, SB VI/1913, št. 5, str. 124.

⁷⁶ "Schulvereinska" šola v Škednju, SB I/1908, št. 4, str. 74.

⁷⁷ A. Vovko, Mal položi dar..., str. 170.

⁷⁸ Nemški otroški vrtec, SB VII/1914, št. 1, str. 28.

⁷⁹ Schulverein na Kranjskem in Primorskem, SB VII/1914, št. 8, str. 224.

Andrej Vovko

**DIE TÄTIGKEIT DES SCHULVEREINES IN KÄRNTEN UND KÜSTENLAND IN
JAHREN VON 1908-1914 IM LICHT DER BERICHTERSTATTUNG DES
»SLOVENSKI BRANIK«**

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im slowenischen Gebiet, besonders in der Steiermark, Krain und in geringer Masse auch in Kärnten und in dem Küstenland war bis zum Jahre 1918, neben den anderen gewalttätigen Kampforganisationen auch der Deutscher Schulverein tätig, der eigene Kindergärten und Grundschulen gegründet hat, wie auch eigene Filialen, mit dem formellen Grund der Erhaltung der Muttersprache der deutschen Grenzbevölkerung, tatsächlich aber im grossen Maße für die Germanisierung der slowenischen Bevölkerung, auch völlig innerhalb des slowenischen ethnischen Gebiet. Die Tätigkeit des Schulvereins wurde mit großer Aufmerksamkeit von Monatschrift »Slovenski Branik«, der in Ljubljana von 1908 bis 1918 erschienen ist, verfolgt. Der Beitrag bringt die Tätigkeit des Deutschen Schulvereins in Kärnten und Küstenland in der Licht der Berichterstattung des erwähnten Zeitschriftes, hervor. In Kärnten, wo die Germanisierung anstatt von dem Schulverein im großen Maße von öffentlichen zweisprachigen deutsch – slowenischen Utraquistischen Grundschulen ausgeübt wurde, hat sich der Schulverein auf die Vodičja vas konzentriert, wo der Verein mit der Grundung seiner Schule die Eröffnung der Slowenischen Schule von der Gesellschaft des Hlg. Kyrill und Hlg. Method verhindert hat. Die Berichterstattung im Slovenski Branik über die Tätigkeiten des Schulvereins in Kärnten kommen auch für die Ortschaften Borovlje, Bistrica na Zilji, beziehungsweise Ziljski dolini, Bekštajn und in Klagenfurt im Zusammenhang mit dem Lehrerbildungsanstalt und Lehrern, vor. Im Küstenland ist die Berichterstattung über den Schulverein im Slovenski Branik, mit einigen, kleineren Ausnahmen, fast ganz auf Gorica beschränkt, da diese Kampforganisation für die weitere schon geplante Tätigkeit im Küstenland im Jahre 1914 keine Zeit übrig blieb.

TITO KOT TRETJA "INSTITUCIJA" V SOCIALISTIČNI JUGOSLAVIJI

Božo Repe *

UDK 94(497.1):929 Broz J.-Tito
321.64(497.1)(091)

Božo Repe: Tito kot tretja "institucija" v socialistični Jugoslaviji Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36 (2000)3, str. 415-428, 21 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor v prispevku razmišlja o vzrokih, zaradi katerih je Jugoslavija pod Titovim vodstvom obstala štiri desetletja in pol. Ugotavlja, da zato, ker je njen položaj, kakršnega si je ustvarila v mednarodnih razmerah, obema blokoma ustrezal, drugič pa zaradi treh notranjih stebrov: enotne vsedržavne komunistične partije, močne in centralizirane vojske z velikim političnim vplivom in Tita kot najvišje avtoritete, ki je združeval tri najvišje funkcije (predsednik partije in države ter vrhovni poveljnik vojske). Titoizem ni nudil univerzalnega recepta, s katerim bi lahko po Titovi smrti za dalj časa podaljšali oz. ohranili življenje Jugoslaviji. Za obdobje po koncu bipolarnosti in komunizma v Evropi bi jugoslovanski narodi morali najti drugačno rešitev, kar pa jim ni uspelo.

UDC 94(497.1):929 Broz J.-Tito
321.64(497.1)(091)

Božo Repe: Tito as the third "Institution" in the Socialist Yugoslavia. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36 (2000)3, pp. 415-428, 21 notes.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author of the present article reflects upon the reasons which enabled Tito to be the leader of Yugoslavia for as much as four and a half decades. He establishes that this was firstly probably due to the fact that the situation Yugoslavia had created for itself in the that time international circumstances was acceptable to both blocs, and secondly that his leadership was based on three internal pillars: a unified state's communist party, a strong and centralised army with major political influence and Tito as the supreme authority incorporating the three highest state functions (party president, state president and the supreme commander of the army). Titoism did not offer a universal concept by which the prolonging or at least maintaining of

* Dr. Božo Repe, izredni profesor, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana.

the existence of Yugoslavia could be possible for a longer period of time after Tito's death. In the period following the European bipolarity and Communism, the Yugoslav nations should have found some other solution, which they eventually were not capable of doing.

Za petinštiridesetletni obstoj socialistične Jugoslavije so bili ključni naslednji elementi: komunistično odporniško gibanje med drugo svetovno vojno in izvedba avtentične revolucije (čeprav pod sovjetskim vplivom), obnova Jugoslavije kot federativne republike (in ne centralistične kraljevine, kot je bila pred drugo svetovno vojno), uvedba alternativne oblike socializma (socialistično samoupravljanje) po sporu z informbirojem leta 1948, bipolarna delitev Evrope in sveta, v katerem je Jugoslavija našla t.i. »tretjo« pot (neuvrščenost), in vloga Josipa Broza – Tita kot karizmatičnega voditelja, ki je v jugoslovanskem sistemu funkcioniral kot tretja »institucija« (poleg komunistične partije in vojske) z absolutno in neoporekano avtoriteto.

Titov politični vzpon, karizma in kult osebnosti

Tito je sicer v javnosti postal znan že v dvajsetih letih, ko je bil na javnem procesu v Zagrebu obsojen na več let zapora. V drugi polovici tridesetih je postal organizacijski sekretar centralnega komiteja komunistične partije Jugoslavije.¹ Maloštevilno vodstvo, ki ga je sestavil, je potem vodilo komunistično partijo,

¹ Titovo vlogo v odporniškem gibanju ter nastanku in delovanju socialistične Jugoslavije obravnava na desetine knjig v angleškem in drugih jezikih. Izšlo je tudi več biografij, ki ga prikazujejo z različnih zornih kotov, ter spominov ljudi, ki so ga poznali in sodelovali z njim. Veliko razburjenje je v Jugoslaviji sredi osemdesetih let povzročila knjiga Nore Beloff *Tito's Flawed Legacy* (Victor Gollanz Ltd., London 1985) ki je bila prevedena tudi v slovenščino in ki Tita prikazuje z negativnega zornega kota. Avtorica je bila zaradi knjige izgnana iz Jugoslavije. Titu sovražni sta tudi knjigi Stevana K. Pavlowitscha *The Improbable Survivor*, C. Hurst Company 1988 in *Tito, Yugoslavia's Great Dictator*, Hurst and Company, London 1992. Med najbolj brani v angleškem jeziku je biografija Phyllis Auty, ki jo je že v sedemdesetih letih izdala in nato večkrat ponatisnila znamenita založba Pelican Book v zbirki *Political Leaders of the Twentieth Century* (čeprav je knjiga tudi v faktografiji precej površna). Med tehtnejšimi je biografija Richarda Westa *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia* (Sinclair-Stevenson, London 1994). Zadnjo odmevnejšo biografijo z naslovom *Tito je v Londonu* izdal Jasper Readly. Od njegovih jugoslovanskih življenjskih sopotnikov je o njem in njegovih značajskih lastnostih največ pisal Milovan Djilas, najprej v tujini, leta 1990 pa je tudi v Beogradu izšla njegova knjiga *Druženje s Titom*. V Jugoslaviji je prvo večje delo o Titu z naslovom *Josip Broz – Tito*. Prispevki za življenjepis, izšlo leta 1953. Napisal jo je njegov uradni biograf Vladimir Dedijer. Dedijer je nato padel v nemlost in je nekaj let predaval po tujih univerzah. Sledilo je na desetine knjig (panegrikov), ki so Tita prikazovali kot revolucionarja, državnika, lovca itd. Konec sedemdesetih let so začela izhajati *Zbrana dela Josipa Broza - Tita* (praktično vsi dokumenti, ki so povezani z njegovo dejavnostjo). Izšlo je več kot dvajset knjig, ki so zajemale obdobje od srede dvajsetih let do konca druge svetovne vojne, potem pa je zaradi razpada Jugoslavije zbirka nehala izhajati (govori in članki so sicer v več delih konec petdesetih let izšli tudi v Zagrebu). Po Titovi smrti je Dedijer leta 1981 izdal Nove prispevke za biografijo Josipa Broza – Tita. Knjiga je izzvala veliko reakcij, saj obravnava neprijetne podrobnosti iz Titovega življenja in razna ozadja Titovih odločitev. Z njo se je tudi v jugoslovanski historiografiji začela detabuizacija Titovega mita. Kasneje je bilo napisanih še nekaj knjig, ki obravnavajo posamezne segmente Titovega življenja. O njegovih ljubezenskih avanturah je – s Titovim dovoljenjem in denarjem maršalata – podatke konec sedemdesetih let začel zbirati črnogorski pisatelj Filip Radulović. Zbrano gradivo bi moral predati Titu, vendar je po Titov smrti izdal knjigo z naslovom *Ljubezni Josipa Broza – Tita* (Založba Magnolija, Ljubljana 1990) Spomine so izdali tudi posamezni ljudje iz njegovega spremstva (npr. knjiga enega od njegovih osebnih zdravnikov dr. Aleksandra Matunovića z naslovom *Enigma Broz*, samozaložba, Beograd 1997). Zaenkrat pa noben zgodovinar iz bivše Jugoslavije še ni napisal celovite kritične biografije, ki bi njegovo vlogo ovrednotila dvajset let po njegovi smrti in skoraj deset let po razpadu Jugoslavije.

osvobodilno gibanje in državo več desetletij (dobršen del, npr. Andrijo Hebranga, Sretena Žujovića, Milovana Djilasa in Aleksandra Rankovića, je dal nato Tito v raznih obdobjih odstraniti). Dejansko pa je bila vojna tista, ki je Titu odločilno pomagala, da je iz sekretarja relativno nepomembne komunistične partije postal legendarni vodja jugoslovanskega partizanskega gibanja in voditelj jugoslovanske države. V tem času je z neverjetno vztrajnostjo povezal razbite dele Jugoslavije, za katero ne Anglija ne Amerika in ne Sovjetska zveza niso verjele, da jo bo sploh moč kdaj obnoviti. Z geslom o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov je skušal preseči krvave medsebojne obračune Hrvatov, Srbov in Muslimanov, hkrati pa odpor povezati z revolucijo. Sicer v stalni zvezi z Moskvo je že tedaj kazal znake samostojnosti in samovoljnosti. Ko je pragmatičnim Angležem spomladi 1943 postalo jasno, kdo se zares bori v Jugoslaviji, je Tito dobil vojaške misije in pomoč v orožju, pa tudi mednarodno slavo. Churchill ga ni maral, ker je bil komunist, a je cenil njegov prispevek v vojni in je k njemu poslal svojega sina. Še pred koncem vojne, januarja 1945, ko se je sprijaznil s političnim razvojem dogodkov v Jugoslaviji, je v britanskem parlamentu januarja 1945 priznal, da je Tito nesporni gospodar v Jugoslaviji.

Titova karizma med vojno je na zahodu izhajala iz njegovega odporništvu, ki so ga nujno potrebovali, potem ko je v tej funkciji odpovedal kraljevi minister in vodja četnikov Draža Mihailović, kljub temu da so ga na zahodu vztrajno povelečevali in mu pripisovali tudi Titove vojaške uspehe. Politično so bili zahodni državniki do Tita mnogo bolj rezervirani, saj so menili, da je ideološko pod močnim vplivom Moskve. Poleg tega se Tito ni kaj dosti menil za dogovore velikih sil. Sklical je drugo zasedanje Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ),² ne da bi obvestil zaveznike, in razglasil novo revolucionarno vlado za edino zakonito vlado v Jugoslaviji.

Če je bila na zahodu Titova priljubljenost omejena na njegovo odporništvu, pa je doma že med vojno iz "običajne" karizme voditelja prerasla v kult osebnosti. K temu ni toliko pripomogla načrtna propaganda (čeprav je bila tudi učinkovita) kot spontano reagiranje ljudi, ki so v nečloveških okupacijskih razmerah in mednacionalnih in verskih klanjih potrebovali rešitelja. "Druže Tito ti naš vođo mili/učvrsti nas, složi i sjedini" in "Tu je mržnju ukinuo vjersku i osnovo prvu proletersku" sta bili med prvimi od več tisoč narodnih pesmi, ki so med vojno izražale ljudska čustva in iz Tita naredile legendo. Poleti 1942, ko so po nemški ofenzivi na Kozari ostale le pogorele vasi in trupla pobitih, je nastala kulturna pesem o "Titovi poti", ki je tudi v povojnih desetletjih v raznih različicah (še posebej ob kriznih trenutkih) izražala privrženost Titovim političnim usmeritvam. Pesem je spesnila kmetica Persa Ristić iz vasi blizu Bosanske Dubice, ki se v ofenzivi izgubila trideset sorodnikov, med pobiranjem njihovih kosti pa so se ji spontano utrkali verzi, ki so jih nato povzele tudi druge preživele: "Svud grobovi u zelenu ži-

² AVNOJ je bil osrednje politično in predstavniško telo narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. Ustanovljen je bil novembra 1942 v Bihacu v Bosni kot politično telo. Drugega zasedanja 29. novembra 1943 v Jajcu, ki so se ga udeležili izvoljeni delegati vseh jugoslovanskih narodov se je razglasil za vrhovni zakonodajni, izvršni in predstavniški organ nastajajoče nove Jugoslavije. Sprejel je sklep o federativni ureditvi Jugoslavije in kralju Petru prepovedal vrnitev v Jugoslavijo. Izvolil je svojo vlado (Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije), katere predsednik je postal Tito. Na zahtevo zaveznikov na jaltski konferenci se je AVNOJ razširil s poslanci zadnje predvojne skupščine ter s predstavniki raznih strank, sklenjen pa je bil tudi kompromis med predsednikom kraljeve vlade dr. Ivanom Šubašićem in Titom. Avgusta 1945 se je AVNOJ preimenoval v začasno narodno skupščino. V njej je Tito obdržal "revolucionarno" večino, kar je omogočilo sprejem zakonov o agrarni reformi, nacionalizaciji in volitvah, na katerih je novembra (brez udeležbe opozicije, ki je volitve bojkotirala) prepričljivo zmagala Titova Ljudska fronta Jugoslavije.

tu, /Kozara se zaklinjala Titu. /Druže Tito, mi ti se kunemo,/ da sa tvoga puta ne skrenemo...³

Konec vojne je Tito dočakal kot nesporni jugoslovanski voditelj. Čeprav privrženec Sovjetske zveze (njegov nenapovedani obisk v Moskvi in dogovori s Stalinom konec septembra in v začetku oktobra 1944 so še posebej razjezili zahodne zaveznike), je tudi do nje znal obdržati distanco. Rdeča armada je na jugoslovanskem ozemlju delovala toliko, kot je zahteval Tito oz. na kolikor je pristal, nato pa se je morala umakniti. Iz sporazumov z emigrantsko vlado je potegnil maksimalno, kar se je dalo: postal je predsednik začasne vlade Demokratične federativne Jugoslavije, bil je poveljnik Jugoslovanske armade, ki je nastala iz partizanske vojske in obdržal je večino v AVNOJU oz. kasneje Začasni narodni skupščini. Ljudska fronta, ki jo je začel ustvarjati spomladi 1944 kot zametek bodočega sistema ljudskofrontne demokracije, je bila najbolj množična politična organizacija v Jugoslaviji. Mlade, njemu zveste, elana polne nove politične sile, ki so izšle iz najnižjih delavskih in kmečkih slojev, so bile pripravljene na "juriš na nebo" in so po vojni zlahka pometle z razdrobljeno opozicijo.

V takih razmerah je lahko po vojni - bolj po intuiciji kot po vzoru oktobrske revolucije - izpeljal revolucijo do konca.⁴ Prehodna faza med kapitalizmom in komunizmom je bila kratkotrajna, že v nekaj letih po vojni je v Jugoslaviji funkcioniral sistem administrativnega socializma po sovjetskem vzoru. Toda zaradi represije, pomanjkanja in absolutne partijske kontrole je priljubljenost novega vodstva in Tita začela padati (zlasti v Srbiji Tito tudi sicer ni bil nikoli preveč priljubljen, na kar so ob koncu vojne neuspešno računali tudi Angleži). Tudi centralizem - ob formalno federativni ureditvi - je prinašal razočaranje, čeprav je Tito v najožjem vodstvu skrbel za nacionalno ravnotežje. Nepriljubljenost na zunaj ni bila zelo vidna, saj je politika spodbujala množično mobilizacijo pri obnovi domovine, pospešeni industrializaciji in graditvi socializma. V nekaterih delih države, zlasti v Sloveniji in Hrvaški, je bil Tito močno čislán tudi zaradi odločnosti pri reševanju mejnega vprašanja (čeprav so ga zavezniki prisilili, da se je umaknil iz Trsta in s Koroške). Tito je po vojni tudi pokazal še eno lastnost, ki v času vodenja ilegalne partije ni mogla priti do izraza, v času vojne pa zgolj v omejenem obsegu: namreč občutek za množice. Z njimi je brez težav našel stik, izbral prave besede, jih navdušil. Množična zborovanja z več deset ali celo več sto tisoč zbranimi ljudi so postala del povojnega političnega rituala, ki se je ohranil do poznih Titovih let, čeprav je intuitivni stik in pristo govorjenje ohranjal nekako do konca šestdesetih let, kasneje se je zaradi teže let in pisanih govorov izgubil. Tihemu padanju popularnosti, ki ga je Tito brez dvoma občutil, saj je bil odlično obveščen, so se pridružile tudi težave z Moskvo. Te so Tita začele dušiti, saj mu niso dovoljevali, da bi svoje ambicije razširil na celoten balkanski polotok, kar je bila njegova želja še iz časa vojne.⁵ Nasprotno, Stalin je ravno v ustvarjanju balkanskih povezav

³Vladimir Dedijer: Novi prilozi za biografiju Josipa Broza - Tita, Liburnija, Rijeka, 1982, str. 928-930

⁴Tito je na ustanovnem kongresu Komunistične partije Srbije maja 1945 v Beogradu povedal, da »klasične«⁴ druge faze revolucije po ruskem vzoru ne bo, ker so v Jugoslaviji razmere drugačne. Zaradi vojne nista mogli biti, kot je dejal, jasno oblikovani najprej meščanska, potem pa proletarska revolucija. Kljub temu pa "to drugo etapo že gremo tako lepo, da se sploh ne opazi." (Hronologija ratne djelatnosti Josipa Broza - Tita, Export - Press, Beograd 1978, str. 92)

⁵Sredi leta 1943 je Tito skušal ustanoviti skupni balkanski štab, ki bi koordiniral osvobodilna gibanja v Grčiji, Albaniji in Jugoslaviji, vendar zamisel ni uspela. Ob koncu vojne je skušal skleniti federacijo z Albanijo (ki je bila pod popolnim jugoslovanskim vplivom) in Bolgarijo. Zamisli je Stalin sprva nasprotoval, potem pa jo je podprl oz. jo celo zahteval, ker je računál, da bo Bolgarija v federaciji "trojanski konj", preko katerega bo discipliniral ali zamenjal Tita, zato so Jugoslovani od ideje odstopili.

videl možnost, da izenači Tita s postavljenimi vzhodnoevropskimi voditelji, ki jih je večinoma pripeljal iz Moskve. Tudi sovjetsko vmešavanje v jugoslovanske notranje zadeve je šlo Titu na živce. Prizadeval si je, da bi ohranil avtonomnost in ob tem ne pretrgal vezi z Moskvo, ki ji je ideološko ostajal zvest. Vendar ga je Stalin, ki ni trpel konkurence niti v omejeni obliki, v času spora z informbirojem⁶ prisilil v drastično izbiro: ali podreditve ali upor. Tito je dobro vedel, kaj upor pomeni, saj je imel za sabo večletne moskovske izkušnje. Poleg tega je bil Stalin v Jugoslaviji, še posebej v Srbiji in Črni gori priljubljen, njegov kult osebnosti je nastajal skupaj s Titovim. Spori z zahodom zaradi meje (rešeni so bili šele sredi petdesetih let) so pomenili še dodatno obremenitev. Vendar sta njegova uporniška narava in lastna ambicija po vladanju pretehtali. Zmaga v sporu, ki je ni izbojeval prav nič nežno, ampak s stalinističnimi metodami, mu je prinesla ponovni ugled na zahodu, Jugoslaviji pa specifično obliko samoupravnega socializma, ki so jo zahodni sociologi poimenovali titoizem.⁷

Titoizem – resnična ali navidezna drugačnost?

Prva leta po vojni med vzhodnoevropskimi državami in Jugoslavijo v družbeni ureditvi ni bilo bistvenih razlik, vzhodnoevropske države so s Stalinovim privoljenjem celo kopirale jugoslovanski sistem "ljudske demokracije" - to je prehodno fazo med pluralističnim in monističnim političnim sistemom.⁸ Jugoslavija je bila najbolj dosleden zaveznik Sovjetske zveze, vodstvo pa je pri tem izhajalo iz pričakovanj, da bodo odnosi enakopravni, da bo Sovjetska zveza nudila zaščito socialistični Jugoslaviji ter veliko pomoč pri industrializaciji države. Posamezniki v vodstvu Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) so celo govorili o možnosti, da bi se Jugoslavija priključila Sovjetski zvezi. Začetek (in jedro) spora z informbirojem je bilo različno pojmovanje enakopravnosti držav in partij oz. jugoslovansko (Titovo) nepodrejanje hegomonistični sovjetski (Stalinovi) politiki. Spor je v Jugoslaviji spodbudil kritično analizo sovjetskega sistema in posledično razvoj alternativnega modela družbenega razvoja, ki naj ne bi bil ne kapitalističen ne državnosocialističen, poimenovan pa je bil samoupravljanje. Izhodišče novega modela je bila Marxova teza o zvezi svobodnih proizvajalcev in Leninove teze o samoupravljanju (razdelane v knjigi *Država in revolucija*). Na osnovi ocene o neuspešnosti državnolastninskega sistema in o nevarnosti novega birokratskega razreda, ki ga je ustvarila partija, je bila sprejeta odločitev o samoupravljanju. Tovarne naj bi (preko delavskih svetov) upravljali delovni kolektivi, kar je bilo junija 1950 tudi uzakonjeno. V spremenjenem sistemu naj bi bolj upoštevali po-

⁶ Informbiro (Informacijski biro komunističnih partij) je bil ustanovljen 30. septembra 1947 v Sklarski Porembi na Poljskem. Udeležile so se ga komunistične partije Sovjetske zveze, Romunije, Bolgarije, Madžarske, Češkoslovaške, Poljske, Albanije, Francije, Italije in Jugoslavije. Informbiro naj bi nadomestil med vojno ukinjeno mednarodno komunistično organizacijo – Kominterno, služil pa naj bi utrditvi vpliva Sovjetske zveze v vzhodnoevropskih državah in v Jugoslaviji, obenem pa preko največjih zahodnih komunističnih partij (italijanske in francoske) vplivati na nemirne, skorajda revolucionarne razmere v teh dveh državah. Taka usmeritev je zelo hitro prišla v konflikt z usmeritvijo KPJ, ki se je znašla na robu vojne s socialističnimi državami. To je Jugoslavijo prisililo, da se je bolj približala zahodu, ZDA pa so ji z omejeno pomočjo (v skladu z geslom "Keeping Tito afloat") pomagale prebroditi najhujšo krizo.

⁷ O najnovejših pogledih na informbiro glej Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948 godine (The Yugoslav-Soviet Conflict 1948), Zbornik radova sa naučnog skupa, Institut za savremenu istoriju Beograd 1999.

⁸ Božo Repe: Sistem Ljudske demokracije v Sloveniji in Jugoslaviji, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, letnik 69, št. 2, str. 303-315.

slovno samostojnost in tržne mehanizme, omejili pa državno planiranje. Tudi vloga Komunistične partije Jugoslavije naj bi se spremenila, opustila naj bi neposredno ukazovanje in se omejila na idejno funkcijo pri koncipiranju družbenega razvoja. Ta sprememba se je izrazila tudi v preimenovanju v Zvezo komunistov Jugoslavije (ZKJ), ki je bilo sprejeto na VI. kongresu Komunistične partije Jugoslavije (2. - 7. novembra 1952 v Zagrebu).⁹ Taki usmeritvi so mnogi v vodstvu nasprotovali in tudi sam Tito je kasneje na internih sestankih večkrat izjavil, da je bil 6. kongres napaka.

Bistvene izhodiščne razlike med Jugoslavijo in vzhodnoevropskimi državami so bile v samostojni narodnoosvobodilni vojni, avtentični revoluciji (poleg sovjetske in albanske edine v Evropi) in relativno kratkem povojnem obdobju stalinizma (čeprav so se njegovi recidivi ohranjali do osemdesetih let). Jugoslavija ni bila članica Varšavskega pakta, kar ji je omogočilo bolj neodvisno iskanje alternative. Pomembne razlike zlasti od šestdesetih let dalje so tudi v decentralizaciji, večjem delovanju ekonomskih zakonitosti in trga, obstoju mešanih oblik lastnine (kljub prevladujoči družbeni), usmerjenosti k potrošništvu, v določenih oblikah pluralizma v ekonomiji in kulturi pa tudi ideologiji nacionalnih partij, sorazmerni odprtosti informacijskega sistema in prostem pretoku ljudi.

Omejitve jugoslovanskega modela so izhajale iz prevladujočega načina mišljenja vodilnega partijskega kadra, ki je izšel iz kominternske šole in je imel odločilno besedo pri koncipiranju družbene ureditve, in iz partije leninističnega tipa. Stične točke z vzhodnoevropsko varianto socializma so še v enopartijskem sistemu, dominaciji politične elite nad drugimi centri moči, npr. ekonomskimi, birokratski tip upravljanja, nedeljivost oblasti, dominantna vloga ideologije pri arbitraži na vseh področjih. Titoizem se je torej skliceval na marksistično ideologijo, na oblast je prišel z revolucijo, ki so jo vodili profesionalni revolucionarji "v imenu" delavskega razreda, avantgardna vloga partije v njem kljub formalnemu odrekanju oblasti ni bila vprašljiva. Na drugi strani pa je v zunanji politiki vztrajal na načelih, kot so: spoštovanje suverenosti, neodvisnosti, integritete in enakopravnosti, priznavanja in razvijanja miroljubne koeksistence med narodi ne glede na ideološke razlike, na načelu vzajemne pomoči in nevmešavanja v notranje zadeve. V meddržavnih in medpartijskih odnosih je bila Jugoslavija po zaslugi "titoizma" v bistveno drugačnem položaju kot vzhodnoevropske države, za katere je veljalo načelo omejene suverenosti. Z razvojem gibanja neuvrčenosti se je krepil tudi njen zunanjepolitični vpliv, ki je precej presegal njeno ozemeljsko, ekonomsko in vojaško moč. V notranji politiki je od petdesetih letih dalje dopuščal decentralizacijo, postopno zmanjševal represijo, uvedel je delno liberalizacijo v gospodarstvu, rast proizvodnje potrošniških dobrin in standarda ter delno demokratizacijo. Del vodstva je v teh procesih videl obnavljanje kapitalističnega sistema. Demokratizacijo je vsakič, ko se je zastavilo vprašanje partijskega monopola, ustavil sam Tito. Prvič se je to zgodilo v začetku petdesetih let. Tedaj je grobo zavrnil predloge, da bi samoupravljanju dodali tudi klasične meščanske pravice, čeprav s socialističnim predznakom (Milovan Djilas je namreč v začetku petdesetih let predlagal dvostrankarski socialistični sistem). Obračunal je tudi s t.i. "partijskim liberalizmom", ki se je v šestdesetih letih zavzemal za tržno ekonomijo.¹⁰

⁹ Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, Komunist, Ljubljana 1986

¹⁰ Več o vseh treh velikih obračunih v strnjeni obliki pišem v članku Refleksija treh največjih jugoslovanskih povojnih znotrajpartijskih obračunov ("inforburoja", "djilasovščine" in partijskega "liberalizma") v Sloveniji, Časopis za zgodovino in narodopisje (Koropčev zbornik) št. 1-2, Maribor 1999, str. 239-253

Kljub temu pa se je »titoizem« - še zlasti v šestdesetih in sedemdesetih letih bistveno razlikoval od državnega socializma v vzhodnoevropskih državah. Titu je - čeprav na silo - v dobrih dveh desetletjih v Jugoslaviji uspelo vzpostaviti temeljne modernizacijske procese, ki jih prejšnje politične elite niso zmogle: agrarno reformo, industrializacijo, ločitev cerkve od države, vsaj na formalni ravni pa tudi emancipacijo žensk (v Jugoslaviji so ženske dobile volilno pravico šele po drugi svetovni vojni). Močno se je popravila izobrazbena raven, svoje šolstvo (vključno z univerzami) so dobili narodi, ki ga prej niso imeli. Še vedno pa so obstajale velike razlike med posameznimi republikami in pokrajinami, ki so se iz vrste razlogov še povečevale. V stanovanjski kulturi, oblačenju, umetnosti (zlasti glasbi, gledališču, filmu), preživljanju prostega časa so ljudje posnemali zahod, od socializma pa jemali tisto, kar jim je bilo v korist (brezplačno šolanje, dober zdravstveni standard, polno zaposlenost).¹¹

Na procese v Jugoslaviji so nekaj časa spodbujevalno delovali demokratični procesi na vzhodu, zlasti na Češkoslovaškem; nekateri politiki (Edvard Kardelj) so se celo bali, da bo Češkoslovaška s formulo o »socializmu s človeškim obrazom« Jugoslavijo v reformah prehitela in tako odvzela primat "titoizmu" kot relativno najbolj demokratični varianti leninističnega tipa socializma. Okupacija Češkoslovaške pa je vplivala na brzdanje demokratičnih procesov tudi v Jugoslaviji, saj si je ZKJ v interesu državne varnosti znova podredila tisk in začela omejevati demokratične pravice. Jugoslovansko vodstvo je - brez zunanje konkurence med socialističnimi državami - znova samo odločalo, do kod bo dopustilo demokratizacijo. »Liberalizacija« jugoslovanske družbe je vrh dosegla konec šestdesetih let. V začetku sedemdesetih let je doživela poraz. Najprej je do obračuna z njo prišlo na Hrvaškem, kjer je bila upravičenost obračuna zaradi pretiranega nacionalizma najlaže dokazljiva, sledila je Slovenija in na koncu Srbija, kjer je bil obračun najtežji (Tito se je moral osebno angažirati in ga speljati na neformalen način). Nasprotovanje Titu je bilo v Srbiji najmočnejše, nekateri intelektualci so javno nasprotovali njegovi dosmrtni predsedniški funkciji in zahtevali, da se zaradi starosti umakne z oblasti. Do obračunov je prihajalo tudi v drugih republikah (Makedoniji). Vzporedno z obračunavanjem z liberalizmom je bil v Jugoslaviji vpeljan "sistem samoupravnega sporazumevanja in družbenega dogovarjanja". Novi sistem, uradno utemeljen z ustavo, sprejeto leta 1974, se je odrekel tržni ekonomiji in vpeljal t.i. "dogovorno" ekonomijo (podjetja naj ne bi tekmovala med sabo, pač pa naj bi se dogovarjala, kaj in po kolikšnih cenah bodo proizvajala). Znova je prevladala realsocialistična logika z velikimi industrijskimi kompleksi, nekvalificirano delovno silo, egalitarizmom, poudarjanjem razredne avantgardnosti partije. Sam sistem brez izdatnih finančnih injekcij iz tujine (poceni kreditov v sedemdesetih letih) ni bil zmožen preživeti. Z naraščanjem blokad v delegatskem sistemu (v katerem so voljene poslance na vseh ravneh nadomestile sestavljene delegacije, to pa naj bi omogočilo maksimalno politizacijo ljudi) so vse več pooblastil prevzemali izvršni in upravni organi. Mimo sistema je bila tako vpeljana neke vrste "tiha" centralizacija. Kompenzacija za ponovno popolno ideološko in kadrovsko kontrolo ZK je bil lažen socialni mir. Kljub temu pa popolna vrnitev na staro ni bila mogoča, številne pridobitve »liberalizma« so ostale.

Ves čas svojega obstoja se "titoizem" ni odrekel vodilni vlogi partije oz. ozke vodilne skupine ljudi. Zato magične meje med poskusi "demokratizacije" in

¹¹ Več o tem glej: Božo Repe, Das besondere am »Titoismus« - seine Gewaltherrschaft und sein zerfall, Aufrisse, Wien, Nr.3/1992 in Božo Repe: Confini aperti e stile di vita in Slovenia dopo la seconda guerra mondiale, Qualestoria, Trieste, Anno XXVII, n1. Giugno 199, p. 215-229.

dejansko demokracijo nikoli ni zmozel prestopiti. Ideološko je bil preveč obremenjen, da bi zmozel speljati ekonomski tržni koncept (to so voditelji imeli za vrnitev v kapitalizem) in uvesti politični pluralizem, ker bi to za partijo pomenilo izgubo monopola.

Mednacionalni odnosi v Jugoslaviji do Titove smrti

Mednacionalni odnosi so se v Jugoslaviji na novo vzpostavili med drugo svetovno vojno. V centralistični Kraljevini Jugoslaviji so bili kot "tri plemena enega naroda" priznani le Srbi, Hrvati in Slovenci, niso pa bili priznani Makedonci, Črnogorci in Muslimani (Bošnjaki). Narodne manjšine so bile zatirane, zaradi mednacionalnih konfliktov (zlasti srbsko-hrvaškega spora) pa je bila država ves čas na robu propada. Zastopniki jugoslovanskih narodov (odporniških gibanj) so se na drugem zasedanju Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije 29. novembra 1943 (ta dan je bil tudi državni praznik Jugoslavije) dogovorili, da bo Jugoslavija federativna, sestavljena iz šestih republik, ene avtonomne pokrajine (Vojvodine) in ene avtonomne oblasti (Kosova in Metohije) znotraj Srbije. Taka rešitev je potem obstala ves čas poveljne socialistične Jugoslavije, čeprav mnogi niso bili zadovoljni z njo, nekatera pomembna vprašanja pa so ostala nerešena.¹² Med nerešenimi vprašanji je bil npr. položaj Srbov na Hrvaškem ali ozemlje Sandaka – pokrajine, pretežno naseljene z muslimanskim prebivalstvom, ki deloma leži v Srbiji, deloma pa v Črni gori. Komunistično vodstvo je izhajalo iz prepričanja, da bo revolucija rešila tudi nacionalno vprašanje, bodisi v jugoslovanskem okviru bodisi – kot je upal Tito – v okviru balkanske federacije ali konfederacije. Komunistični viziji rešitve nacionalnega vprašanja (federativni ureditvi in priznanju drugih jugoslovanskih narodov) so v ustavodajni skupščini po vojni ugovarjali zlasti pripadniki srbske opozicije, vendar so bili prešibki, da bi uvedbo preprečili.¹³ Federativna ureditev je bila zapisana v ustavo iz leta 1946, dejansko pa je do srede šestdesetih let Jugoslavija funkcionirala centralistično. Ustava (tako kot vse kasnejše) je jugoslovanskim narodom tudi formalno dovoljevala pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. Vodstvo je izhajalo iz prepričanja, da je revolucija nacionalno vprašanje rešila enkrat za vselej. Konec petdesetih let pa je bilo monolitnosti v jugoslovanskem vrhu konec. Do spora je sicer prišlo zaradi socialnih vprašanj (prve velike poveljne delavske stavke leta 1958 v rudnikih v Sloveniji), vendar se je spor razširil na vprašanje mednacionalnih odnosov.¹⁴ Tito ga je za silo umiril, v začetku šestdesetih let pa je ob razpravi o novi ustavi ponovno izbruhnil.¹⁵ Spor med centralistično in federalistično strujo je bil razrešen šele sredi šestdesetih let. Tedaj je slovenski politik Edvard Kardelj na sestanku jugoslovanskega vodstva odkrito povedal, da po odhodu vodilne revolucionarne generacije (»nas deset tukaj«, kot je rekel) za prihodnost obstajajo tri opcije: slovenska in hrvaška, ki hočeta čim več samostojnosti, opcija nerazvitih, ki podpirajo centralizem, ker imajo od prelivanja sredstev koristi, in

¹² Avnojskim sklepom so kasneje nasprotovali zlasti v Srbiji. Ker srbska delegacija na zasedanju AVNOJ zaradi specifičnih razmer v Srbiji (prevladujočega četniškega vpliva) ni bila izvoljena, pač pa kooptirana iz vojaških enot, se je v Srbiji uveljavila teza, da je bila nova Jugoslavija koncipirana brez njih in da so jih na AVNOJU oškodovali (kar se je zlasti nanašalo na ustanovitev obeh avtonomnih pokrajin).

¹³ Slobodan Nešović: Tretje zasedanje AVNOJ in zasedanje začasne ljudske skupščine Demokratske federativne Jugoslavije 7-26. avgust 1945, Komunist, Ljubljana, 1975.

¹⁴ Dušan Bilandžić: Hrvatska moderna povijest, Golden Marketing, Zagreb, str. 416–432.

¹⁵ Božo Repe: Utrinki iz bližnjega leta 1962, Teorija in praksa, Ljubljana, leto XXVI, 1989 št.11/12 in leto XXVII, 1990, št 1/2

srbska opcija, ki je hegemonistična. Kardelj je največ možnosti napovedal srbski opciji. Zato je želel, da republike postanejo čim bolj samostojne, resnične države, federacija pa le "okrogla miza", kjer bi se dogovarjale o zadevah (enotni ekonomski in monetarni politiki, enotni obrambi in enotni zunanji politiki). Tito je na ta koncept pristal, ker je Kardelj v njem ohranil tri glavne varovalne mehanizme titoizma.¹⁶

Reforma, ki je sledila, je zlasti v razvitih republikah pripeljala do t.i. partijskega liberalizma. Vodstva republik so hotela več demokracije (vendar znotraj socialističnega sistema), tržno ekonomijo (s socialno državo) in čim bolj samostojen položaj republik.¹⁷ Prihajalo je do nacionalnih nemirov in konfliktov z zveznim centrom (demonstracije na Kosovu leta 1981, t.i. množično gibanje na Hrvaškem leta 1971, slovenske zahteve po bolj radikalni reformi federacije). Tito je ocenil, da to ogroža usodo federacije, monopolni položaj zveze komunistov in njegov lastni položaj, in je s temi gibanji obračunal. Popustil pa je pri nacionalnem vprašanju. To je posameznim republikam omogočilo, da so postopoma krepile lastno državnost znotraj jugoslovanske federacije (med drugim so bila npr. uvedena republiška predsedstva, republiške vlade so imele svoja ministrstva za mednarodno sodelovanje in za obrambo ter svoje narodne banke). Ker znotraj republik ni bilo prave demokracije, so s federalizacijo nastale republiške oligarhije, ki so znotraj doseženih pristojnosti nekontrolirano gospodarile na svojem. Zaradi tega novi ustavni model nikoli ni zares deloval, kanali odločanja pa so v glavnem potekali mimo skupščinskih teles.

Jugoslavija po Titovi smrti – neuspešnost politike " tudi po Titu – Tito"

Ko je Josip Broz – Tito leta 1980 resno zbolel in ni več prišel iz bolnice, zdravstveno stanje države, ki jo je vodil, ni bilo dosti boljše od predsednikovega, le da so ga prikriivali. Toda takrat bi le redko kdo pritrdil takemu stališču. Jugoslavija je vzbujala vtis mirne, stabilne države s solidnim standardom, rešenim nacionalnim vprašanjem in mednarodnim ugledom, ki je nekajkrat presegal njeno velikost in ekonomsko moč. Tudi svetovne analitike je miren prehod presenetil, državniki so mu priredili enega največastnejših pogrebov v 20. stoletju, v interesu veselil, še zlasti ZDA in zahodnih držav pa je bilo, da Jugoslavija obstane. Demokracija je bila tukaj drugotnega pomena. Tito ob svoji smrti ni izrekel kakšnih velikih besed v slogu "Čuvajte mi Jugoslavijo" (kakaršne so pripisovali jugoslovanskemu kralju Aleksandru Karađorđeviću, ko je umiral po atentatu v Marseillesu leta 1934). Tudi ni zapustil politične oporoke (celo običajne ne, saj osebne lastnine skorajda ni imel). Za politično oporoko so vsak zase proglašali besede, ki jih je – največkrat resigniran in zaradi slabega zdravja in slutnje konca slabo razpoložen - izrekel tej ali oni delegaciji ali posamezniku konec leta 1979.¹⁸ Takoj po njegovi smrti se je začel srdit boj za spremembo odnosov v federaciji, vendar z različnih zornih kotov. Federalizacijo Jugoslavije v sedemdesetih letih so centralistični politiki, vrh vojske, pa tudi srbska inteligenca imeli za slovenski

¹⁶ Dušan Bilandžić: Hrvatska moderna povijest, Goleđen Marketing, Zagreb, str. 482 – 489.

¹⁷ Božo Repe: "Liberalizem" v Sloveniji, Borec, Ljubljana 1992.

¹⁸ Zadnja delegacija, s katero se je srečal tik pred odhodom v bolnico, 24. decembra 1979, je bila slovenska. Na razgovoru je kritiziral preveliko potrošnjo in se zavzemal za kratke, enoletne mandate na funkcijah, ki so jim Slovenci nasprotovali, ker so se jim zdeli neracionalni (Razgovor predsednika Tita z delegacijo SR Slovenije, 24. decembra 1979, Arhiv republike Slovenije, dislocirana enota I.).

konstrukt, v politiki slovenskega vodstva so videli nacionalni pragmatizem in taktiko postopnega, ampak vztrajnega uresničevanja svojega nacionalnega cilja - uresničitve samostojne slovenske države, pri čemer naj bi Slovenci, kot se je izrazil srbski pisatelj Dobrica Ćosić, uporabljali metode "inteligentnega makia-velizma." Dokler je bil Tito živ, tega niso upali na glas povedati, čeprav je bil že v sedemdesetih letih sklenjen tudi tihi dogovor med delom srbske politike in vojsko, da je treba zrušiti ustavo iz leta 1974.¹⁹ Na federacijo so – vendar z drugega zornega kot - z mešanimi občutki začeli gledati Slovenci in za njimi Hrvati. To je bilo pogojeno z gospodarsko krizo, izginjanjem strahu pred nekdanjimi velikimi sovražniki (Nemci in Italijani) in naraščanjem strahu pred agresivno srbsko politiko. Vendar so se v prvi fazi Slovenci zadovoljili z "ustavobraniteljstvom", torej obrambo Titove dediščine v mednacionalnih odnosih. Ker so po Titovi smrti znotraj posameznih republik potekala vrenja in boj za oblast med posameznimi frakcijami (v Srbiji npr. med Slobodanom Miloševićem in Ivanom Stambolićem, tedanjim predsednikom republiškega predsedstva), se v funkcioniranju jugoslovanske federacije do druge polovice osemdesetih let ni spremenilo nič bistvenega. Na najvišjih državnih in partijskih funkcijah so v glavnem rotirali ljudje, ki so na oblast prišli po obračunu s t.i. partijskim "liberalizmom" v sedemdesetih letih. Šlo je bodisi za preizkušene stare kadre iz revolucije, ki so bili že v zatonu svoje biološke moči (v prvi polovici osemdesetih let je po Jugoslaviji krožila šala o vodilnem politiku, ki je na letališču svojega spremljevalca vprašal: "Ali mi od nekod prihajamo ali nekam gremo?"), bodisi politike mlajše generacije, ki so se še pravi čas postavili na zmagovalno stran.²⁰ Po Titovi smrti politikov z jugoslovansko karizmo ni bilo več in tudi sistem je bil koncipiran tako, da "čistih" federalnih funkcij, takih, na katere bi lahko prišli ljudje neodvisno od volje republik, ni bilo več. V prvi polovici osemdesetih let torej politične in ekonomske postavke "titoizma" uradno niso bile postavljene pod vprašaj. Samoupravni socialistični sistem je bil označevan kot dober, le da bi ga bilo treba bolj dosledno uresničevati v praksi. Protislovje med uradno proklamiranim socialističnim patriotizmom, bratstvom in enotnostjo (izraženo v geslu "tudi po Titu Tito"), ki je ostalo nespremenjeno v političnih programih, partijskih resolucijah, šolskih učbenikih in na proslavah, ter med realnim doživljanjem Jugoslavije pa je bilo velikansko. Kulturne in ekonomske razlike (7:1 med Slovenijo in Kosovom), slabo medsebojno poznavanje in stereotipne predstave drug o drugem so bile v osemdesetih letih – kljub večdesetletnemu skupnemu življenju morda celo večje kot prej. Informacijski sistemi so funkcionirali predvsem znotraj republik, začela pa se je gospodarska agonija.

¹⁹ To je jasno priznal tudi zadnji jugoslovanski obrambni minister Veljko Kadijević v knjigi spominov z naslovom *Moje videnje raspada* (Politika, Beograd 1993)

²⁰ Tito je v glavnem obračunal s "tehnokratsko" generacijo srednjih let, ki je sicer sodelovala v vojni in revoluciji, ni pa bila toliko obremenjena z ideološkimi obrazci, da ne bi zaznala velikih sprememb v svetu (spreminjanja socialne strukture družbe, izginjanje klasičnega delavskega razreda in krepitev srednjega sloja, nastanek "države blaginje" v skandinavskih in zahodnoevropskih državah, začetek prehoda v postindustrijsko družbo). Zaradi premočne predvojnne generacije revolucionarjev srednja generacija ni uspela narediti preboja in se je zato imela za "izgubljeno", v sedemdesetih letih jo je začela nadomeščati najmlajša generacija povzpeticov iz partijskega in državnega aparata, ki se je sicer sklicevala na "revolucionarne tradicije", dejansko pa na sistem ni bila vezana čustveno niti ga ni želela spreminjati, pač pa se mu je zgolj prilagodila, živela udobno malomeščansko življenje in delala kariero

Vzpon nacionalizma

Mednacionalno in politično ravnovesje v federaciji je bilo po Titovi smrti krhko. Prej potlačene nacionalne (in tudi nacionalistične) zahteve so začele prihajati na površje. Leta 1981 je prišlo do upora Albancev na Kosovu, ki je bil v precejšnji meri iracionalen, saj je bila pokrajina skoraj izenačena z republikami (upor se je ponovil konec osemdesetih let, tokrat upravičeno, saj so jim Srbi s spremembo ustave odvzeli avtonomijo). Po drugi strani se je večal centralistični pritisk. Ustava iz leta 1974, ki je pomenila višek jugoslovanskega federalizma, je bila nekaj vmesnega med federacijo in konfederacijo, zvezno ustavo je nekako izenačevala z republiškimi in ji ni dajala absolutnega primata. Po drugi strani pa - čeprav je republikam dajala veliko pravic - ni v celoti izhajala iz načela izvirne suverenosti republik in Jugoslavije ni definirala kot zveze držav (konfederacije), pač pa še naprej kot zvezno državo (federacijo). Ustava je (tako kot sicer vse povojne ustave) zagotavljala pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. Ni pa definirala, kako naj bi pravico narodi oz. republike uresničili. Tudi sicer so si bila pravna mnenja o tej pravici različna: del pravnikov je menil, da je bila z nastankom socialistične Jugoslavije izčrpana, drugi del je zagovarjal njeno stalnost in neodtujljivost. Sistem, vzpostavljen na ustavi iz leta 1974, je lahko funkcioniral le, dokler so obstajali trije najmočnejši varovalni mehanizmi, ki smo jih že omenili: enotna zveza komunistov, ki je delovala po načelu demokratičnega centralizma in s svojo vodilno vlogo to načelo tudi prenašala širše na družbo, enotna armada in Tito kot najvišja avtoriteta, poveljnik vojske, predsednik države in predsednik zveze komunistov.

V drugi polovici osemdesetih let so se izkristalizirale tri opcije, kakršne je napovedal Kardelj že sredi šestdesetih let: zahteve po konfederaciji (Slovenija in nato Hrvaška), federativna Jugoslavija z močnim centrom, ki bo lahko še naprej prelival sredstva od razvitih k nerazvitim (Makedonija, Bosna in Hercegovina) ter centralizirana Jugoslavija pod srbsko dominacijo - t.i. Srboslavija (Srbija in Črna gora). Srbski intelektualci so kot prvi v Jugoslaviji leta 1986 napisali nacionalni program - t.i. Program Srbske akademije znanosti in umetnosti (SAZU). V javnost je prišel septembra 1986, ko je eden od časopisov (Večernje novosti) objavil dele besedila (v celoti je memorandum najprej izdala srbska diaspora v ZDA). Komisija šestnajstih članov Srbske akademije znanosti in umetnosti je položaj srbskega naroda označila za katastrofalen. Zunaj Srbije, zlasti na Kosovu, so, kot so zapisali akademiki, Srbi podvrženi asimilaciji, v celoti so ekonomsko podrejeni Sloveniji in Hrvaški, so brez države, zaradi komunizma pa izgubljajo tudi lastno kulturno identiteto. Rešitev so pisci videli v spremembi ustave iz leta 1974 in uvedbi "demokratičnega federalizma", to je ukinitvi državnosti republik. Zahtevali so "popolno celovitost srbskega naroda",²¹ ne glede na razdeljenost Jugoslavije na republike in pokrajine. Dejansko je to pomenilo enotno Srbijo (brez avtonomnih pokrajin) oz. v končni posledici uresničitve velikosrbskega programa, to je združitev vseh Srbov v eni državi. V primeru, da bi Jugoslavija obstala, bi bil tak koncept še najbližje ideji o treh banovinah (administrativnih enotah), ki je bila aktualna še v Kraljevini Jugoslaviji ob koncu tridesetih let. To ni bilo realno, saj so dotlej tako Slovenci kot Hrvati (pa tudi Makedonci in Bošnjaki oz. Muslimani) že dosegli bistveno več. Potem ko je na osmi seji CK ZK Srbije septembra 1987 zmagala frakcija Slobodana Miloševića, so srbski akademiki (maja

²¹ Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, septembar 1986, Serbian Literary Association, New York.

1988) podprli novo srbsko vodstvo; le-to pa je začelo uresničevati program akademije, in sicer najprej s podreditvijo Albancev na Kosovu in avtonomno usmerjenih politikov v drugi avtonomni pokrajini - Vojvodini, nato z zamenjavo črnogorskega vodstva in destabilizacijo razmer v krajih, kjer je živel srbsko prebivalstvo (Kninska krajina na Hrvaškem, Slavonija, Bosna in Hercegovina). Srbski nacionalisti so pri tem uporabljali pritisk ulice: organizirali so množične mitinge, ki so v posameznih okoljih prisilili politike k odstopu. To je seveda vodilo k temu, da so svoje nacionalne interese začele braniti tudi druge republike (slovenski intelektualci so nacionalni program izdali februarja 1987). Konflikt se je zato začel najprej med Srbijo in Slovenijo. Ta konflikt ni bil konflikt dveh narodov, pač pa dveh vizij razvoja Jugoslavije: slovenske, usmerjene v tržno ekonomijo, znanstveni in tehnološki razvoj, evropske in svetovne integracije, in srbske: patriarhalne, vase zaprte, centralistične, na predmodernih vzorcih temelječe družbe (medtem ko so se Slovenci hoteli pogajati z EGS in sprejeti evropske kriterije, so bili Srbi prepričani, da je vprašanje demokracije notranja stvar Jugoslavije in da bo Milošević v Evropsko skupnost "prijahal na belem konju"). Slovenci so se pritiska Srbov z odločnimi ekonomskimi in političnimi ukrepi ubranili, spor pa se je intenziviral med Srbi in Hrvati. Tu je šlo za pravi mednacionalni konflikt. Medijska in politična vojna se je postopoma spremenila v pravo, v Sloveniji in na Hrvaškem je prišlo do plebiscita o neodvisnosti, po razglasitvi neodvisnosti pa do vojne.

Zakaj je Tito lahko držal Jugoslavijo skupaj in zakaj je po njegovi smrti razpadla?

Jugoslavija je v povojnih desetletjih doživljala krizne trenutke, ki bi jim v skrajni posledici lahko sledil razpad države: ob času spora s Stalinom leta 1948 na primer, potem ob začetku šestdesetih let, ko so se prvič močno zaostri mednacionalni konflikti in je v vrhu prišlo do hude politične krize, pa tudi v začetku sedemdesetih let, ko je prišlo do obračuna z liberalno usmerjenimi komunisti v Srbiji, Sloveniji, na Hrvaškem in v Makedoniji. Tudi možnost zunanjih intervencij je bila precej blizu realnosti: že ob koncu vojne s strani zahodnih zaveznikov zaradi tržaškega vprašanja, ponavljala pa se je zlasti nevarnost napada s strani Sovjetske zveze. Vsaj dvakrat: leta 1948 in po zatrtju praške pomladi poleti 1968 je bila Jugoslavija neposredno ogrožena.

Politična in mednacionalna struktura je v socialistični Jugoslaviji zdržala dobra štiri desetletja prvič zato, ker je njen položaj, kakršnega si je ustvarila v mednarodnih razmerah, obema blokoma ustrezal, drugič pa zaradi treh notranjih stebrov: enotne vsedržavne komunistične partije, močne in centralizirane vojske z velikim političnim vplivom in Tita kot najvišje avtoritete. Tito, ki je združeval tri najvišje funkcije (partijsko, državno in vojaško), je po pomiritvi s Sovjetsko zvezo (leta 1955 in 1956) imel tudi podporo Moskve (izjema je leto 1968, ko je Jugoslavija podprla »praško pomlad« in se je zato tudi sama znašla v nevarnosti). Moskvi se je Tito kljub samovoljnosti zdel še vedno sprejemljivejši kot kdo od morebitnih naslednikov, ki bi lahko Jugoslavijo obrnil bolj proti zahodu. Tito je z občasnimi notranjimi čistkami uspel zadrževati demokratizacijo in jo nadzorovati, preko nje pa tudi republike, v katerih so vladale nacionalne komunistične oligarhije. Nikoli ni dovolil, da bi izražanje nacionalnih zahtev zašlo čez mejo, ki bi lahko ogrozila obstoj Jugoslavije. Z mešanico državniške in politične spretnosti, osebne karizme in kulta osebnosti, demagogije in zagotavljanja relativno dobrega standarda mu je uspelo vzdrževati naklonjenost ljudi. Dobro življenje Jugoslovancev v zadnjem obdobju Titove vladavine ni bilo posledica eko-

nomske učinkovitosti Jugoslavije, pač pa njenega specifičnega vmesnega položaja, zaradi katerega je dobivala velike finančne injekcije in ugodne kredite, hkrati pa je imela prednosti na vzhodnoevropskih trgih.

Do sozvočja notranjih in zunanjih pogojev, ki so povzročili razpad Jugoslavije, je tako prišlo šele, ko je konec osemdesetih let propadel socializem in ko je začela razpadati Sovjetska zveza, z njo pa tudi vzhodnoevropski socialistični blok. Od treh ključnih "varovalnih mehanizmov" Jugoslavije je najprej odšel Tito, nato je razpadla Zveza komunistov Jugoslavije (v začetku leta 1990), nazadnje (po neuspešni intervenciji v Sloveniji) pa še Jugoslovanska ljudska armada.

Ključno vprašanje je, ali je Tito s svojim funkcioniranjem zaviral razvoj morebitnih boljših političnih in mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji ali pa je s svojo avtoriteto "zamrznil" neizbežno katastrofo. Teoretično bi bilo možno, da bi jugoslovanski narodi medsebojne odnose uredili na interesni podlagi, ne pa da so na Titovo zahtevo vztrajali na že davno izpraznjenem ideološkem geslu iz vojne o »bratstvu in enotnosti«. V optimalni inačici bi bila lahko to konfederacija, ki bi temeljila na tržni ekonomiji s socialno državo. Vendar to potem ne bi bila več socialistična država, po vojni izvedena revolucija bi izgubila svoj smisel, Tito pa svojo integrativno funkcijo. Poleg tega obstaja dvom, ali bi konfederacija dolgoročno lahko obstala, saj so bile kulturne in ekonomske razlike velikanske, politični pluralizem bi povzročil nastanek nacionalnih strank, ki bi – tako kot se je zgodilo v začetku devetdesetih let - delovale dezintegrativno. Titoizem je torej nastal zaradi spleta zgodovinskih okoliščin po drugi svetovni vojni (tako notranjih kot zunanjih) in je bil enkratni pojav. Ni šlo za univerzalen recept, s katerim bi lahko – v znamenju gesla tudi po Titu – Tito – podaljšali oz. ohranili življenje Jugoslaviji. Za obdobje po koncu bipolarnosti in komunizma v Evropi bi jugoslovanski narodi morali najti drugačen recept od titoizma, kar pa jim ni uspelo.

Božo Repe

TITO ALS DIE DRITTE »INSTITUTION« IM SOCIALISTISCHEN JUGOSLAWIEN

Zusammenfassung

Der Autor macht sich in seinem Beitrag den Gedanken über die Ursachen, wegen welchen sich Jugoslawien unter Titos Führung vier und halb Jahrzehntlang erhalten hat. Der Grund wegen, war erstens daß die Stellung die sich Jugoslawien in den internationalen Verhältnissen erschaffen hat, den beiden Blöcken entsprochen hat und zweitens wegen drei innerlichen Stützen: der einheitlichen allstaatlichen Kommunistischen Partei, starken und zentralisierten Armee mit großem politischen Einfluß und Tito als die höchste Autorität. Tito, der in seinen Händen drei höchste politische Funktionen vereint hat (Parteivorsitzende, Staatspräsident und Oberbefehlshaber der Armee), hatte nach der Besänftigung der Situation mit der Sowietunion (in Jahren 1955 und 1956) auch die Unterstützung von Moskau (eine Ausnahme ist das Jahr 1968, als Jugoslawien den »Prager Frühling« unterstützt hat, und deswegen auch selbst in Schwierigkeiten geraten ist). Das Jugoslawische System basierte zwar auf den selben politischen Ausgangspunkten, wie der staatlicher Sozialismus in Osteuropäischen Staaten (Einparteiensystem, überwiegende ideologische Kriterien in der Gesellschaft) hatte aber Halbmarkt Ökonomie und war Weltweit offen. Tito hat es geschafft die Zuneigung der Leute mit der Mischung von staatlichen und politischen Geschicklichkeit, persönlicher Charisma und Persönlichkeitskult, Demagogie und die Sicherstellung eines relativ guten Standards, aufrechtzuerhalten.

Die Schlüsselfrage die sich dabei stellt ist, ob Tito die Entwicklung der eventuellen besseren politischen und nationalen Beziehungen in Jugoslawien gehemmt hat, oder hat er mit seiner Autorität die unausweichliche Katastrophe »zugefroren«. Theoretisch wäre es möglich, das die Jugoslawische Völker ihre Beziehungen auf eine Interessen Basis regeln würden, und nicht daß die, auf Titos Förderung, auf einem schon längst entleerten ideologischen Moto aus der Kriegszeit (»Bruder-

schaft und Einheit») insistiert haben, in einer optimalen Variante könnte daß eine Konfederation sein, die auf Marktwirtschaft basieren würde. Das wäre dann aber kein socialistische Staat mehr, nach dem Krieg ausgeübte Revolution würde ihren Sinn verlieren und Tito seine zusammenhaltende Funktion. Auserdem besteht der Zweifel, ob die Konfederation langfristig bestehen könnte, da die kulturellen und ökonomischen Unterschiede riesengroß waren, der politische Pluralismus würde die Entstehung der nationalen Parteien verursachen, die – so wie am Anfang der neunziger Jahre – desintegrativ wirken könnten. »Titoismus« entstand also wegen verschiedenen historischen Umstände nach dem Zweiten Weltkrieg (innerliche wie auch äußerliche) und war eine einmalige Erscheinung. Es ging um keine Universalrezept mit welchem könnte man – im Zeichen des Motos »nach dem Tito – Tito« – die Existenz von Jugoslawien verlißern oder zu erhalten. Für die Periode nach dem Ende der Bipolarität und des Kommunismus in Europa hätten die Völker Jugoslawiens ein anderes Rezept als Titoismus finden sollen, was aber nicht gelang.

ZALOŽBA
ZRC

Jurij Fikfak

LJUDSTVO MORA SPOZNATI SEBE

PODOBE NARODOPISJA V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

Z izhajanjem *Kmetijskih in rakodelskih novic* leta 1843 je lahko slovenski bralec začel odkrivati bogastvo svoje ljudske kulture. To podobo so mu »risali« v potopisih, v domoznanskih spisih in v strokovnih člankih Matija Majar, Davurin Trstenjak, Fran Cegnar, Fran Levstik, Janez Trdina, Matija Valjavec, na koncu stoletja pa Karel Štrekelj, Gregor Krek, Ivan Navratil in Matija Murko. Upodobitve različnega značaja odpirajo vprašanja o ambivalentnih obličjih in razmerjih raziskovalcev do ljudskega izročila, o (ne)razumevanju informatorjev in o jeziku zapisov. Čas druge polovice 19. stoletja pa je tudi doba dinamičnega oblikovanja ne le samopodnbe slovenstva in kulture, temveč tudi posebnega pogleda, ki si podeli ime *narodopisje*. Knjiga tako prikazuje nastajanje in oblikovanje narodopisja kot samosvoje in samostojne vede na Slovenskem in odpira vprašanja o tem, kako naj sodobni bralec razume dela, ki so v iskanju slovenstva in pomena kulture za narodovo samoopredelitev, marsikdaj zamolčala informatorjevo izvirno govorico, in njegov jezik in obličja zapisala tako, da bi bila sprejemljiva mestno izobraženemu naslovniku.

1999, 242 str., 17 x 23 cm, trda vezava, ISBN 961-6182-71-4
(sozaložnik: Založba Forma 7, Ljubljana).

Cena: 4.610 SIT (stroški poštnine niso vključeni v ceno).

Založba ZRC

P.P. 306, 1001 Ljubljana

tel/fax: 01/425 77 94

E-pošta: zalozba@zrc-sazu.si

"DOGODIVŠINE ŠTAJERSKE ZEMLE" ANTONA KREMPLA V "KREMPLJIH" CENZURE

Darko Friš* - Mateja Matjašič Friš**

UDK 94 (436) "18"
351.751.5 (436) "18"

FRIŠ Darko, MATJAŠIČ FRIŠ Mateja: "Dogodivšine štajerske zemle" Antona Krempla v "krempljih" cenzure. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000) 3, str. 429-456, 148 cit.

Izvirnik v slovenščini, povzetek v nemščini, izvleček v slovenščini in angleščini.

Razprava govori o predmarčni cenzuri v habsburški monarhiji in težavah, ki jih je imel s cenzorji Anton Krempl pri objavi svoje knjige *Dogodivšine štajerske zemle*. Krempl je svoje delo zaradi pripomb cenzorjev štirikrat predelal in na novo prepisal. Po mnenju Božidarja Raiča naj bi bil najbolj sporen tretji rokopis, ki ga danes hrani Univerzitetna knjižnica v Mariboru. Da bi ugotovila, katere vsebinske in pomenske popravke je narekovala cenzura, sta avtorja podrobno analizirala razlike med ohranjenim tretjim rokopisom in objavljeno četrto različico knjige.

UDC 94 (436) "18"
351.751.5 (436) "18"

FRIŠ Darko, MATJAŠIČ FRIŠ Mateja: "Adventures of the Styrian Land" by Anton Krempl (=Claw) in the claws of the censorship. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000) 3, pp. 429-456, 148 notes.

Original in Slovenian, summary in German, abstract in Slovenian and English.

The presentation speaks of the pre-March censorship in the Hapsburg Monarchy and the difficulties Anton Krempl had related to it as he published his book *Dogodivšine štajerske zemle* (=Adventures of the Styrian Land). Due to the comments of the censors, Krempl was forced to rewrite and copy the book four times. According to Božidar Raič the third manuscript, today kept in the University Library in Maribor, was the most controversial one. In order to establish which changes in content and meaning were required by

---

* Dr. Darko Friš, izredni profesor, Pedagoška fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška c. 160, SI - Maribor.

** Dr. Mateja Matjašič Friš, univerzitetna docentka, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za biografiko in bibliografijo, Novi trg 5, SI - 1000 Ljubljana.

the censorship, the authors of this paper made a detailed analysis of the differences between the preserved third manuscript and the published fourth version of the book

Predmarčna Avstrija je bila v zgodovino pisju deležna zelo različnih sodb. Kot bidermajersko obdobje s svojim udobnim načinom življenja ljubljena in opevana, je bila zaradi odnosa do industrijskega razvoja in njegovih posledic, predvsem pa zaradi zatiranja svobode duha, ostro obsojena. Na duhovno-političnem področju je predmarčna doba zaznamovana predvsem zaradi neprestanega boja proti osnovni zahtevi liberalizma - dostojanstvu človeka.¹

Avstrijska vladarska hiša si je po spremembah, ki jih je prinesla francoska revolucija, še utrdila svoj konzervativni pogled na svet, po katerem svobodno mišljenje in temeljne reformne ideje vodijo naravnost v strahovlado, zato jih je treba že v kali zatreti. Za cesarja Franca I. je veljalo, da sta bila njegov "strah pred demokracijo in odpor do sprememb že bolezenska". Pri izvajanju represivnega sistema nadzora je igral najpomembnejšo vlogo njegov tvorec, minister in kasnejši avstrijski državni kancler knez Klemens Metternich.² Poglavitna naloga tega sistema je bila ohraniti državne strukture obstoječe absolutistične vladavine znotraj "svete zveze", ustanovljene leta 1815, z namenom, da se obranita zakoniti red in mir na podlagi krščanskih načel in zatrejo revolucionarna vrenja, liberalne ideje ter narodnoosvobodilna in zedinjevalna gibanja, kjerkoli bi se pojavila.³ Sredstva policijske države je uporabil v spopadih z nacionalnimi, liberalnimi in demokratičnimi strujami in se pri tem uprl na plemstvo, katoliško cerkev in vojsko.⁴

Metternich, ki je po drugem dunajskem kongresu leta 1815 dobil naziv "kočijaž Evrope", je največjo nevarnost za večnacionalno avstrijsko cesarstvo videl v nacionalizmu in liberalizmu, predvsem pa v zahtevah po ustanovitvi ustavne monarhije in zagotovitvi svobode tiska, mišljenja in zborovanja. Mislecem je pripisoval krivdo za izbruh revolucionarnih nagnenj, ki zmeraj prikrito tičijo v ljudeh. Prebivalci monarhije - predvsem seveda izobraženci in študentje - so bili nasploh zelo nezadovoljni s tako imenovanim Metternichovim sistemom, za katerega so bili značilni cenzura, ovaduh, policija, kršenje človekovih pravic in absolutistično vodenje države.^{5,6} Cenzuro in tajno policijo je izoblikoval že reformator Jožef II., pri Francu I. pa se je ta sistem povezal s političnim konzervativizmom. Policiji je nenehno širil prostor delovanja; avstrijska policija in njeni nepreštevni ovaduh in zaupniki so kmalu zasloveli daleč naokoli. Nadzorovali so predvsem izobražence, prostozidarje in tujce in nenehno še zaostrovali cenzuro. Uvoz tujega tiska je bil prepovedan, cenzura pa je strogo pregledovala vse domače knjige in časopise, nadzorovala je celo napise na nagrobnikih in na igračah.⁷

Sadovi dunajskega kongresa so deloma zavarovali ravnesje evropskih velesil in poskusili uskladiti protislovne interese; v marsikateri rešitvi pa je tičal

¹ Julius Marx, Die osterreichische Zensur in Vormarz, Dunaj 1959, str. 5.

² Ernst Joseph Gorlich, Felix Romanik, Geschichte Österreichs, Dunaj 1995, str. 339.

³ Ferdo Gestrin, Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 43.

⁴ Prav tam, str. 47.

⁵ E. J. Gorlich, F. Romanik, n.d., str. 339-341.

⁶ Danes avstrijski zgodovinarji menijo, da je bil vpliv Metternicha v zunanji politiki nesporno prevladujoč. V notranji politiki pa je v času Ferdinanda I. (1835-1848) igral pomembno, morda prevladujočo vlogo vplivni "regent", član Tajne državne konference, Franc Anton grof Kolowrat-Liebsteinsky; glej Julius Marx, n.d., str. 49-53; E. J. Gorlich, F. Romanik, n.d., str. 344; Brigitte Vacha, Walter Pochl, Karl Vocelka, Habsburžani, Zgodovina evropske rodbine, Ljubljana 1994, str. 379.

⁷ J. Marx, n.d., str. 12.

zarodek novega spora. Novo nastale državne meje se niso ravnale po narodnih in jezikovnih mejah, zato so vso 19. stoletje zaznamovala narodna gibanja, ki so nasprotovala določanju mej na podlagi teženj velesil in se zavzemala za enotne narodne države: vrelo je med Grki, Poljaki, pozneje Nemci in Italijani, pa tudi raznimi slovanskimi narodi.⁸

Kakor so gospodarske in socialne spremembe tedanje Evrope zajele tudi slovenske dežele, tako so se v različnih oblikah na Slovenskem pojavljali tudi svetovnonazorski, politični in nacionalni konflikti, značilni za to obdobje odkritega ali podtalnega boja med idejami francoske revolucije in naprednega meščanstva ter idejami reakcije in konzervativizma.⁹ Val narodnega prebujenja je med drugimi slovenskimi pokrajinami v začetku 19. stoletja zajel tudi vzhodno Štajersko (Slovenske gorice s Prekijo). Že v predmarčnem času so se občasno prikazovala žarišča spopadov med prebujajočo se slovensko zavestjo in vsenemškim državnim konceptom, ki so se nato tako silovito razplamtela v obdobjih po marčni revoluciji.¹⁰ Po Metternichovem in cesarjevem mnenju se liberalna in narodna gibanja, takrat še omejena na razmeroma majhen del izobražencev, niso tikala politike, temveč policije, zato nosilci liberalnih, demokratičnih in revolucionarnih idej, ki so se v glavnem podtalno in naskrivaj širile na Slovenskem, zaradi policijskega režima in stroge cenzure niso imeli možnosti, da bi jih svobodno izpovedovali. V tisku, še bolj pa v zasebni korespondenci predmarčne dobe so se mnogo pritoževali nad cenzuro in izražali obup nad zaostalostjo, omejenostjo, konzervativnostjo in sebičnostjo okolja.¹¹

Redki prebujajoči se izobraženci na Slovenskem so bili sprva predvsem iz duhovskega stanu. Delovali so večinoma kot posamezniki ali združeni v manjše skupine, kakor so jih oblikovali razmere, nagnjenja in nazori, zavestno pa so težili po širši povezavi in stikih z drugimi slovenskimi pokrajinami, saj se je ravno v predmarčni dobi izgrajevala zavest povezanosti Slovencev različnih dežel v en sam narod.¹²

Težišče slovenskega narodnega gibanja je imelo vseskozi literarni in sploh kulturni značaj, kar pa je v tedanjih okoliščinah predstavljalo prvi korak v politično življenje naroda.¹³ Slo je namreč v prvi vrsti za izbojevanje mesta, ki naj ga ima v javnosti slovenski jezik na slovenskih tleh. Pobude in predlogi slovenskih buditeljev pa so se le deloma uresničevali in še ti le po dolgotrajnih prizadevanjih, prepričevanjih in ob premagovanju najrazličnejših pomislekov in ovir.¹⁴ Značilno je, da je zaradi duhovniškega poklica večina zgodnjih preroditeljev na prvo in največje nasprotovanje naletela že v okviru cerkvene organizacije. Nemški cerkveni vrhovi, ki so izvirali le iz višjih družbenih plasti, niso bili samo druga, temveč v večini primerov tudi prva roka državnih oblasti.¹⁵ Zato pa si toliko večje priznanje zaslužijo tisti naši preroditelji, ki so našli v sebi moralno moč in pogum, da so se spustili v dostikrat na zunaj prikrit boj za narodnostne pravice svojega ljudstva.

⁸ Rober A. Kann, *A History of the Habsburg Empire (1526-1918)*, London 1980, str. 244-245.

⁹ F. Gestrin, V. Melik, n.d., str. 75.

¹⁰ Stanko Kotnik, *Trije drobci o narodnem prebujanju vzhodne Štajerske*, v: *Svet med Muro in Dravo*, ur. Viktor Vrbnjak, Maribor 1968, str. 699.

¹¹ F. Gestrin, V. Melik, n.d., str. 82.

¹² S. Kotnik, n.d., str. 699.

¹³ Matjaž Birk, "...vaterländisches Interesse, Wissenschaft, Unterhaltung und Belehrung...", Maribor 2000, str. 33-34

¹⁴ F. Gestrin, V. Melik, n.d., str. 76.

¹⁵ S. Kotnik, n.d., str. 699.

* * *

V okolici Radgone na štajerski slovensko-nemški meji se je konec 18. stoletja rodilo kar nekaj pomembnih slovenskih izobražencev. Mednje zagotovo prištevamo tudi duhovnika, narodnega buditelja, nabožnega pisca in zgodovinopisca Antona Krempla,¹⁶ ki ga je "mejaštvo" že zelo zgodaj zaznamovalo, "da se je vse življenje kot rodoljub in zgodovinar živo zanimal za politično in kulturno zgodovino na ozkem slovenskem narodnem prostoru, a tudi v celotni Avstriji in Evropi".¹⁷

Krempl se je rodil 29. januarja 1790 v želarski (kajžarski) hiši na Poliškem vrhu pri Gornji Radgoni. Ljudsko šolo je obiskoval v Gornji Radgoni, gimnazijo pa najprej v Mariboru, 5. in 6. razred pa v Gradcu, kjer je nato dokončal še dva letnika liceja in se leta 1811 vpisal na bogoslovje.¹⁸ Posvečen je bil v tretjem letniku leta 1814 v Št. Andražu, saj tega leta škofijski sedež v sekovske škofije ni bil zaseden. Krempl je v Gradcu študiral ravno v času, ko so na graškem liceju poskusno za tri leta ustanovili stolico slovenskega jezika. Prvi profesor na stolici Janez Nepomuk Primic je zbiral okoli sebe slovenske bogoslovce in jih na predavanjih, prežetih z gorečim domoljubjem, navduševal za slovenski jezik.¹⁹ Temu krogu se je pridružil tudi Krempl, ki je še zlasti kazal veliko vnemo za učenje materinščine, sestavljanje slovenskih pridig in zbiranje gradiva iz knjižnic. O tem priča pismo, ki ga je Jernej Kopitar 14. junija 1812 pisal Dobrovskemu, v katerem Krempla imenuje med Primčevimi tekmeči za profesorsko mesto.²⁰ Kremplovo zagnanost dokazujejo tudi besede njegovega sošolca Ignaca Pirkerja, kasnejšega župnika pri sv. Bolfenku na Kogu, ki jih je povzel Božidar Raič,²¹ Kremplov prvi in poleg Janka Glazerja edini pomembni življenjepisec, v Narodnem koledarju leta 1869: "Zdi se, ka je (Krempl, opis avtorjev) zlagal same slovenske povedi, pesmi in druge primerne in potrebne sestavke."²² Ker je bil zaradi svojega domoljubja deležen velikega zasmehovanja nemških sošolcev, se je, zavedajoč se svojega mejaštva in zgodnje zrelosti, pogosto "zagrizel v hakega Nemca" in ga v besednem dvoboju premagal, "kakor, da bi si hotel s tem osvoboditi dušo vplivov družbenega in najbrž tudi narodnega zapostavljanja."²³

Različni raziskovalci življenja in dela Antona Krempla so enotni v mnenju, da je njegovo zanimanje za zgodovinopisje že v času študija v Gradcu s svojimi predavanji vzbudil profesor Albert Muchar, ki pa naj bi po pričevanju njegovih slovenskih študentov pretirano poudarjal nemški politični in kulturni vpliv na Slovence in Slovane. Njegov vzvišeni odnos do slovenskega življa na Štajerskem in v Avstriji je v Kremplu vzbujal upor in njegova narodna gorečnost se je izoblikovala v željo raziskati in napisati za tisti čas tako potrebno zgodovino slovenskega naroda.²⁴

¹⁶ V prispevku se deloma opirava na članek (in ga mestoma povzemava): Darko Friš, Zgodovinopisje na Spodnjem Štajerskem v Dajnkovem času, v: Dajnkov zbornik, Referati s simpozija v Črešnjecih, ur Marko Jesenšek, Maribor 1998, str. 339-349

¹⁷ Anton Slodnjak, Anton Krempl (1790-1844) in njegove Dogodivščine Štajerske zemlje, v: Anton Krempl, Dogodivščine štajerske zemle. S posebnim pogledom na Slovence (druga izdaja), München 1974, str. V.

¹⁸ Slovenski biografski leksikon (dalje SBL), prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 567.

¹⁹ Johann Nep Primic, Vorlesungen über die Slovenische (oder Windische) Sprache, Der Aufmerksamkeit, Nr 34, 25 aprila 1812, v: Davorin Trstenjak, Janez Bapt Šmigoc, Slovenski narod, 1876, št. 39

²⁰ SBL, prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 567, A. Slodnjak, A. Krempl, n. d., str. VI.

²¹ Božidar Raič (Matija Reich), duhovnik, narodni buditelj, jezikoslovec, politik in publicist (1827-1886), SBL, tretja knjiga, Ljubljana 1960-1971, str. 9-13

²² Božidar Raič, A. Krempl, Narodni koledar, Sporočilo in letopis Matice slovenske za leto 1869, Ljubljana 1868, str. 87

²³ A. Slodnjak, A. Krempl, n. d., str. VI

²⁴ Prav tam, str. VIII

O profesorju modroslovja in nemškem zgodovinarju Albertu Mucharju (v Kremplovi knjigi najdemo podatek, da je bil "slovenskega pokolenja")²⁵ je Božidar Raič zapisal, da je črtil vse, kar je bilo slovenskega, in ga imenoval "*najhujši slovanožder*". Muchar naj bi se zaradi kasnejših Kremplovih "*dičnih zgodb slovenskih pradedov*", s katerimi je dokazoval "*nekdanjo slovenskost gornjega Štirskega*" in z njimi spodbijal Mucharjeve zgodovinske raziskave, v zrelih letih začel učiti celo slovenskega jezika. Pri učenju slovenščine pa ni vztrajal, zato mu po Raiču ni preostalo drugega, kot še naprej "*psovati slovenske modroslovce*."²⁶

Anton Kreml (1790-1844), v: Dom in svet, Ljubljana 1995, str. 641.

Leta 1815 so mladega dušnega pastirja Krempla poslali v župnijo Svetinje pri Ljutomeru. Njegov prvi župnik je bil znani narodni buditelj, navdušeni Ilirec Mihael Jaklin, sorodnik kasnejšega Kremplovega kolega Stanka Vraza. Ravno Jaklin ima največje zasluge za to, da si je mladi kaplan poglobil in dokončno izoblikoval rodoljubno slovensko in vseslovansko zavest. Ker se je zavedal, kako pomembno je znanje domačega jezika pri dušnopastirskem in vzgojiteljskem delu v šolah, je Krempla vzpodbujal, da je dnevno vadil slovensko pisanje in izgovorjavo.²⁷ Njegov jezik je bil zelo okoren, kar je lahko razumeti, saj se v šolah ni

²⁵ Anton Kreml, Dogodivšine štajerske zemle. Z' posebnim pogledom na Slovence, Gradec 1845, str. 253.

²⁶ Božidar Raič, A. Kremplj, Národní koledar, Sporočilo in letopis Matice slovenske za leto 1869, Ljubljana 1868, str. 92.

²⁷ A. Slodnjak, A. Kreml, n.d., str. VII.

učil materinščine - bil je samouk - takratno šolanje je potekalo izključno v nemškem jeziku.²⁸ Kasneje je v *Dogodivšinah štajerske zemle* zapisal: "Da se pa slovenščina pri nas tak gubi, pride po tem, da Nemci Slovence čertijo, ino Slovenci za tega volo svojo narodnost duže bol zapušajo, ino le nemško bol štimajo; to pride od tega, da mnogi gospodski služebniki, duhovniki ino školniki slovenstva nič ne štimajo - za tega volo se tudi v' mnogih šolah samo nemško vuči, če ravno je samo nemški vuk slovenskim otrokom mlačenje prazne slame, ino njih v' šolo hojenje sama zamuda...."²⁹ S svojim prvim župnikom je Krempel ostal v prijateljskih stikih vse do njegove smrti, Jaklin pa je pomembno vplival tudi na njegovo kasnejšo naklonjenost ilirizmu.

Po dobrih šestih mesecih službovanja v Svetinjah je bil Krempel leta 1816 premeščen v Ormož, kjer je začel s svojimi prvimi konkretnimi pisateljskimi poskusi v slovenskem jeziku. Na ustno in pismeno željo več duhovnikov je začel pripravljati izbor svojih pridig v nepopačenem, izvorno čistem ljutomerskem narečju. Odgovor iz nemške škofijske pisarne v Gradcu pa je bil vse prej kot vzpodbuden - navdušenja za slovensko versko knjigo je bilo na najvišjem mestu bore malo. Šele po sedemletnem zatišju je na veliko razočaranje avtorja izšlo prvo delo iz napovedanega programa. Vendar to ni bila zajetna knjiga že pripravljenih pridig, temveč le drobni dvojezični Nemško-slovenski Katekizmuš, ki ga je avtor natisnil z uvodno pripombo, s katero je obtožil cerkveno oblast, ki se nikakor ni hotela odreči svojemu prepričanju, da je slovenščina v knjigi samo posrednik za boljše razumevanje nemščine.³⁰ Janko Glazer je v Slovenskem biografskem leksikonu zapisal, da je Krempel v tem obdobju "že zaključena osebnost, z jasno lastno ideologijo, v svojem rodoljubnem mišljenju tako neustrašen, naravnost agresiven," zaradi česar je prišel navzkriž s predstojniki in sodiščem in bil leta 1820 premeščen na Ptuj.³¹ Tam je služboval do leta 1827, zadnji dve leti kot župnijski vikar, vodil pa je tudi pripravljalni tečaj za bodoče gimnazijce. V tečaju je med drugimi poučeval mladega, takrat 14-letnega Stanka Vraza, sina sestrične svojega prvega župnika Jaklina,³² kar je pomenilo začetek dogleetnega znanstva s tem kasneje najpomembnejšim predstavnikom ilirizma na Slovenskem.³³

Na Ptuj se je Krempel seznanil tudi z lokalnim zgodovinarjem, kuratom Simonom (Šimnom) Povodnom (1753-1841), ki je odločilno vplival na Kremplovo zanimanje za zgodovino. Povoden se je ukvarjal s proučevanjem cerkvene, politične in kulturne preteklosti starejših obdobij, predvsem Ptujja in Spodnje Štajerske. Gradivo je zbiral v arhivih župnij, samostanov, gradov in drugje, bil odličen poznavalec literature tedanjega časa, obenem pa je kot kronist beležil vsakodnevne dogodke. Povoden je bil tudi izredno ploden pisec (pisal je v nemškem jeziku), saj je v treh desetletjih napisal trideset zgodovinskih del s skupno okoli 8.000 stranmi, vendar pa zaradi pretirane skromnosti večji del tega obsežnega opusa ni nikoli objavil. Njegove rokopise hrani deželni arhiv v Gradcu, en rokopis pa hranijo tudi v Univerzitetni knjižnici v Mariboru in v Zgodovinskem arhivu na Ptujju.³⁴ Povoden se je v svoji skromnosti izkazal tudi kot izredno plemenit

²⁸ Božidar Raič, Anton Krempelj Njegovo življenje in književno delovanje, Ilustrovani Narodni koledar, 1896, str. 82

²⁹ A Krempel, n. d., str. 237.

³⁰ S Kotnik, n. d., str. 700.

³¹ SBL, prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 567, A. Slodnjak, A. Krempel, n. d., str. VII.

³² SBL, četrta knjiga, Ljubljana 1980-1991, str. 606.

³³ A. Slodnjak, A. Krempel, n. d., str. VII

³⁴ SBL, druga knjiga, Ljubljana 1933-1954, str. 465-467.

človek, saj je Kremplu nesebično odstopil svoj arhiv in rokopise, ki jih je le-ta s pridom uporabil pri svojem pisanju.

Leta 1827 je Krempl prevzel župnijo sv. Lovrenca v Slovenskih goricah (Juršinci), jo popolnoma obnovil in uredil gospodarstvo. V lovrenški župniji je preživel skoraj deset let, njegovi spisi pa pričajo, da je z župljani navezal zelo dobre in tesne vezi.³⁵ Vendar se je v tem času zapletal v neskončne kregarije s kaplani, ki nobeden ni želel ostati v njegovi župniji. Ko pa se je zaradi teh preprirov sprl še s ptujskim dekanom, so se leta 1836 odločili za salamonsko rešitev in Krempla prestavili na slabše mesto župnika v Malo Nedeljo, njegovo mesto pri sv. Lovrencu pa je zasedel njegov prvi župnik in dolgoletni prijatelj Mihael Jaklin.³⁶

Anton Krempl je umrl 21. decembra 1844³⁷ (po pisanju Kmetijskih in rokodelskih novic pa 20. decembra) zaradi pljučne bolezni, star šele 54 let.³⁸ V župnijski knjižnici pri Mali Nedelji je ostala bogata Kremplova zapuščina, mnogo znanstvenih knjig in drugih virov,³⁹ a je njegov naslednik Anton Kreft razdal ali uničil vse, kar ni bilo bogoslovnega. Tudi večina Kremplovih rokopisov se je porazgubila⁴⁰ - ljudje niso znali ceniti dela zaslužnega moža. Največ njegovih spisov je odnesel kaplan Jurij Ajlec (Eillez), vendar se je za njimi izgubila vsaka sled.⁴¹

***"Krempljina je najvišje proslavilo zgodovinsko delo 'Dogodivšine'; v teh se je pokazal pravi učnik slovenskemu narodu"*⁴²**

Krempl je pisal pesmi,⁴³ članke,⁴⁴ pridige, molitvenike in šolske knjige,⁴⁵ v katerih je izražal svoje romantično narodno čustvovanje in jožefinsko racionalistično cerkveno mišljenje, njegovo najpomembnejše delo pa je brez dvoma prva obsežnejša zgodovina v slovenskem jeziku⁴⁶ (štajerskem dialektu) z naslovom *Dogodivšine štajerske zemle. Z' posebnim pogledom na Slovence, ki je izšla v Gradcu v štirih zvezkih* (prvi zvezek v oktobru 1844 in drugi v začetku leta 1845).⁴⁷

³⁵ A. Slodnjak, A. Krempl, n.d., str. VIII.

³⁶ Škofijski arhiv Maribor, dekanija Ptuj, D 22.

³⁷ Božidar Raič, A. Kremplj, *Národní koledar, Sporočilo in letopis Matice slovenske za leto 1869*, Ljubljana 1868, str. 91.

³⁸ Oroslav Caf, *Pozdravec vsem Slovincem. Iz Štajerja., Kmetijske in rokodelske novice*, 15. prosinca 1845, str. 10.

³⁹ Radoslav Razlag in Ivan Vinković, *Kremplj Anton, Zora, Gradec 1852*, str. 135.

⁴⁰ V članku Iv(ana) Vrhovnika *Iz zapuščine Antona Krempla, Voditelj v bogoslovnih vedah, Maribor 1913*, str. 51-62, piše avtor, da Kremplov neobjavljen rokopis, *Kratke predge, Tretje leto, 1840*, hrani gospod Fran Cajnko, nadučitelj pri Sv. Bolfenku na Kogu.

⁴¹ Božidar Raič, *Anton Kremplj. Njegovo življenje in književno delovanje, Ilustrovani Národní koledar, 1896*, str. 83-84.

⁴² Božidar Raič, A. Kremplj, *Národní koledar, Sporočilo in letopis Matice slovenske za leto 1869*, Ljubljana 1868, str. 92.

⁴³ Prim. Krempl, *Mladletje, Slovenska hčela*, 13. maja 1852, str. 1.

⁴⁴ Prim. Tone Krempl, *Is dólniga Shtajerjkiga, Kmetijjke in rokodeljke novize, 9. velikega jerpána 1843*, str. 23.

⁴⁵ Iv(an) Vrhovnik, *Iz zapuščine Antona Krempla, Voditelj v bogoslovnih vedah, Maribor 1913*, str. 51-62; SBL, prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 567-568.

⁴⁶ Za prvi poskus zgodovinskega dela v slovenščini Bogo Grafenauer šteje delo Marka Pohlina (1735-1801) *Kraynska kroneka, (1770 in 1788)*, ki pa ni bilo objavljeno in je le izpisek iz Schönlebná. Po mnenju Grafenauerja pa je prvo slovensko historiografsko delo knjiga Antona Tomaža Linharta *«Versuch einer Slaven Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs»* (Poskus zgodovine Kranjske in ostalih južnih Slovanov Avstrije), ki je izšla v delo v nemškem jeziku v dveh delih leta 1788-1791, v slovenskem prevodu pa leta 1981.

⁴⁷ Oroslav Caf, *Pozdravec vsem Slovincem. Iz Štajerja., Kmetijske in rokodelske novice*, 15. prosinca 1845, str. 10.

Dogodivšine je avtor razdelil na kratek uvod (vpeljanje) in osem poglavij (pretêkov), ki zajemajo obdobje od časa prvih naselitev *štajerske zemle* pa do cesarja Ferdinanda I. (1843):

Vpeljanje. Štajerska zemla v' svoji divjosti.

1. *Od pervega znanega obludovitenja do rimske oblasti. (1280 - 13 pred Kr. - Štajerska zemla v' svoji prosti sloboščini.*

2. *Od začetka rimske oblasti do preselitja narodov. (13. pr. - 400 po Kr.) - Štajerska zemla v' rimski podložnosti.*

3. *Od začetka narodov preselitja do Karla Velkega (400 - 800). - Štajerska zemla pod mnogoverstno oblastjo v' tožnem stališi.*

4. *Od Karla Velkega do Leopolda Markeža (800 - 1122). - Štajerska zemla v' nemških ino madjarskih bojih.*

5. *Od Leopolda Markeža do cesara Makimiliana I. (1122 - 1490). - Štajerska zemla v' svojodeželstvi, pa v' nemiri.*

6. *Od cesara Maksimiliana I. do cesara Ferdinanda II. (1490 - 1590). - Štajerska zemla v' oživljenji, pa v' nemiri.*

7. *Od cesara Ferdinanda II. do cesara Jožefa II. (1590 - 1780). - Štajerska zemla v' nemiri.*

8. *Od cesara Jožefa II. v' čase austrianskega cesara Ferdinanda I. (1780 - 1843). - Štajerska zemla oblehkotena, potem v' boji, zadnič v' miri.*

(21.)

V zakladi gosp. *Ferstlove* bukvarnice v Gradcu pridejo v kratkim na svetlo, in se tudi per Jurju Lerherju, bukvarju v Ljubljani na velikim tergu Nro. 7, že zdaj za-nje prenumera-cija prejmeje:

Dogodivšine

ŠTAJERSKE ZEMLE

z posebnim pogledam na

Slovence.

Spisal

Anton Krempl,

Farmester per mali Nedli v slovenjih Goricah, sočan notrenjo - austrianske dogodivšinske družbe.

Gospod spisatelj, ves vnet za domovinsko zgodovino, ponudi svojim dragim Slovincem zvesti popis Štajerske dežele in njeniga naróda, ki ga je v slovenskemu jeziku spisal.

Vec let je on nevtrudama zbiral dogodivšine Štajerske dežele in popisval, predenj nam jih je mogel ponuditi. Prav zložna je v njih beséda,

(2)

prijetna, glatkotečna in razgovorna; ravno zato bodo tudi gotovo vsakimu Slovincu po godu in prav vse.

V ti dogodivšini, ki je vosem razdelkov zverstena, se bo bralo od deželskih pergodeb, telesniga izobraženja, živeža in noš, od vojništva, cerkvenih zgodob, od grajšin in njih podložnikov, vlastin in davkov, od obdelovanja zemlje in popisa družljiviga življenja, od tergovine in rokodélstva; brale se bodo tudi v njih zgodbe od umetnost, učenost, raznih znaideb in družih lepih reči.

Cele bukve v osmerku, okoli 16 pol papirja debele, prav čedno natisnjene bodo z več prav lepimi obrazi pomozene, med kterimi bo tudi obraz nasiga presvitliga Cesarja Ferdinanda I. k zaglavniimu listu perljan.

Veljale bodo le 2 gold.; ée bi jih pa kdo morebiti vsak del posamezn prejemati hotel, bo vsaki del po 1 gold. in 15 kr. placal.

Kér bodo tudi imena prejemavcov v imenovane bukve natisnjene, zato so oni prošeni, da bi svoje imena, znamike in stanovanje bukvarnici, kjer se bodo prenumerali, na tanjko povedali.

Oglas za prednaročilo knjige *Dogodivšine štajerske zemle s posebnim pogledom na Slovence*, v Perlogni list No. 8 h kmétijskim in rokodélskim novizam, Kmétijske in rokodélske novize, Ljubljana, 25 Rožnicvéta 1845

Najbolj pomembno pri zasnovi njegovega dela je, da se Krempl ni omejil samo na politično zgodovinopisje, temveč je skušal celovito prikazati tudi versko, kulturno in vsakdanje življenje svojih rojakov. Vsako poglavje je razdelil na sedem podpoglavij:

1. politična in državna zgodovina - "*Ludstva, ladavci* (vladarji), *deželske zgodbe*."

2. antropologija in etnografija - "*Télo* (postava), *živež, obléč* (oblačila), *jezik, šege*".

3. organizacija vojske - "*Vojska, orožje*".

4. versko življenje - "*Vera, duhovstvo, cirkvenstvo*".

5. družbena ureditev - "*Gospodstvo, podložnost, lastinstvo, davke, dače*".

6. kmetijstvo, sociološka študija - "*Obdelanje zemle, družbinsko ino hižno življenje*".

7. gospodarstvo - "*Meštrie (obrt), teržtvo (trgovina), penezi (denar)*".

8. kulturno življenje - "*Umetnosti, vučenosti, znajdenja*".

Konec uvodnega dela in posameznih *pretêkov* je zaključil z epilogom v enostavnih rimanih kiticah, v katerih je v dramatičnem epskem slogu povzel vsebino poglavja.

S stališča metodologije znanstvenega raziskovanja lahko Kremplove *Dogodivšine štajerske zemle* ocenimo kot rezultat romantičnega navdušenja, ki je nastalo brez upoštevanja kritične analize. Ker je svoje delo gradil na romantični domnevi, da so Slovenci z drugimi Slovani vred avtohtoni prebivalci na svojem današnjem ozemlju, je zaradi napačnih izhodišč tudi politično življenje Ilirov in Keltov v sedanjih slovenskih deželah in njihove boje z Rimljani obravnaval kot del slovenske zgodovine. Krempl sam virov najverjetneje ni iskal v arhivih, vendar je imel na voljo Povodnov arhiv in še zlasti rokopise, pri pisanju pa je uporabljal tudi izredno obsežno literaturo, naj navedem le Aquilina J. Caesarja, Josepha Wartnerja, Alberta Mucharja, Josefa K. Kindermanna, Josepha Šafařika, Gregorja Dankovskega, Josefa Dobrovskega, Karla Schmutza, Simona Povodna, kakor tudi Amegarna, Friderika Leopolda Stolberga, Václava Novotnyja in druge.⁴⁸

* * *

Kremplove *Dogodivšine* so dolgo časa nosile negativni predznak zaradi znanega Prešernove zbadljivke:

*"Krempeljnu.
Nisi je v glavo dobil, si dobil le slovenščino v kremplje;
duh prenemčeni slab, voljni so kremplji bili".⁴⁹*

Prešernove bodice ni omililo niti pisanje politika in jezikoslovca Božidarja Raiča leta 1868 v *Národnem koledarju*, ki je sicer priznaval, da ima Kremplova "*skladnja mnogo neskladnega*", da pa je bila njegova beseda ljudem razumljiva. Raič je v obrambi Krempla zapisal celo: "*Sicer pa smemo reči, da je Kr. (Krempl, opis avtorjev) mnogo več ljudstvu vcepil narodnega duha, nego Prešeren po svojih žalostinkah, da si je pesniško umetnost temeljito gojil. Vsak na svojem mestu*".⁵⁰ In čeprav je bil v nasprotju z rodoljubno vsebino jezik Kremplovih del po Glaserjevi oceni dejansko "*preobložen z nemčizmi*",⁵¹ je Slodnjak omenjeni spor v spremni besedi k drugi izdaji *Dogodivšin* pomirljivo zaključil: "*Toda v okviru predmarca na Slovenskem sta nujna oba: genialni pesnik in neutrudni ljudski vzgojitelj*".⁵²

⁴⁸ Glej: Univerzitetna knjižnica Maribor, Domoznanski oddelek (dalje UKM), Anton Krempl, *Historie ali dogodivšine štajerske zemle. Z posebnim pogledom na Slovence, rokopis*.

⁴⁹ France Prešeren, *Poezije*, uredil in spremno besedo napisal Anton Slodnjak, *Zabavljivi napisi, Krempeljnu*, Ljubljana 1958, str. 98.

⁵⁰ Božidar Raič, A. Krempelj, *Národní koledar, Sporočilo in letopis Matice slovenske za leto 1869*, Ljubljana 1868, str. 93.

⁵¹ SBL, prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 568.

⁵² A. Slodnjak, A. Krempl, n.d., str. XV.

Krempljevo delo je visoko cenil tudi lavantinski škof Anton Martin Slomšek, ki je leta 1862 v Drobtincah doneče opisal "*izkrenega Slovenca, rodoljuba gorečega Krempelna Antona... Z bistrim očesom je mēril našega slovstva nasprotnike, z ojstrim peresom je branil svojega naroda pravice, kakor nam pravijo njegove knjige,*" in se mu zahvalil za narodnoprebuditeljsko in narodnoobrambno delovanje.⁵³

Tako Raič in Slomšek. Kaj pa zgodovinarji? Bogo Grafenauer je leta 1981 v Zgodovinskem časopisu Kremplovo delo označil za nekritično in nebogljenost.⁵⁴ Pa vendar je "*knjiga precej prispevala k dvigu narodne zavesti in borbenosti*", kot sta zapisala v knjigi *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918* Vasilij Melik in Ferdo Gestrin.⁵⁵ Kremplove *Dogodivšine* prav gotovo niso brez pomanjkljivosti, vendar jih moramo jemati kot odraz takratnega stanja proučevanja zgodovine na Slovenskem. Kljub temu ima delo velik pomen, saj predstavlja prvo obsežnejše zgodovinsko delo v slovenskem jeziku, napisano z velikim prizadevanjem in preporno vodilno osnovno mislijo.

* * *

Krempel je večino tekstov napisal v bohoričici, *Dogodivšine* pa so že od vsega začetka nastajale v gajici. Za novo "*češko-ilirsko grafiko*" ga je navdušil stari znanec Stanko Vraz, ki se je zavedal, da pripravljenost za sprejem novega črkopisa pomeni utrditev ilirske misli med štajerskimi Slovenci.⁵⁶ Kremplova jasna opredelitev do novega črkopisa je razvidna tudi v pismu Josipu Muršcu iz leta 1837, kjer je zapisal: "*Schreiben wir in Zukunft čecho-ilirisch, suchen wir im Style soviel als möglich rein slovenisch zu werden, und schliesen wir uns an einander an*" (pišimo v prihodnje češko-ilirsko, skušajmo postati v slogi čim bolj slovenski in naslonimo se drug na drugega).⁵⁷ Krempel je leta 1838 poslal Vrazu nekaj poskusnih poglavij *Dogodivšin* z zagotovilom, da se ne bi branil češko-ilirskega pravopisa, če bi Ljudevit Gaj delo izdal v Zagrebu. S 24-letni duhovniške službe se je štel že med starejše, o novi pisavi gajici pa je bil mnenja, da "*je nova pisava preprosta in kaže, da se ji bo posrečilo združiti slovanske rodove v pismu*".⁵⁸ O svojem navdušenju za gajico je Krempel pisal tudi Jerneju Kopitarju, ki pa je imel do novega črkopisa odklonilno stališče: "*Z Kopitarjem je ne nič, on ilirske pismenosti ne trpi*", je leta 1839 v pismu potožil Josipu Muršcu. "*Ali jaz mislim, da ne bo vse na to prišlo, kak se naskrižnemu Kopitarju vidi*", je daljnovidno komentiral v istem pismu.⁵⁹ Kljub Kopitarjevemu nasprotovanju si je Krempel prizadeval, da bi dobil češkoilirski črkopis za slovensko Štajersko uradno priznanje. Kot šolski nadzornik v Mali Nedelji je poskušal navdušiti vrhovnega šolskega nadzornika in nekatera šolska nadzorništva, pa tudi sekovskega škofa, da bi pričeli z akcijo uvedbe nove pisave v štajerske šole, vendar neuspešno. Za svojo idejo si je prizadeval pridobiti tudi štajerske deželne stanove. V šolah, ki so mu bile po-

⁵³ Anton Martin Slomšek, Drobtince, 1862, Maribor, str. 78

⁵⁴ Bogo Grafenauer, Ob stoletnici slovenskega znanstvenega zgodovinopisja, Zgodovinski časopis, št. 1-2, Ljubljana 1981, str. 17

⁵⁵ F Gestrin, V Melik, n. d., str. 82

⁵⁶ Fran Petre, Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835-1849), Ljubljana 1939, str. 115 in 116.

⁵⁷ Pismo Antona Krempela Jožefu Muršcu, 22. junija 1838, v Zbornik slovenske matice, 1904, str. 126, SBL, str. 568

⁵⁸ F Petre, n. d., str. 144

⁵⁹ Pismo Antona Krempela Jožefu Muršcu, 9. marca 1839, v Zbornik slovenske matice, 1904, str. 126, SBL, str. 568

verjene, je sam uvedel novi pravopis z litografskimi predlogami, kasneje pa ga je hotel razširiti še na čitanke.⁶⁰

Krempl s svojo črkopisno akcijo ni izpodrival toliko bohoričice, temveč v vzhodni Štajerski bolj razširjen črkopis dajncico,⁶¹ ki jo je imenoval kar "*Schreib und Sprechabsurdum*" (pisni in jezikovni nesmisel).⁶² V novi pisavi je videl uredničenje slovanskega zblizanja, ki ga je imenoval slovansko slogo. Za promocijo novega črkopisa je Vrazu prادلagal, naj bi začeli izdajati list z imenom *Tednik*, ki bi objavljal jezikovne, zgodovinske, gospodarske in zdravstvene prispevke, in na takšen način vzbudili ljubezen do slovenskih knjig med kmečkim prebivalstvom.⁶³ Žal je moral Krempl na slovenski časnik počakati do leta 1843, ko so začele izhajati *Bleiweisove* *Novice*. Že avgusta je v njih objavil članek "*Ljubim Krajncem, našim bratom, bratsko pozdravljenje od Radgone na malim Štajeru*",⁶⁴ ki je bil pisan v gajici, v uredništvu pa so ga opremili z opombami in pojasnili, na kakšen način se bere. Prešernov krog gajici ni nasprotoval, zato je *Bleiweis* novo pisavo postopoma (1843-46), brez hrupa in nevsiljivo uvedel v *Kmetijske in rokodelske novice*, leta 1848 pa je bila tudi uradno priznana.⁶⁵

Oroslav Caf je v članku ob Kremplovi smrti njegovo prizadevanje za enotno knjižno slovenščino, ki je bilo poleg narodnobuditeljske vloge v vzhodnem delu Štajerske njegova glavna in trajna zasluga, takole pohvalil: "*G. Krempl so se v tej reči veliko trudili, vsem Slovencom, ne le Štajercom z besedo vgoditi.*"⁶⁶

V "krempljih" cenzure

Naslov knjige "*Dogodivšine štajerske zemle. Z' posebnim pogledom na Slovence*", ki se tematsko ozko omejuje na zgodovino Slovencev v tedanji štajerski vojvodini, se dejansko ne sklada z vsebino, saj Krempl v svojem delu poudarja poleg deželne tudi slovensko in celo vseslovansko narodno stališče, kar je bila novost v primerjavi s tedanjo štajersko historiografijo.⁶⁷ Anton Slodnjak v uvodu druge izdaje *Dogodivšin* meni, da je prav "partikularističen" naslov Kremplu pomagal, da je predmarčna cenzura prepustila rokopis v tisk, potem ko ga je večkrat predelal.⁶⁸

Metternichov sistem je cenzuro v restavracijskem smislu opredeljeval kot osrednji instrument za zagotavljanje obstoječega državnega reda na področju tiska. Kontrola književnosti in publicistike je Metternichu pomenila zaščito pred liberalno in idealistično ideologizacijo javnosti.⁶⁹ Cenzurnih predpisov, ki so veljali v Kremplovem času, je bilo veliko. Pri tem ni šlo za en sam zakon, ki bi to po-

⁶⁰ S. Kotnik, n. d., str. 700.

⁶¹ F. Petre, n. d., str. 151.

⁶² Pismo Antona Krempla Jožefu Muršcu, 22. junija 1838, v: Zbornik slovenske matice, 1904, str. 126; SBL, str. 568.

⁶³ F. Petre, n. d., str. 151.

⁶⁴ Tone Krempl, *Is dólniga Shtajerškiga, Kmetijske in rokodelske novize, 9. velikega fermana* 1843, str. 23.

⁶⁵ Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1928, str. 334; *Enciklopedija Slovenije*, tretja knjiga, Ljubljana 1989, str. 175-176.

⁶⁶ Oroslav Caf, *Pozdravec vsem Slovencom*. Iz Štajerja., *Kmetijske in rokodelske novice*, 15. prosinca 1845, str. 11.

⁶⁷ Viktor Vrtnjak, *Prispevek k zgodovini slovenskega naroda na slovenskem Štajerskem*, *Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903-1978, 75 let*, Maribor 1978, str. 9.

⁶⁸ A. Slodnjak, A. Krempl, n. d., str. X.

⁶⁹ M. Birk, n. d., str. 37.

dročje celovito urejal, temveč za celo vrsto bolj ali manj podrobnih in po svoji pravni naravi v večini primerov izvedbenih norm, ki so v celoti ali samo delno urejali vprašanja, povezana s cenzuro.

Na splošno bi lahko cenzurne predpise, ki so veljali v Kremplovem času, razdelili na štiri skupine: na predpise organizacijske narave, na predpise, ki opredeljujejo, kaj naj bo predmet cenzure, predpise, ki opredeljujejo vsebinska izhodišča za delo cenzorjev, ter kazenske določbe.⁷⁰

Leopold II. je z uredbo (*Handbillet*) decembra 1791 (veljavna od začetka leta 1792) cenzuro podredil direktoriju oz. dvornemu uradu (*Hofstelle*), kjer je bil za cenzurne zadeve nastavljen stalni referent; neposredno dvornemu uradu je bil podrejen tudi urad za revizijo knjig (*Bücherrevisionsamt*), ki je imel pristojnosti glavnega revizijskega urada. Z dekretom dvorne pisarne z dne 18. septembra 1801 pa je cesar Franc cenzuro podredil policijskemu ministru in podpredsedniku dvornega policijskega urada; s tem je cenzura tudi uradno prišla v pristojnost policije.⁷¹

Metternichov cenzurni sistem je deloval v dveh smereh: kot nadzor zunajavstrijskega področja zaradi preprečevanja dotoka državi nevarnega tiska iz držav Nemške zveze in drugih evropskih držav, predvsem Anglije in Francije, in kot notranjeavstrijski nadzorni sistem (cenzuriranje rokopisov). Nadzorni aparat je poleg cenzurnih služb obsegal še policijske preiskovalne organe, ki so nadzirali opozicijska društva, tajno pisemsko službo ter uradni tisk, ki je oblikoval javno mnenje. Za nadzor nad izvajanjem določil cenzure je bil pristojen dvorni policijski in cenzurni urad (*Polizei- und Zensurhofstelle*) - danes policijsko oz. notranje ministrstvo, na čelu katerega je bil od leta 1815-1848 grof Joseph Sedlnitzky. Cenzuriranje so opravljali revizijski uradi v posameznih deželah (*Revisionsämter in den Provinzen*) in centralni revizijski urad na Dunaju (*Wiener Zentralrevisionsamt*) v sodelovanju s policijskimi, poštnimi, carinskimi in okrajnimi upravnimi oblastmi.⁷²

Predpisov, ki se ukvarjajo s predmetom cenzorjeve presoje, je izredno veliko. Temeljni akt na tem področju je Splošna uredba o cenzuri (*General-Zensur-Verordnung*), tj. dvorni dekret z dne 22. februarja 1795, v katerem gre, kot izhaja iz besedila, pravzaprav za povzetek dotedanjih predpisov.⁷³ V § 4 omenjene uredbe je zapisano, da ne sme noben tiskar dati v tisk niti najmanjše malenkosti, ne da bi to predložil v čitljivem rokopisu in s praznim robom revizijskemu uradu. Iz tega določila lahko povzamemo, da so bili predmet cenzure vsakovrstni spisi, ne glede na obliko njihove objave. Iz kasnejših predpisov je razvidno, da je avstrijska cenzura preverjala vsak tekst, napisan ali natiskan, od napisa na nagrobniku do leksikona, in pregledala vsako sliko, od manšetnega gumba do bakroreza.⁷⁴

Tudi sam cenzurni postopek opredeljuje Splošna uredba o cenzuri iz leta 1795. Tisti, na čigar račun naj bi se tiskala knjiga ali manši spis, tj. tiskar, knjigar, založnik ali avtor, je moral rokopis skupaj z osebnimi podatki predložiti revizijskemu uradu (§ 6): cenzorja ali revizijskega urada si nihče ni smel izbirati sam, pa tudi cenzor ni smel vzeti rokopisa neposredno od samega zavezanca. Cenzor, ki v spisu ni našel nič spotakljivega, je lahko dal zaznamek "se dovoli"

⁷⁰ Janez Kranjc, Cenzurni predpisi, veljavni za Kopitarja kot cenzorja, v: Kopitarjev zbornik, Ljubljana 1996, str. 523

⁷¹ J. Marx, n. d., str. 12.

⁷² Prav tam, str. 17

⁷³ J. Kranjc, n. d., str. 527

⁷⁴ J. Marx, n. d., str. 55

(*'admittitur'*). Če je bil mnenja, da to ni mogoče, je moral sporna mesta v besedilu označiti, navesti svoje pripombe ter vse skupaj poslati revizijskemu uradu. Cenzurni zavezanec je moral cenzuriran spis, ko je le-ta dobil zaznamek "rešeno" (*deciso*), prevzeti pri revizijskem uradu. Če si cenzor ni upal odločiti sam, je moral rokopis z opozorilom na sporna mesta predložiti dvornemu uradu, ki je s problemom seznanil cesarja.⁷⁵

Med predpisi, ki opredeljujejo vsebinska izhodišča za delo cenzorjev, ni bilo centralnega predpisa, ki bi delo cenzorjev urejal celovito. Še najbliže temu je Predpis o vodenju cenzure in ravnanju cenzorjev (*Vorschrift für die Leitung des Zensurwesens und für das Benehmen der Zensoren*) iz leta 1810. Predpis je nastal v času francoske zasedbe, vendar posebne razlike med novimi in starimi normami iz leta 1795 ni opaziti. Izhodišče je tudi to pot v duhu razsvetljenega absolutizma: skrb za državljana, ki sam ni zmožen ločevati med dobrim in slabim, zato ima cenzura nalogo, da iz rokopisov odstrani vse, kar naravnost ali posredno nasprotuje veri, npravnosti ter spoštovanju in privrženosti vladarski hiši in obstoječemu političnemu sistemu.⁷⁶

Z današnjega stališča je pravzaprav neverjetno, kako racionalen je bil takraten predpis in kako malo paragrafov je obsegal (*edikt* iz leta 1810 vsebuje 22 §, starejši iz leta 1795 pa samo 18 §), kar pomeni, da ni prinašal nobenih natančnih navodil, temveč le smernice za delo cenzorjev. Enako obravnava že tiskana dela in rokopise; pri tem razlikuje med znanstveno in zabavno literaturo (§ 2). Znanstvena dela se delijo na tista, ki se odlikujejo z novimi spoznanji, ter na ona, ki so le pusto ponavljanje že stokrat povedanega (§ 3). Dela iz prve skupine je treba obravnavati z vso prizanesljivostjo; prepovedati se smejo le iz posebno tehtnih razlogov (§ 4). Dela druge vrste ne zaslužijo prizanesljivosti in jih je treba soditi po obstoječih cenzurnih predpisih (§ 5). Z vso ostrino in skladno z obstoječimi predpisi je treba soditi tudi glasbena in dramska dela, brošure, spise za mladino in ljudstvo ter zabavne knjige. Iz spisov je treba odstraniti tudi vse, kar ne koristi razumu in ne srcu, zlasti tisto, kar vzpodbuja čutnost (§ 6). Spise, ki napadajo državnega poglavarja ali dinastijo oz. druge državne uprave, nadalje spise, katerih namen je širiti nezadovoljstvo in nemir, rahljati vezi med deželnim knezom in podložniki, spodkopavati krščansko, še zlasti katoliško vero, priditi npravnost, krepiti praznoverje, nadalje sramotilne spise vseh vrst, itd.; je treba presojeti po obstoječih cenzurnih predpisih (§ 10).⁷⁷

To določilo je bilo skupaj s paragrafi 4 in 5 verjetno ključnega pomena za razumevanje dejanskega dela cenzorjev. Če je cenzor predloženo delo uvrstil med resna strokovna dela, ga je moral obravnavati z vso prizanesljivostjo, kar v bistvu pomeni v nasprotju s cenzurnimi predpisi. Če pa je delo ocenil kot manj vredno in ga je uvrstil med dela iz 6 ali 10 paragrafa, ga je moral cenzurirati po veljavnih cenzurnih predpisih.⁷⁸ Zaradi nedorečenih cenzurnih kriterijev je bil postopek pogosto dolgotrajen, odvisen od samovolje posameznega cenzorja, v občutljivih zadevah celo Sednitzkyja in Metternicha.⁷⁹ Tako pravno stanje je namreč cenzorju omogočalo, da je dajal vrednostne sodbe - njegovo delo je bilo odraz osebnega stališča do obravnavane teme - zato je pogosto prihajalo do nesoglasij med formalno in dejansko veljavo cenzurnih predpisov.

⁷⁵ J. Kranjc, n.d., str. 526.

⁷⁶ J. Marx, n.d., str. 54-55.

⁷⁷ Prav tam, str. 73-76

⁷⁸ J. Kranjc, n.d., str. 531.

⁷⁹ M. Birk, n.d., str. 40.

Za Jerneja Kopitarja, ki je bil cenzor *in slavicus* na Dunaju od leta 1810 do 1844, je veljalo, da ni mogel skrivati svojih simpatij oz. antipatij do predmeta ali avtorja. Ugodno je ocenjeval le spise, ki so ga zanimali kot jezikoslovca ali se skladali z njegovimi avstroslovanskimi težnjami, svojo pristranost pa je pokazal, kadar je ocenjeval dela avtorjev, ki so bili drugačnih nazorov. Eleonora Kernc je v SBL zapisala, da Kopitarju ob taki priliki nobena oznaka ni bila prehuda, da je le preprečil ali vsaj zavlačeval izdajo neljubega dela, pri čemer v svoji razdraženosti ni poznal nobene mere in je šel tudi preko cenzurnih predpisov.^{80, 81}

Cenzurna lestvica je obsegala štiri stopnje pripustitve (§ 13) - od dovoljenja za neomejeno prodajo in reklamiranje v časopisih (*admittitur*), preko dovoljenja za javno prodajo s prepovedjo reklamiranja v čaopisih (*transeat*) in ocene *erga schedam conceditur*, ki dovoljuje, da je spis dostopen samo uradnim osebam in znanstvenikom proti predložitvi reverza, do brezizjemne prepovedi (*damnatur*). V zvezi z rokopisi paragraf (§ 17) določa še peto oceno (*toleratur*), ki je imela podoben pomen kot zaznamek *transeat* pri tiskanih delih.⁸²

Proti negativni odločitvi cenzorja je bila dopustna pritožba; predpis iz leta 1810 v § 12 določa, da sme pisatelj, ki mu je bilo odrečeno soglasje za tisk, rokopis z utemeljitvijo poslati političnemu dvornemu uradu dežele, ki vse skupaj posreduje cesarju v dokončno odločitev.⁸³

* * *

Krempl je v pismu Josipu Muršcu 22. junija 1838 zapisal, da piše že 12. poglavje "*slovenske štajerske zgodovine*"⁸⁴ (v objavljenih *Dogodivšinah* je poglavij osem), iz česar lahko sklepamo, da je pričel s pisanjem že nekaj let poprej. Pri izdaji knjige pa se je zataknilo, saj vsebina ni bila po godu avstrijski cenzuri, ki je dala dovoljenje za objavo šele po štirih korenitih popravkih.⁸⁵

Leta 1838 je Krempl poslal Vrazu nekaj poizkusnih poglavij *Dogodivšin*, kasneje pa celotni rokopis, v želji, da bi knjigo izdal v Zagrebu Ljudevit Gaj.⁸⁶ Pri odločitvi, da bi knjigo tiskali v Zagrebu, je Krempla vodila naklonjenost ilirizmu, najbrž pa tudi upanje, da bo zagrebška cenzura milejša od graške, mogoče pa tudi denarni razlogi. Leta 1840 so se odnosi med Gajem in Kremplom zaostri, tako da je slednji zahteval vrnitev rokopisa. Napete odnose je naslednje leto umiril Vraz, ker je potreboval sodelavce za publikacijo 'Kolo'.⁸⁷ Krempl je njegovi želji ugodil, najbrž tudi zato, ker je v tem času imel težave s cenzorji v Gradcu, o čemer lahko preberemo v pismu Jožefa Muršca Stanku Vrazu: "*Ino Krempl so mi učere pišali, da nemška cenzura naj berže njihove hištore ne bo dopuštala štiskati, ino da je nek glupaft čensurant rekel: kak bi Windischar ker deno umel kaj*

⁸⁰ SBL, prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 506.

⁸¹ Sodobni raziskovalci življenja in dela Jerneja Kopitarja so mnenja, da bi bilo treba trditve Eleonore Kernc in mnogih drugih Kopitarjevih življenjepiscev, ki na tak ali podoben način opisujejo Kopitarjev značaj kot "silno zaprt, neiskren in neprizanesljiv", revidirati, glej: Jože Pogačnik, Bartholomäus Kopitar, Leben und Werk, München 1978, Stanislaus Hafner, Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der Wiener Romantik, v Bartholomäus (Jernej) Kopitar, Neue Studien und Materialien anlässlich seines 150. Todestages, ur. Walter Lukan, Dunaj 1995, str. 11-12.

⁸² J. Marx, n. d., str. 76.

⁸³ Prav tam, str. 75.

⁸⁴ Pismo Antona Krempla Jožefu Muršcu, 22. junija 1838, v: Zbornik slovenske matice, 1904, str. 126, SBL, str. 568.

⁸⁵ Pismo Jožefa Muršca Stanku Vrazu, v: Zbornik slovenske matice, 1904, str. 109.

⁸⁶ F. Petre, n. d., str. 144.

⁸⁷ Prav tam, str. 232-233.

pišat."⁸⁸ Vraz je v Kolu oktobra 1842 objavil poglavje o Štajerski v času podjarmljenja Slovencev in boja z Avari, ki ga je prevedel v ilirščino. Tekstu je dodal tudi opombe in napovedal izid celotne knjige v začetku 1843 v "*narečju mariborskega okrožja*", kot je zapisal. V tem času so v tiskarni že pričeli s tiskom, vendar je cenzura decembra 1842 zavrnila objavo. Vraz je komentiral, da je bila odločitev cenzure posledica vse večjega madžarskega pritiska na Hrvaško. Krempla pa je bolj kot zavrnitev cenzure prizadelo dejstvo, da hrvaški kolegi niso bili zadovoljni z njegovim delom, čeprav mu tega ni nihče direktno povedal. Fran Petre pa je menil, da se to ni zgodilo zaradi slabe kvalitete knjige, temveč zaradi Gajevega odnosa do Slovencev in Kremplovega nepopolnega privrženstva k ilirizmu. Kljub cenzurni prepovedi je Vraz v Kolu marca 1843 objavil še en del *Dogodivšin*, ki je naredil velik vtis tudi na mlade zagrebške semeniščnike, ki so delo prepisali. Vplivalo je tudi na kaplana Luko Ilešiča iz samostana Rušnovo pri Dakovu, ki je po Kremplovem vzoru pričel pisati zgodovino Slavonije.⁸⁹ Po Kremplovem vzoru je napisal leta 1848 Zgodbe Vogerszko Kralesztva tudi Jožef Košič.⁹⁰

Naslovnica tretjega rokopisa *Historie ali Dogodivšine štajerske zemle. Z' posebnim pogledom na Slovence* izpod peresa Antona Krempla, hrani UKM.

⁸⁸ Pismo Antona Krempla Jožefu Muršču, 20. marca 1844, v: Zbornik slovenske matice, 1904, str. 127.

⁸⁹ F. Petre, n.d., str. 232-233.

⁹⁰ V. Vrbnjak, n.d., str. 5-27.

⁹¹ Pismo Jožefa Muršca Stanku Vrazu, v: Zbornik slovenske matice, 1904, str. 109.

Krempl je svoj rokopis po spodletelem poskusu objave v Zagrebu ponovno prenesel v Gradec, dvorni cenzurni urad na Dunaju pa mu je v začetku leta 1844 končno izdal dovoljenje za izdajo. "Moje 'Dogodivšine štajerske zemle i.t.d.' (štertokrat predelane) so do c. k. višjega policijskega ino knjigosodničkega dvorskega oblastništva popolnoma dopušenje natiskanja dobile," je ves srečen zapisal v pismu Muršcu in ga poprosil za pomoč pri korekturah.⁹¹ Prvi zvezek *Dogodivšin štajerske zemlje* je izšel v Gradcu oktobra 1844, Krempl pa je 21. decembra istega leta umrl v petinpetdesetem letu starosti.

* * *

Zaradi težav s cenzuro je bilo Kremplu predvsem v zadnjih letih zelo bridko pri srcu - v predmarčni cenzuri je videl poosebljenje večtisočletnega tiranskega odnosa Nemcev do slovanskih narodov, do katerih se še vedno obnašajo kot do sužnjev brez pravic in ugodnosti. V pismu dr. Rudolfu Gustavu Puffu⁹² je marca 1840 s posmehom zapisal, da je sklenil preiskusiti "našo neslano cenzuro" tako, da jim je poslal kratke odlomke svojega rokopisa *Dogodivšin*. Cenzura pa je njegove že tako ali tako slabo stilizirane odlomke popolnoma izmalicihila, kar ga je prepričalo, da "se tisočletne korenine (sovrastva) do Slovanov še niso posušile, niti zgnile. Zaradi tega je jasno, da sami zase ne moremo storiti drugega, kot so marljivi Slovani že od nekdaj delali, najprej kot sužnji Rimljanov, potem različnih barbarskih ljudstev, in končno...(nečitljivo)..., obdelovati zemljo in s pridelkom svoje tirane hraniti in pojiti, sami pa pri tem stradati. Zaradi tega se nam tudi v našem času, ko bi vendarle naj padla sramota na tistega, ki nekoga naredi za sužnja, ne ponuja nobena ugodna možnost; saj nas celo naši duhovni predstojniki, ki so se priselili v naše kraje, še vedno obravnavajo srednjeveško kot sužnje, štajerski meščani in kmetje, naj bodo...(nečitljivo)... karolinški Bavarci ali germanizirani Slovani, pa gledajo z zaničevanjem na nas."⁹³

Krempl je svoje *Dogodivšine* zaradi pripomb cenzorjev štirikrat predelal in na novo prepisal, Slodnjak pa je v uvodu k drugi izdaji pripomnil, da bi bilo zanimivo izvedeti, katere so bile glavne pripombe cenzure: "Ker ni bilo mogoče, da bi posamezne variante (bile so baje štiri) primerjali med seboj in z natisnjanim tekstom, nismo mogli ugotoviti, nad čim so se spotikali cenzorji."⁹⁴ Božidar Raič, ki je drugi rokopis leta 1868 videl v ljutomerskem župnišču, je poročal: "Več stavkov ima prekržanih s svinčnikom, vsaj cele kitice pesmi, kar je vršila marljiva in bedljiva cenzura."⁹⁵ Po njegovem mnenju naj bi bil najbolj "pikeč" oz. sporen tretji rokopis, ki ga je leta 1857 od A. Bezjaka kupil Anton Božič, posestnik v

⁹² Puff Rudolf Gustav, Nemeč, ki se je vključil v slovensko okolje, publicist (1808-1865), SBL, druga knjuga, Ljubljana 1933-1952, str. 539-595

⁹³ Pismo Antona Krempla R. G. Puffu, 4. marec 1840, "...uberzeugte mich, daß die tausendjährige Wurzel . . . gegen uns Slaven noch nicht verdorrt, noch abgefaült ist. Dieses ist eben, warum wir für uns nichts thun können, als das, was der fleißige Slave von jeher ... thun konnte, die Erde bearbeiten, und mit dessen Gewinn seinen Tyrannen füttern und tranken, und selbst dabei darben. Hierüber biethet uns auch noch in unserer Zeit, wo doch die Schmach auf denjenigen fallen sollte, der Jemanden zum Slaven machte, keine Gunstige Aussicht dar; denn selbst unsere geistlichen Vorgesetzten, die in unsere Lande Eingewanderten, betrachten uns noch immer mittelalterlich als Slaven, . . . stet mit Verachtung nach uns." V Literarni odnošaji med štajerskimi Slovenci in Nemci v predmairni dobi II, Iz pisem v literarni zapuščini R. G. Puffa, Časopis za zgodovino in narodopisje, letnik 12., Maribor 1915, str. 44

⁹⁴ A. Slodnjak, A. Krempl, n. d., str. X

⁹⁵ Božidar Raič, A. Krempl, Narodni koledar, Sporočilo in letopis Matice slovenske za leto 1869, Ljubljana 1868, str. 90

Radoslavcih pri Mali Nedelji,⁹⁶ danes pa ga hrani Univerzitetna knjižnica v Mariboru.

Slodnjakova ideja se je zdela dovolj zanimiva, da naju je vzpodbudila k natančnejšemu pregledu Kremplovih *Dogodivšin*. Da bi ugotovila, katere vsebinske in pomenske popravke je narekovala cenzura, sva se lotila podrobne analize razlik med ohranjenim tretjim rokopisom in objavljeno četrto različico knjige. Ker je delo zelo obsežno (v rokopisu je ohranjenih 353 gosto pisanih strani, tiskana verzija pa obsega 262 drobno tipkanih strani nekoliko manjšega formata), sva naredila natančnejšo analizo uvodnega dela (*vpeljanje*) in zadnjega, osmega poglavja (*osmi pretek*), ki se je zdelo najbolj zanimivo, saj obravnava obdobje od vladavine Jožefa II. vse do Kremplovega sodobnega časa.

Uvodno poglavje (*Vpeljanje*) s podnaslovom *Štajerska zemla v' svoji divjosti* je v tiskani obliki zelo kratko (obsega štirinajstvrstični odstavek in epilog v treh kiticah), govori pa o času pred prvo znano naselitvijo naših krajev. Primerjava je pokazala, da obstaja med obema različicama bistvena razlika. Romantično navdahnjenih pet odstavkov (skoraj dve strani) rokopisa, v katerih Krempl povzema svetopisemsko zgodbo o prvih naselitvah in z zanosom trdi: "*Tam se Noetovih treh sinov rodovje razidejo tak: Semov rod se razširi med vodama Tigris no Eufkrat, ter po znotrenji Azii; Kamov rod se podá v' dolnje kraje Azie, ino v' Afriko prék; Jafetov rod se je pa razpresterl v' protievropejske dolnje ino gornje kraje, /.../ Tote Jafetove pokolenja so Evropo, ino tak tudi našo štajersko zemlo najprejd obludovitile /.../*"⁹⁷ je v celoti črtanih, v objavljeni verziji pa jih je Krempl zamenjal z enim samim, dosti bolj zgodovinsko kritičnim stavkom: "*Gda so v' toto postrašno divjad opervič ludje prišli, to nemorem doznati.*"⁹⁸

Tudi epilog na koncu uvodnega poglavja je skoraj v celoti spremenjen. Od treh osemvrstičnih kitic iz rokopisa je ostala samo ena, pa še ta je delno predelana. Črtani sta prva in tretja kitica, ki sta prepolni domovinske ljubezni do "*štajerske zemle*" očitno zboldli cenzuro:

*"Draga moja domovina!
V' kakši ti spodobi si,
Kad' razpelam si spomina
V' čase tvoje divjosti?
Mojo serce je raztožno,
V' tihi grozi ostermim,
Kak jas tebe divjokožno
V' tvoji pervosti gledim.*

—

*Gdé 'maš stanovnike svoje,
Draga zemla štajerska?
Gdé so lute mésta tvoje,
Druge gdé nastanenstva?
Vse je v' gosto divjost skrito,
Divjo le rodi živad
Tvojo krilo rodovito
Ino dá le loški sad!"⁹⁹*

⁹⁶ UKM, A. Krempl, n.d.

Zapis na 2. neoštevilčeni strani rokopisa: "*Kupil to knigo l 1857. od A. Bezjak-a. (podpis) Božič.*"

⁹⁷ Glej: UKM, A. Krempl, n.d. str. 3-5.

⁹⁸ Glej: A. Krempl, n.d., str. 5.

⁹⁹ Glej: UKM, A. Krempl, n.d., str. 5.

na pravega historiča ali dogovivšine naše štajerske, S.

Druga moja domovina!
 V kakšni te spodobiš,
 Kad' razpelam si spomina
 V časo tvoje divjosti:
 Moja devec je raptajno,
 V tihni grobi ostarelim,
 Kakih jih tebe divje krogno
 V tvoji pravosti gledim.

Odi ti lepje se gorica
 Natančno od vlnatih tert
 Odi te pisanje ravnica,
 Lepo takh kati rojni vent:
 Odi se pitno kalasja vāle,
 Odi pōrnica se gadi:
 Ah ti gonila, kati si spala
 Takh v' pušavni divjosti!

Odi mas stanovniku svoje,
 Druga gonila štajerske:
 Odi se luče mesta ti oje,
 Druga gde nastanostim:
 Kojis v' goda divjost skrite:
 Divja v' vodi g'lad
 Tvoja krile v' vodavilo,
 Jeno da le boški sad!

Pravi Petek.
 Na pravega oblikovitelja da vam služi oblastin
 (1200 - 10 pred Kr.)

Verzificiran epilog k uvodnemu poglavju tretjega rokopisa Historie ali Dogovivšine štajerske zemle Z' posebnim pogledom na Slovence izpod peresa Antona Kremola (hrani UKM).

Ne glede na predelavo uvodnega poglavja, kjer je cenzor očitno opozoril na tudi že za tisti čas zgodovinsko nesprijemljiv, neznanstven pristop k razlagi prvih naselitev, pa Krempl v naslednjem poglavju z vsem žarom prišteva "vindički rod" med prve in najstarejše prebivalce "naše zemle" in jih postavlja ob bok Tračanom, Keltom, Nemcem in Litvancem¹⁰⁰ ter z velikim ogorčenjem napade "spisatelne mazače od strajnskih, posebno nemškega naroda", ki "nespametno" trdijo, da so se Slovani, "tak velki narod, ino od negda tak velki, kak ker drugi od indoevropske rodbine, še le v' petem stolétju iz nepoznanih znotrenjoazijskih pustin prék drugih že davno tu naseljenih narodov se prekupicnoli."¹⁰¹ Slovanska teorija, ki jo je Krempl povzel po Šafaříku, je bila v tistem času očitno dovolj razširjena, da ni motila cenzure, pristojni cenzor pa se ni spotaknil niti ob Kremplov napadalni odnos do Nemcev, ki ga v takšni ali drugačni obliki opazimo tudi v naslednjih poglavjih.

¹⁰⁰ Glej A Krempl, n.d., str 8 (Avtor citira P. J. Šafaříka, "preslavnega Vseslavjana", in njegovo delo Slowanske starožitnosti)

¹⁰¹ Prav tam, str 8 (Opomba se nanaša na nemškega zgodovinarja Aberta Mucharja in njegov prispevek v "steierm Zeitschr" iz leta 1821, I, 21.).

* * *

V predzadnjem, sedmem *pretêku* Krempl svoje *Dogodivšine* pripelje do konca vladavine Marije Terezije, v zadnjem, osmem poglavju pa začne svojo pripoved z vznesenim opisom "nepozabnega, dobrega cesara Jožefa II.", ki je "prostemi, kmetičkemi ino težačkemi, delavnemi stani kakti tistemi, od kerega vse živi, ino ker vojšake za brambo dežele zredi, pravico spoznal, ino ga od sužnega preobteženje odvezal." Za razliko od drugih dotedanjih vladarjev je Jožefa II. opisal kot romantičnega junaka, ki ga je bolj kot vse drugo zanimalo, "kak se prostemi ljudstvi godi, ino kak njihove gospodske z' njimi delajo".¹⁰² Kremplovo čustvovanje je bilo popolnoma v skladu z duhom tedanjega časa; močnejši kot je bil v predmarčnem obdobju pritisk avstrijskega sistema na množice, ki so hlepele po duhovni svobodi, tem bolj sijoče je vstajala pred njihovimi očmi era Jožefa II.

Največ so pri oblikovanju legende o "ljudskem cesarju" prispevali ravno pesniki in pisatelji, ki so zaradi cenzurnih predpisov najbolj grobo občutili razliko. Kasnejše kritično raziskovanje 'cesarskega veličanstva' pa je pokazalo, da je bila svetla podoba Jožefa II. močno pretirana - že za časa njegovega življenja ni bilo o resnični svobodi tiska nobenega govora.¹⁰³

V prvem podpoglavju z naslovom *Ludstva, ladavci, deželske zgodbe* je Krempl poleg odlik Jožefa II. najobširnejše opisal 23 let trajajoče francoske vojne z vzponom Napoleona, njegovimi zmagami, še zlasti pa porazi v Rusiji, pri Leipzigu in Waterlooju, ter grški osvobodilni boj in njihove boje s Turki. V obdobju po francoski revoluciji med drugim omeni tudi "ostro c e n z u r o krez na svetlo idoče knjige", ki jo je uvedel cesar Franc I, zgodovinski pregled pa zaključí s kronanjem Ferdinanda I.

Primerjava rokopisa in predelanega teksta je pokazala, da je bilo narejenih veliko popravkov; skoraj ni stavka, ki bi bil v obeh verzijah popolnoma enak. Natančnejša analiza pa je dala drugačne rezultate: večinoma gre le za stilistične in jezikovne popravke, za katere ne moremo biti prepričani, da jih je narekovala cenzura.

V spodnji preglednici je navedenih nekaj najpogostejših popravkov.

<u>Tretji rokopis</u>		<u>Knjiga</u>
ka bi bili	→	da bi bili
bole	→	bol
te	→	tedaj
akoravno	→	če ravno
en nesrečen	→	nesrečen
ino (ponekod)	→	ter
2. Novembra 1835	→	na 2. den Novembra 1835
Praiz	→	Prus
Bratislava	→	Vratislav (Bresslau)
Bonaparte	→	Bonaparte ali Napoleon

V drugo pomembnejšo skupino bi lahko uvrstili popravke, ki se nanašajo na vrstni red besed. Krempl je v svojih delih skladnjo stavkov prevzel neposredno iz nemškega jezika, zaradi česar si je tudi prislužil znano Prešernovo zbadljivko.

¹⁰² Prav tam, str. 215-216.

¹⁰³ J. Marx, n. d., str. 11.

Sam se je svoje napake dobro zavedal in se je trudil, da bi pomanjkljivosti odpravil, vendar pa spolnik, tvorba besed, zlasti sestavljenk, frazeologija in sintaksa tudi v objavljeni verziji kažejo močan nemški vpliv.¹⁰⁴

Vsebinskih razlik med rokopisom in objavljenim tekstom skorajda ni najti, najočitnejša razlika je nekaj več kot pol strani dodanega teksta na koncu podpoglavja, v katerem je Krempl bolj podrobno opisal zadnjega cesarja Ferdinanda I. in njegova kronanja za ogrskega kralja (1830), avstrijskega cesarja (1835) in leta 1836 še za lombardskega kralja. Dodani tekst dokazuje, da je Krempl svoje delo pisal več let, dogodke iz zadnjega obdobja pa je pripisal v zadnji verziji tik pred objavo.

Če obe različici primerjamo s stališča metodologije znanstveno raziskovalnega dela je najpomembnejša razlika med njima ta, da je Krempl v tiskani obliki tekst opremil z večjim številom opomb pod črto, v katerih je navedel uporabljeni vir oz. literaturo, medtem ko je v tretjem rokopisu "*knjige, po kerih so tote dogodivšine pisane*" v obliki seznama navedel na koncu knjige.

V naslednjem, drugem podpoglavju z naslovom *Télo, živež, obléc, jezik, šege* je Krempl predstavil osnovne antropološke in etnografske značilnosti prebivalcev "*štajerske zemle*" konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja. Celotno podpoglavje je zasnovano tako, da je pisec svojo pripoved gradil na primerjavi posameznih karakteristik med slovenskim (ali ožje štajerskim) narodom in Nemci, pri čemer ga je njegovo nekritično rodoljubje, obenem pa neprikrita nestrpnost do vladajočega naroda največkrat zanesla v zelo pristranske ocene v korist "*naših Štajercov*": "*Od t é l a strani se tu po enem našem dogodivšinpisci od naših Štajercov (Aq. Jul. Caesar) more reči, da so N e m c i kam menje za vojšake, kak S l o v e n c i, zakaj Nemci so vu večih krajih nedopadlive zrasti, krofasti ino hripasti, razplošeni ino debeli, počasni ino nerazumni, zato da preveč jejo.... Za tega volo so od negda le Slovenci bol za vojšake bili, da so lepšega života, bolj drobni ino šibki, hitreši ino razumněši. To pride po tem, da po menje jejo, ino se bol reda deržjo*".¹⁰⁵

In čeprav posmehljiva primerjava zveni dokaj neznanstveno in preveč stereotipno, lahko rečemo, da je bil Krempl eden izmed prvih slovenskih piscev, ki si je na podlagi antropološke in etnografske primerjalne študije prizadeval razložiti značajske lastnosti štajerskega človeka. Pri opisu osnovnih značilnosti telesa oz. postave Slovencev se je Krempl naslonil na v tistem času zelo razširjeno disciplino, ki je karakterološko podobo posameznega naroda pogojevala z njihovo "*zrastjo*" oz. postavo, posredno pa tudi s prehranjevalnimi navadami.¹⁰⁶ Pri tem pa je prihajal do podobnih ugotovitev, kot kasneje na podlagi veliko bolj znanstveno in metodološko podprtih raziskav njegovi rojaki, pomembni strokovnjaki z različnih znanstvenih področij.¹⁰⁷

Primerjava razlik med obema različicama *Dogodivšin* je pokazala, da je zasnova podpoglavja v obeh različicah enaka, vendar pa je v objavljeni verziji dodanega veliko novega teksta (pri vsaki temi tudi več kot pol strani), v katerem Krempl še bolj podrobno opisuje posamezne etnografske značilnosti Slovencev

¹⁰⁴ SBL, prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 569

¹⁰⁵ A. Krempl, n. d., str. 233

¹⁰⁶ Glej: Rudolf Gustaf Puff, Marburger Taschenbuch, Maribor 1853, 3., J. Höhn, Bad Raden in seine Quellen, Leipzig 1914

¹⁰⁷ Glej: Matija Murko, Spomini na Ptuj, Časopis za zgodovino in narodopisje, letnik 28, Maribor 1933, str. 67-82; Franjo Baš, O karakterologiji prebivalstva v štajerskem Podravju, Časopis za zgodovino in narodopisje, letnik 36 (1), Maribor 1965, str. 163-175; Anton Trstenjak, Karakterološka podoba slovenjegeriškega človeka, v Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 72-110.

in razčlenjuje najpomembnejše razlike, ki jih je opazil med mesti in podeželjem ter posameznimi pokrajinami na Štajerskem, predvsem pri prehranjevanju, oblačenju, šegah in jeziku.

Podobno kot v prejšnjem podpoglavju je tudi tukaj narejenih veliko popravkov, predvsem jezikovnih in stilističnih. Največkrat se popravek nanaša na vrstni red besed ali izraz, ki je preveč narečno obarvan (npr. lepše zrasti → lepšega života, vekšital zato → vekšinom zato, toti → oni, prvi tal → prvi del, itd.). Manj je pomenskih popravkov; eden od njih se nanaša na obdobje vladavine Jožefa II. in uvajanje nacionalnega jezika v občinske urade. V rokopisu je Krempel zapisal: "To bi že prej se bilo zgodilo, da bi, kader je cesar Jožef II. v začetki svojega ladanstva svoje prejdne služebnike pital: ker je jezik bi se v' njegovem cesarstvu za občinskega upelal, jel slovenski ali nemški? njemi bili odgovorili, da slovenski, ne nemški, kajti je Slovincov v' totem cesarstvu telko, kakod vseh drugih narodov: od Nemcov, Italianov, Madjarov, ino Židovov,"¹⁰⁸ v objavljeni različici pa v drugem delu pravi kratko: "Ino le njih odgovor je nemšini priliko dal slovenšino podkapati."¹⁰⁹

Iz rokopisa je črtan tudi naslednji družbenokritični stavek, v katerem Krempel ogorčeno razlaga, zakaj se na Štajerskem "slovenšina gubi": "K' temu dosti pripomorejo svojo narodnost zataječi gospodski služebniki, Duhovniki ino školniki, ker v' šolah le samo nemškega se držeči, slovensko za dveri (vrata, op. avtorjev) poslonijo." Stavek je bil v rokopisu opremljen z opombo pod črto, ki je v objavljeni verziji prav tako črtana: "Ako ravno je od strani ladanstva z' vundanjom nemško-slovenskih knjig na znanje dano, da se v' obema jezika more podvučenje dati, se vender to ne zgodi."¹¹⁰

Del podpoglavja, ki govori o slovenskem jeziku, je ves prežet z domoljubjem in narodnobuditeljsko gorečnostjo. Krempel se je zavedal, da je spoštovanje in ohranjanje nacionalnega jezika nujno potrebno za ohranjanje naroda in njegove identitete. V objavljeni različici je zato dodal cel odstavek, v katerem je pozval pristojne šolske oblasti: "Z' tem poželetneše je tedaj, da bi slovenski školniki primorani bili, ostrem izpitavanji konči iz slovenske gramatike se podverči, kak je mladim duhovnikom zapovedano, za kere bi, (.....), na gimnaziah v' slovenskih krajih slovenska gramatika ter domače dežele dogodišine, v' duhovnicah pa pastoral ino kaj k' temu spada, po slovensko se vučilo."¹¹¹

Pri opisu šeg in običajev je Krempel najprej z neodobravanjem naštel slabe navade, ki so se v zadnjem času razpasle med ljudmi. Med razvadami je pokaral tudi kajenje duhana (tabaka), pri čemer je cenzura v rokopisu črtala stavek, ki pravi, da "tudi mašniki že pejbi začnejo kaditi". V istem odstavku pa je črtan tudi del stavka, v katerem Krempel trdi, da se je praznoverje obdržalo, posebej med "priprostim nemškimi, še bol kak slovenskimi."¹¹²

V objavljeni različici *Dogodišin* je Krempel dodal skoraj dve strani teksta, v katerem je podrobno opisal slovenske ljudske običaje (praznovanja, igre, plese, petje in obrede). Iz zapisanega pa je razvidno, da so tudi njemu, tako kot kasneje Trstenjaku, ravno ljudski običaji po svoji vsebini predstavljali "projekcijo ljudske duše", ki odkriva globalne psihološke posebnosti ljudstva štajerske pokrajine.¹¹³

¹⁰⁸ UKM, A. Krempel, n.d., str. 330.

¹⁰⁹ A. Krempel, n.d., 237-238.

¹¹⁰ UKM, A. Krempel, n.d., str. 329.

¹¹¹ A. Krempel, n.d., str. 238.

¹¹² UKM, A. Krempel, n.d., str. 331.

¹¹³ A. Trstenjak, n.d., str. 72.

Tretje podpoglavje, ki govori o **vojski in orožju**, je najkrajše v osmem poglavju. Krempl je v njem na kratko opisal sistem rekrutiranja, uniformo in opremo cesarske vojske. Tudi tukaj je največ jezikovnih in slogovnih popravkov, največjo razliko med rokopisom in objavljeno različico pa najdemo v zadnjem odstavku, kjer je Krempl dodal natančne podatke o "število naše vojske v celem cesarstvu". V tem primeru lahko z gotovostjo trdimo, da tega popravka ni zahteval cenzor, saj je avtor številčne podatke s svinčnikom pripisal že na robu rokopisa, še preden ga je poslal v pregled cenzuri.

Tudi v naslednjem podpoglavju z naslovom **Vera, duhovstvo, cirkvenstvo** je že na prvi pogled narejenih veliko popravkov. Natančna analiza je pokazala, da je sleherni stavek v objavljeni različici napisan nekoliko drugače, kot je bil zasnovan v rokopisu. Vendar pa je tudi tukaj malo vsebinskih ali pomenskih sprememb, ki bi jih lahko narekovala cenzura - kot doslej gre tudi v tem podpoglavju predvsem za jezikovne popravke.

Podpoglavje govori o cerkvenih reformah Jožefa II., o razpustitvi cerkvenih redov in ustanavljanju novih far. V objavljeni različici je veliko dodanega teksta (o redu šolskih sester in romarskih točkah na slovenskem Štajerskem), najzanimivejši pa je tisti del, ki pravi, da gre slovenskim kaplanom na slovenskih farah veliko boljše kot na Nemškem, predvsem po finančni plati.¹¹⁴

O budnem očesu cenzorja lahko prepričljivo govorimo v primeru, ko naletimo na cele stavke ali celo odstavke, ki so zaradi sporne vsebine v celoti črtani. Tako lahko v rokopisu preberemo: "*Kak so pa Petrinari od Menhrov, tak slovenski Mešniki od nemških čerteni, ino so od njih veliko mogli prestati, če ravno so nje kamkoli, na Slovensko ali na Nemško znali postaviti.*" V naslednjem odstavku pa Krempl v rokopisu pravi: "*Tak je tedaj ne samo še nigdar Slovenec na našem škofoskem sedeži bil, temuč tudi nijeden na kanonikaštvo pušen, kak sam jedini poštvani ino velikovučen Andr. Kaučič od Kapele z' rodom, ter zdaj v zadnjih létih ti jednako poštvani ino velikovučen Andr. Ledenik titularski kanonik, na fari sv. Marka na Ptuji.*"¹¹⁵ Še bolj zanimiv je stavek, ki je črtan čisto na koncu podpoglavja: "*Kaj se pa najmenitnešega za cirkvenstvo iz totih časov povedati more, je to, ka sta dva regimenta ravno naših štajerskih Slovincov v' papežove dežeze na obrambo proti spuntnikom bila poslana; tak ali, kak sta negda dva Ilirca Avrelian ino Probus rimsko cesarstvo od najveških nevarnostih vitežko odtela, tak sta dva regimenta gornjih Ilircov, t.j. naših Slovincov rimsko papežstvo ino papežove dežeze odtela.*"¹¹⁶

Peto podpoglavje z naslovom **Gospodstvo, podložnost, lastinstvo, davke, dače** je podobno kot prvo podpoglavje polno hvale na račun jožefinskih gospodarskih in davčnih reform ter odkritega nezadovoljstva nad kasnejšimi razmerami: "*Podložnikom je posebno za cesara Jožefa II. velko oblehkotenje (olajšanje, razbremenitev, op. avtorjev) prišlo, za tega volo je toti lubi cesar še zdaj nepozablen./.../ Po njegovi smerti je pa za podložnike že menje dobro bilo, kajti so gospodske svoje prejdne pravice vedle si nazajspraviti.*"¹¹⁷

V objavljenem tekstu je dodan podrobnejši pregled davkov in zneski, ki jih je morala plačati štajerska dežela, drugih večjih sprememb pa poleg jezikovnih popravkov v tem podpoglavju ni najti.

¹¹⁴ A Krempl, n d., str 243

¹¹⁵ UKM, A Krempl, n d., str 335

¹¹⁶ Prav tam, str 335-336

¹¹⁷ A Krempl, n d., str 244

V šestem podpoglavju *Obdelanje (ino obrodovitenje)*, samo v rokopisu, op. avtorjev) *zemle, družbinsko ino hižno življenje* je Krempl opisal posamezne kmetijske panoge in njihov razvoj na slovenskem Štajerskem, primerjal letine (pridelek) od leta 1772 do 1843 glede na vremenske razmere ter natančno popisal in primerjal cene kmetijskih izdelkov in živine po posameznih obdobjih.

Analiza razlik med rokopisom in tiskano različico *Dogodivšin* je pokazala, da je bilo tudi v tem delu narejenih veliko popravkov, predvsem stilističnih in jezikovnih. Veliko je dodanega teksta, predvsem pri opisu pridelkov in cen od leta 1840 do 1843, zaradi česar lahko (tako kot pri drugih podpoglavjih) sklepamo, da je bil tretji rokopis v celoti dokončan že leta 1839 oziroma najkasneje 1840.

V uvodu razširjene različice je Krempl poleg Jožefa II., kot najbolj zaslužnega za razvoj poljedelstva, pohvalil tudi nadvojvodo "Johanna" in njegove gorice "v' Pekarji pri Marburgi ino njihovem Pranthofi per Mariaceli" ter cesarja Franca I. zaradi "zupet vpelane zemlodelske družbe",¹¹⁸ v nadaljevanju pa med že omenjenimi živinorejskimi panogami (govedoreja, konjereja, ovčereja in čebelarstvo) dodal še rejo svinj, pernatih živali in koz. Največ popravkov v tem delu teksta se nanaša na denarno enoto - med štajerskim ljudstvom udomačen izraz rainiš je povsod zamenjan z uradno priznanim imenom goldinar (z oznako fl. za bankovce ali fl. sr. za srebrne kovance).

Spremenjen je tudi konec podpoglavja; med epidemijami bolezni, ki so močno vplivale na *družbinsko ino hižno življenje* v prvi polovici 19. stoletja, Krempl omenja grižo, legionarsko bolezen pa tudi kolero, ki se je leta 1830 razširila s Kitajske. V rokopisu je zapisal: "Toti beteg (bolezen, op. avtorjev) je do zdajnih časov v' Evropi ne znani bil. [...] V' naši Štajerski je hitro gorhenjal, ino ne veliko ljudi vzel."¹¹⁹ V tiskani različici pa je komentar drugačen: "V' naši Štajerski je pa malo storil, ino našo obludstvanje (prebivalstvo, op. avtorjev) je bilo blizu 950,000."¹²⁰

Sedmo podpoglavje z naslovom *Meštrie, terštvo, penezi* govori o mojstrih obrtnikih, trgovini in denarju, ki je od časa Jožefa II. do zadnjih let nekajkrat menjal ime, vrednost in obliko. Že na prvi pogled je videti, da sta si teksta v rokopisu in objavljeni različici zelo podobna. Čeprav je opaziti veliko število jezikovnih in stilističnih popravkov, pa se pomen stavkov v nobenem primeru ni spremenil. Krempl je v tiskani različici *Dogodivšin* dodal le dva stavka; v prvem govori o gradnji "železne ceste skoz našo Štajersko", v drugem pa z obžalovanjem pravi, da trgovinska dejavnost med Slovenci še ni dovolj razvita: "T e r š t v a naši Slovenci ne ženejo drugega, kak z' vinom, zernjom, z' živinoy ino z' meštorskim zdelanjom, pa tudi toto samo v' deželi."¹²¹

Zanimivejši je družbeno kritični tekst, ki je v rokopisu po navodilu cenzure črtan; v zadnjem stavku Krempl pravi, da je zadnjih letih med "prostim ludstvom velko mankanje per penezih nastalo."¹²² Tukaj se odstavek v objavljeni različici konča, v rokopisu pa se nadaljuje: "... da so toti ne imeli drugo kaj v' peneze spraviti, i kak vino, ino gdekaj živine, plačila pa so na vse kraje velke imeli."¹²³

Zadnje podpoglavje osmega pretêka z naslovom *Umetnosti* (v rokopisu *Znanja*), *vučenosti, znajdenja* je podobno kot drugo podpoglavje polno go-

¹¹⁸ Prav tam, str. 246.

¹¹⁹ UKM, A. Krempl, n. d., str. 342-343.

¹²⁰ A. Krempl, n. d., str. 250.

¹²¹ Prav tam, str. 250.

¹²² Prav tam, str. 251.

¹²³ UKM, A. Krempl, n. d., str. 344.

rečega rodoljubja, prizadevanj za uveljavitev slovenskega jezika ter skrbi za duhovno in intelektualno rast slovenskega naroda. Krempl je v uvodu opisal jožefinske šolske reforme in ustanavljanje *malih, srednjih in visokih šol*, "ki so pri nas le nemške bile", v nadaljevanju pa je navdušeno pozdravil ustanovitev stolice za slovenski jezik na univerzi v Gradcu (v objavljeni različici je v opombi dodal: "Takši slovenskega jezika ino literature vučeniki so zdaj bili v' Berlini, Vratislavi, v' Lipskem, ino celo v' Parizi.") in napredek pri izdajanju slovenskih šolskih, nabožnih in posvetnih knjig. Pohvalil je veliko število štajerskih učen-jakov, "ki se za slovenšino ino slovensko vučenost zavjemlejo", pa tudi tistih nemških in slovenskih predstavnikov "drugih vučenosti, ki so se posebno skazali v' pesmozlaganji, spisavanji dogodivšin, v' matematiki ino fiziki (vikšem računstvi ino naravoslovji), v' modroznanstvi, pravicoznanji, v' bogoslovstvi (theo-logii)" in še mnogih drugih vedah.¹²⁴

Zaradi poudarjeno rodoljubne in narodnobuditeljske vsebine je bil tekst, očitno zaradi pripomb cenzure, deležen velikega števila popravkov in predelav. Primerjava med tretjim rokopisom in objavljeni različico *Dogodivšin* je pokazala, da je bilo veliko spornega teksta črtanega. Tako Krempl v rokopisu pravi: "Per muziki so naši Slovenci, tak kak Slovenci pousod, svojo k' njoj naverženje očitno pokazali. Ker se od tega previzati hoče, naj samo pesme Slovincov ino Slovenkinj poslušā, tedaj pa naj poslušā pesme prostih Nemcov ino Nemic, bo se hitro od tega velikega razločka previzāl." Črtan je bil tudi stavek, ki govori o odnosu Nemcev do slovenskega jezika: "še le v' zadnjih letah za cesara Franca I. so nemško-slovenske šolarske knige vundani; ali da so Nemci Slovence še sploh za nič deržali, ino še zdaj ne mogli zapostasti, kak bi se kaj slovenskega pisati moglo, so tudi naši zanemčeni školniki ino Mešniki v' šolah nič slovenskega ne terpeli..."¹²⁵ Dokaj ostra opomba, ki v rokopisu govori o potrebi po slovenski cerkvi v Gradcu: "ali da bi še samo eno slovensko cirkev imeli v' Gradci, ki je telko Slovincov tam, keri nemške predge ne razmejo, nēti se neznajo po nemško spovedati,"¹²⁶ je v tiskani verziji močno omiljena: "Škoda, kaj v' Gradci, gde je telko Slovincov, nemajo slovenske cirkve."¹²⁷

Črtani ali pa predelani so tudi dosledno vsi stavki, ki omenjajo češko-ilirski črkopis; odsek iz rokopisa, ki govori o Petru Dajniku: "*Dainko* je dosta menših, tudi šolarskih knjig vundal, njegova čalarna (nenavadna, čudna, op. avtorjev) slovenšina se pa najbolj pokaže v' njegovem "Čelarstvi", ter v' prvih njegovih travestiranih "Evangeljih". On pa ima vender to zasluženje, ka je z' svojimi novimi pismencami k' našem zdajnem ilirskem ali češko-ilirskem pravopisi cesto nadelal",¹²⁸ je v objavljeni različici takole predelan: "D a j n k o je več knižic za šole vundal; slovenšina v' njegovem "Čelarstvo" ter v' njegovih opervič vundanih Evangelščah je ne dopadenja najšla. Ravno on pa ima vender zasluženje, da je z' svojimi pismencami že k' našem zdanjem občinskem pravopisi se perbližal."¹²⁹

Ilirski pravopis je v rokopisu omenjen tudi v zvezi s Stankom Vrazom; stavek, ki ga lahko preberemo v objavljenih *Dogodivšinah*: "Zadnič je V r a z naše znotrenjoavstrianske ino vogerske narodske pesme vkupzbiral, ino njih prvi del na svēto dal,"¹³⁰ je v rokopisu pred posegom cenzure izgledal takole: "Zadnič je

¹²⁴ A. Krempl, n. d., str. 251-253.

¹²⁵ UKM, A. Krempl, n. d., str. 344.

¹²⁶ Prav tam, str. 345.

¹²⁷ A. Krempl, n. d., str. 251.

¹²⁸ UKM, A. Krempl, n. d., str. 345.

¹²⁹ A. Krempl, n. d., str. 252.

¹³⁰ Prav tam, str. 252.

Vraz (Fras) narodne pesme ukupzbiral, ino njih prvi tal na svétlo dal, drugi tal pa še bo vundal v' ilirskem pravopisi, keru je najprej v' Českoj upelan, potom tudi od Ilircov ali Ilirou gorivzet." Stavek je bil opremljen z opombo pod črto, ki je prav tako črtana: "*Za Ilire, ino lastno za dolnje zdaj zovemo Prekmurce, Medjmurce, Podunavce, Banačane, Bulgare, Serblje, Bošnjake, Černogorce, Hercegovce, Slavonce, Horvate, Dalmatine, Dubrovčane; za gornje pa Istriance, Kraince, Korošce, Štajerce.*"¹³¹

Natančen pregled obeh različic Kremplovega dela je dal tudi odgovor na vprašanje, ki ga je v uvodu druge izdaje *Dogodivšin* zastavil Slodnjak. Pravi, da se mu zdi nerešljiva uganka, zakaj Krempl med ponosnim naštevanjem domačih pisateljev, med katerimi je omenil tudi sebe, ni zapisal niti besedice o Vodniku ali Prešernu ter Pisanicah in Čbelici.¹³²

Izkazalo se je, da je bila zasnova rokopisa takšna: v tekstu je med pomembnimi učenjaki in rodoljubi, ki se zavzemajo za slovenščino in slovensko učenost, Krempl bolj ali manj dosledno omenjal samo štajerske jezikoslovce (med njimi je kot edini Kranjec omenjen Kopitar ter dva Korošca: Gutsman¹³³ in Jarnik¹³⁴), med pomembnimi pesniki tistega časa pa je poimensko naštel 13 Nemcev in le dva Slovence: Supantschitscha¹³⁵ kot rojenega Krajnca in Vehovarja¹³⁶ kot rojenega Slovenca. Pač pa je v opombi pod črto zapisal: "*Razun gori imenuvanih možá Slovenskega naroda se še razun štajerskega mnogo nahaja, posebno v Kreinskoj kakti: učeni g. Dr Bleiveis, Zalokar,¹³⁷ Vertouc,¹³⁸ Prešern, rajni Vodnik in več drugih.*"¹³⁹

Po čigavi sugestiji je v objavljenem tekstu zgornja opomba črtana, ne moremo ugotoviti, zanimivo pa je, da je Krempl v tiskani različici Kopitarja omenil še enkrat kot zgodovinarja,¹⁴⁰ kot edina Krajnca poleg Kopitarja pa sta dodatno omenjena Japelj in Kumerdej.¹⁴¹

Še en zanimiv stavek je bil črtan iz rokopisa. V njem je Krempl pohvalil tudi "*rojene Nemce*", "*...keri imajo z' slovenšinoj ino z' slovensko pismenostjo posebno veselje, kakti Dr Gotweis¹⁴², Dr Puf, Hofrichter, Sontag i. dr.*"¹⁴³

Tudi v tem podpoglavju je v objavljeni različici veliko novega teksta. Med pomembnejšimi je sestavek o težko pričakovanem Cafovem kritično-etimološkem slovarju, o novoustanovljeni slovenski knjižnici ter potrebi po "*fundušu*" ali takem kapitalu, "*ki bi dobro spisane slovenske knjige vundal,*"¹⁴⁴ s čimer je imel vizio-

¹³¹ UKM, A. Krempl, n.d., str. 346.

¹³² A. Slodnjak, A. Krempl, n.d., str. XIV.

¹³³ Gutsman Ožbald, S. J., filolog in nabožni pisatelj (1727-1790), SBL, prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 279-283.

¹³⁴ Jarnik Urban, pesnik in jezikoslovec (1784-1844), prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 386-389.

¹³⁵ Supantschitsch (Supanzhizh, Zupančič) Janez Anton, leposlovec, zgodovinar, potopisec (1785-1833), SBL, tretja knjiga, Ljubljana 1960-1971, str. 549-553.

¹³⁶ Vehovar Matevž, nemški pesnik slovenskega rodu (1818-?), SBL, četrta knjiga, Ljubljana 1980-1991, str. 386.

¹³⁷ Zalokar Janez, leksikograf, nabožni pisec in gospodarski pisec (1792-1872), SBL, četrta knjiga, Ljubljana 1980-1991, str. 760.

¹³⁸ Vertovec (Vrtovec, Vertouc) Matija, vinogradnik in zgodovinar (1784-1851), SBL, četrta knjiga, Ljubljana 1980-1991, str. 418.

¹³⁹ UKM, A. Krempl, n.d., str. 347.

¹⁴⁰ A. Krempl, n.d., str. 253.

¹⁴¹ Prav tam, str. 252.

¹⁴² Gottweis Ivan, politik in mecen (1779-1951), SBL, prva knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 236.

¹⁴³ UKM, A. Krempl, n.d., str. 346.

¹⁴⁴ A. Krempl, n.d., str. 251-253.

narski Krempl v mislih ustanovitev društva oz. založbe za izdajanje knjig, nekaj podobnega kot sta bili kasneje Mohorjeva družba (Družba sv. Mohora) in Slovenska matica.¹⁴⁵

Čisto na koncu je bil popravkov deležen tudi verzificirani epilog, s katerim je Krempl zaključil svoje *Dogodivšine*. Cenzura je v celoti črtala tretjo kitico, ki pravi:

*“Cesar Jožef je en blažen
Oča prostih kmetičkih,
Ravno zato pa sovražen
Je od zlahtnih višiših;
Jožef tudi nam Slovencom
Hče v' cesarstvu prejdnost dat',
Al' da vuho odpre Nemcom,
Tak gre prejdnost naša spat.”*¹⁴⁶

* * *

Zaradi težav s cenzuro je bilo Kremplu predvsem v zadnjih letih zelo bridko pri srcu - v predmarčni cenzuri je videl posebljenje večtisočletnega tiranskega odnosa Nemcev do slovanskih narodov, do katerih se še vedno obnašajo kot do sužnjev brez pravic in ugodnosti. Dvorni cenzurni urad na Dunaju mu je v začetku leta 1844 končno izdal dovoljenje za natis knjige. Prvi zvezek *Dogodivšin štajerske zemle* je izšel v Gradcu oktobra 1844, Krempl pa je decembra istega leta umrl v petinpetdesetem letu starosti.

Primerjava rokopisa in predelanega teksta je pokazala, da je bilo narejenih veliko popravkov; skoraj ni stavka, ki bi bil v obeh verzijah popolnoma enak. Natančnejša analiza uvodnega dela in osmega poglavja *Dogodivšin* pa je dala drugačne rezultate: večinoma gre le za stilistične in jezikovne popravke, za katere ne moremo biti prepričani, da jih je narekovala cenzura. Glede na to, da je pri zadnjih korekturah pred objavo knjige sodeloval Kremplov prijatelj Jožef Muršec, ki je bil bolj vešč slovenskega jezika,¹⁴⁷ lahko sklepamo, da so jezikovni popravki in nekoliko bolj uglajeno izražanje plod skupnega dela. V drugo pomembnejšo skupino bi lahko uvrstili popravke, ki se nanašajo na vrstni red besed. Krempl je v svojih delih skladnjo stavkov prevzel neposredno iz nemškega jezika, zaradi česar si je tudi prislužil znano Prešernovo zbadljivko. Sam se je svoje napake dobro zavedal in se je trudil, da bi pomanjkljivosti odpravil, vendar pa spolnik, tvorba besed, zlasti sestavljenk, frazeologija in sintaksa tudi v objavljeni verziji kažejo močan nemški vpliv.

Vsebinskih razlik med rokopisom in objavljenim tekstom skorajda ni najti, najočitnejša razlika je več odstavkov dodanega teksta na koncu vsakega podpoglavja, kar dokazuje, da je Krempl svoje delo pisal več let, dogodke iz zadnjega obdobja pa je pripisal v zadnji verziji tik pred objavo. O budnem očesu cenzorja pa lahko prepričljivo govorimo v primeru, ko naletimo na cele stavke ali celo odstavke, ki so zaradi sporne vsebine v celoti črtani.

Na koncu knjige, ki je v vezani obliki izšla v Gradcu jeseni 1845. leta, je kazalo poglavij, dodan pa je tudi spisec prednaročnikov, ki so se odzvali na oglas

¹⁴⁵ A. Slodnjak, A. Krempl, n. d., str. XIV

¹⁴⁶ UKM, A. Krempl, n. d., str. 348

¹⁴⁷ SBL, druga knjiga, Ljubljana 1933-1952, str. 182.

„*Ferstlove bukvarnice v Gradci*,“ objavljen prvič 25. junija 1845 v prilogi h Kmetijskim in rokodelskim novicam.¹⁴⁸ Število prednaročnikov in imena, ki jih najdemo med njimi, dokazujejo, da je bilo zanimanje za knjigo izredno veliko. Za konec lahko zapiševa, da Kremplovi viri in njegovo zgodovinsko znanje niso zadoščali, da bi napisal znanstvenim zahtevam primerno knjigo, vendar pa so se *Dogodivšine* prebirale tudi med preprostimi ljudmi in pomagale vzbujati slovensko narodno zavest.

Darko Friš, Mateja Matjašič Friš

»DOGODIVŠINE ŠTAJERSKE ZEMLE« (»DIE ABENDTEUER DES STEIERMÄRKISCHEN LANDES.«) VON ANTON KREMPLE (=KRALLE) IN DER KRALLE DER ZENSUR

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Bewohner der Habsburgischen Monarchie im Vormärz – vor allem Intellektuellen und Studenten – waren sehr unzufrieden mit dem sogenannten Metternich-system, für das die Zensur, die Spitzel, die Polizei, Mißachtung der Menschenrechte und absolutistische Staatsführung charakteristisch waren. Schon Joseph II. bildete die Zensur und Geheimpolizei aus, bei Franz I verband sich dann dieses System mit dem politischen Konservativismus. Er erweiterte ständig der Polizei ihren Tätigkeitsbereich. Die Einfuhr der fremden Presse war verboten, Zensur kontrollierte streng alle heimische Bücher und Zeitungen, sie kontrollierte sogar Grabinschriften und Inschriften auf den Spielzeugen.

Seltene aufgewachte Intellektuellen in Slowenien waren zuerst vor allem aus dem geistlichen Stand. Sie wirkten meistens als Einzelne oder als vereinigte Kleingruppen, die sich aus den Verhältnissen, Veranlagungen und Ansichten formten, bewußtlich aber neigten sie zum breiteren Zusammenhang und Kontakten mit anderen slowenischen Landschaften, denn gerade im Vormärz bildete sich das Bewußtsein der Verbindung von Slowenen aus verschiedenen Ländern in eine Nation. Der Schwerpunkt der slowenischen Nationalbewegung hatte durch und durch literarischen und besonders kulturellen Charakter, was in damaligen Umständen den ersten Schritt ins politische Leben des Volkes vorstellte.

In der Umgebung von Radgona an der steiermärkischen slowenisch-deutschen Grenze wurden Ende des 18. Jahrhunderts etliche bedeutende slowenische Intellektuellen geboren. Zu denen gehört bestimmt auch der Priester, Nationalerwecker, Erbauungsdichter und Geschichtsschreiber Anton Krempl.

Krempl schrieb Gedichte, Artikel, Predigten, Gebetbücher und Schulbücher, sein wichtigstes Werk ist aber zweifellos die erste umfangreichere Geschichte in slowenischer Sprache (steiermärkischer Dialekt) mit dem Titel »Dogodivšine štajerske zemle. Z' posebnim pogledom na Slovence« (Die Abenteuer des steiermärkischen Landes. Mit dem besonderen Blick auf die Slowenen), die in Graz in vier Bänden erschien. Der Historiker Bogo Grafenauer bezeichnete Krempls Werk als unkritisch und hilflos, doch trotzdem » trug das Buch viel zur Erhöhung des Nationalbewußtseins und Kampfgeistes bei«, wie die Historiker Vasilij Melik und Ferdo Gestrin aufschrieben. Krempls »Dogodivšine« sind bestimmt nicht ohne Fehler, doch man muß das Werk als Ausdruck des damaligen Zustandes der Geschichtsforschung in Slowenien sehen. Trotzdem hat das Werk große Bedeutung, denn es ist das erste umfangreichere historische Werk in slowenischer Sprache, das mit großer Bemühung und mit einem erneuerten Leitgedanke geschrieben wurde.

Krempl schrieb die meisten Texte in Bohoričica (schlowenische Schrift nach Bohorič), »Dogodivšine« entstanden aber von Abfang an in Gajica (die Gaj-Schrift). Für die neue tschechisch-

¹⁴⁸ Perlogni list No. 8 h kmetijskim in rokodeljskim novizam, Kmetijske in rokodelske novize, 25. Rožnicvéta 1845.

illyrische Graphik begeisterte ihn Stanko Vraz, der sich bewußt war, dass die Bereitschaft für den Empfang der neuen Schrift auch die Festigung des illyrischen Gedanken unter steiermarkischen Slowenen bedeutet. Kreml schrieb in seinem Brief an Josip Muršec am 22. Junij 1838, dass er schon das 12. Kapitel »slowenischer steiermarkischen Geschichte« (im veröffentlichten »Dogodivšine« ist 8 Kapitel) schrieb, wodurch man behaupten kann, dass er schon ein paar Jahre früher mit dem Schreiben begann. Die Veröffentlichung des Buches wurde aber steckengeblieben, denn der Inhalt gefiel der österreichischen Zensur nicht.

Das Metternich-system bestimmte die Zensur im Restaurationssinn als Kerninstrument für die Versicherung der bestehenden Staatsordnung auf dem Pressegebiet. Die Aufsicht der Literatur und der Publizistik bedeutete für Metternich den Schutz vor liberaler und idealistischer Ideologisierung der Öffentlichkeit. Es gab sehr viele Zensurvorschriften, die in der Zeit von Kreml galten. Dabei ging es nicht nur um ein Gesetz, das diesen ganzen Gebiet ganzheitlich regelte, sondern für eine ganze Reihe mehr oder weniger ausführlichen und nach ihrer Rechtsnatur in meisten Fällen Durchführungsnormen, die im Ganzen oder nur teilweise die Fragen, die mit der Zensur verbunden waren, regelten.

Kreml änderte und schrieb aufs neue seine »Dogodivšine« wegen der Bemerkungen der Zensoren viermal ab, Slodnjak bemerkte doch in der Einführung der zweiten Ausgabe, dass sehr interessant wäre, zu erfahren, welche die wichtigsten Bemerkungen der Zensur waren. Nach der Meinung von Božidar Raič solle am meisten das dritte Manuskript strittig sein, das heute Universitätsbibliothek in Maribor aufbewahrt. Die Idee von Slodnjak war so interessant, dass uns zu genaueren Übersicht von Kremls »Dogodivšine« ermunterte. Um festzustellen, welche Inhalts- und Bedeutungskorrekturen die Zensur diktierte, nahmen wir uns die genauere Analyse der Unterschiede zwischen dem erhaltenen dritten Manuskript und der veröffentlichten vierten Ausgabe des Buches vor. Weil diese Arbeit sehr umfangreich ist, machten wir nur die genauere Analyse der Einführung und des letzten, achten, Kapitels, der sehr interessant erschien, weil es die Epoche von der Herrschaft Josephs II. bis Kremls gegenwärtiger Zeit behandelt.

Der Vergleich des Manuskripts und des neubearbeiteten Textes zeigte, dass sehr viele Änderungen gemacht wurden, es gibt beinahe keinen Satz, der in beiden Versionen völlig gleich wäre. Die genauere Analyse ergab aber dann ganz andere Ergebnisse, meistens handelt sich nur um stilistische und sprachliche Korrekturen, für die man aber nicht sicher sein kann, dass die die Zensur diktierte.

In zweitere bedeutendere Gruppe kann man die Änderungen zuordnen, die sich auf die Reihenfolge der Wörter beziehen. Kreml nahm in seinen Werken die Satzsyntax direkt aus der deutschen Sprache an, deswegen verdiente er sich auch das bekannte Spottgedicht von Prešeren. Er war sich seines Fehlers bewußt und bemühte sich auch, diesen Fehler abzuschaffen, aber trotzdem zeigen die Benutzung des Geschlechts, die Wortbildung, insbesondere Wortbildung der Wortzusammensetzungen, dann Phraseologie und Syntax in veröffentlichter Version großen deutschen Einfluß. Inhaltliche Unterschiede zwischen dem Manuskript und dem veröffentlichten Text gibt es nahezu nicht, am meisten offensichtlicher Unterschied ist die Mehrzahl der Absätze des zugesetzten Textes am Ende jedes Unterkapitels, was beweist, dass Kreml seine Arbeit mehrere Jahre schrieb, die Ereignisse aus der letzten Epoche schrieb er aber in der letzten Version knapp vor der Veröffentlichung ab. Über dem wachsamen Auge des Zensors kann man nur in dem Fall sprechen, wenn man auf ganze Sätze oder sogar Absätze stößt, die wegen des strittigen Inhalts gänzlich gestrichen wurden.

Wegen Zensurschwierigkeiten war Kreml in letzten Jahren herzbitter – im Vormärz sah er die Personifikation des vieltausendjährigen tyrannischen Verhältnisses der Deutschen zu slawischen Völkern, zu denen sie sich noch immer wie zu Sklaven ohne Rechte und Vorteile verhalten. Hofisches Zensuramt in Wien erteilte Kreml endlich am Beginn des Jahres 1844 die Genehmigung für den Buchdruck. Der erste Band von »Dogodivšine štajerske zemle« erschien in Graz im Oktober 1844, Kreml starb im selben Jahr, funfundfünfzig Jahre alt.

LASTNOIMENSKOST V KREMPLOVIH DOGODIVŠČINAH ŠTAJERSKE ZEMLJE

Marko Jesenšek*

UDK 811.163.6'373.23(497.4)“18”
811.163.6'354(497.4)“18”

Marko Jesenšek: Lastnoimenskost v Kremplovih Dogodivščinah štajerske zemlje. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36 (2000)3, str. 457-464, 7 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Anton Kreml je v Dogodivščinah štajerske zemlje izdelal dokaj trden sistem pravil za rabo velike in male začetnice pri lastnih imenih, in sicer je poenostavil pisavo večdelnih naselbinskih lastnih imen tako, da jih je pisal skupaj in se tako izognil vprašanju velike začetnice v neprvih sestavinah (Slovenjabisterca), dosledno je pisal z veliko vsa poimenovanja, ki so povezana z vero in cerkvijo (Kristjan, Duhovnik, Papež) ter imena praznikov (Vuzem); največ nedoslednosti je pri izbiri podomačenih ali deloma poslovenjenih neimenovalniških oblik (*Decius, Deciusa, za Deciom*).

UDC 811.163.6'373.23(497.4)“18”
811.163.6'354(497.4)“18”

Marko Jesenšek: Proper Names in Kreml's Dogodivščine Štajerske Zemlje. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36 (2000)3, pp. 457-464, 7 notes.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

In his Dogodivščine Štajerske Zemlje Anton Kreml builds a rather firm system of rules for the use of the capital letter and the lower case in proper names, namely he simplifies the spelling of complex names of places by writing them together, thus avoiding the question of capitalising non-initial components (Slovenjabisterca). He, however, strictly uses the capital letter in all namings related to religion and the Church (Kristjan, Duhovnik, Papež (=Christian, Priest; Pope)) and the names of holidays (Vuzem). He was most strict in the choice of adapted names and partially Slovenised non-nominative forms (*Decius, Deciusa, za Deciom*).

---

* Dr. Marko Jesenšek, univerzitetni docent, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

Dogodivščine so prvo obsežnejše zgodovinsko delo v slovenskem jeziku,¹ zato Krempl ni imel veliko vzornikov, ko se je moral odločati o slovenskem pravopisu (predvsem o pisavi zemljepisnih lastnih imen). V knjigi navaja, da je imel v rokah slovenski rokopis, ki mu ga je na Ptuj pokazal neki Anonimus Leobienis, torej je nekaj zgodovinskih fragmentov v slovenščini vendarle poznal,² vendar pa je glede pisave lastnih imen oral ledino. Že pred Dogodivščinami je izdal nekaj knjig (evangelije, življenje svetnikov...), v katerih je poskušal slediti knjižni normi osrednjeslovenskih piscev, v Dogodivščinah pa se je kljub odkritemu nasprotovanju Dajnkovim jezikovnim poskusom približal domači govorici – zgodovinski način pisanja je namreč zahteval drugačen slog kot cerkvena besedila, pa tudi besedni zaklad zgodovinskega načina pisanja je odstopal od utečene in mestoma tudi že klišejske rabe v slovenskih prevodih cerkvenih priročnikov. Prav odsotnost slovenskih zgodovinskih besedil, pa tudi Kremplovo siceršnje zavzemanje za ljudski jezik v vaški cerkvi in ljudski šoli, so Dogodivščine jezikovno močno približale Dajnkovim poskusom, uzakoniti poseben tip knjižnega jezika na severovzhodu Štajerske. (*Da se pa slovenščina pri nas gubi, pride po tem, da Nemci Slovence čertijo, ino Slovenci za tega voljo svbojo narodnost duže bol zapuščajo; to pride od tega, da mnogi gosposki služebniki, duhovniki in šolniki slovenstva nič ne štimajo. za tega volo se tudi v mnogih šolah samo nemško vuči, če ravno je samo nemški vuk slovenskim otrokom mlačenje prazne slame, ino njih v šolo hojenje sama zamuda.*)³

Kljub takemu razmišljanju pa pravopisno ni sledil Dajniku, ampak je izhajal iz Metelkovih načel za pisavo lastnih imen, kolikor jih je le-ta uzakonil 1825. leta v slovnici. Glede pisave zemljepisnih lastnih imen se je odločil slediti svojemu jezikovnemu občutku, zato je poskušal pisavo čim bolj poenostaviti – pri tem ni bil ves čas dosleden, kljub temu pa je v Dogodivščinah postavil sprejemljiv in dokaj trden pravopisni sistem, ki je z nekaterimi manjšimi popravki kasneje postal osnova za resnejša razmišljanja o pisavi velike začetnice pri Marnu,⁴ Janežiču⁵ in Levcu.⁶

Osebna lastna imena

Med imeni bitij je na straneh Dogodivščin največ osebnih imen in ker gre za zgodovinsko delo, ki popisuje dogodke iz časov pred našim štetjem pa vse do sredine 19. stoletja, lahko spremljamo pot od enobesednih do krstnih in družinskih imen.

1. 1 Pri pregibanju enobesednih imen izstopa dajalniška (in mestniška) končnica *-i* pri samostalniki moškega spola.

1.1. 1 Enobesedna domača imena v Dogodivščinah so npr. *Ciril ino Metud, Metudia, k Metudii; Kozil; Radagajs; Radislav, Rastislav, Rastic; Samo kral, Samoa, Samoi, Samoi k krali; Svatopluk, Vladuh (Valduh, Waldung) Strabo.*

¹ Prvi poskus zgodovinopisja v slovenščini je POHLINOV neobjavljeni rokopis *Kraynska kroneka* (prim B GRAFENAUER, Pregled razvoja slovenske historiografije. *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, Ljubljana 1980, 216–248)

² D. FRIŠ, Zgodovinopisje na spodnjem Štajerskem v Dajnkovem času. *Dajnkov zbornik*, Maribor 1998, 339–349

³ A. KREMP, *Dogodivščine Štajerske zemle*, Gradec 1845, 237.

⁴ J. MARN, *Jezičnik ali pomenki o slovenskem pisanju*, Ljubljana 1863–1892.

⁵ A. JANEŽIČ, *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva*, Celovec 1854; *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo*, Celovec 1863.

⁶ F. LEVEC, *Slovenski pravopis*, 1899

Pri enobesednih imenih opozarjam na posebno sklanjatev imena *Samo*, ko se osnova narečno ne podaljšuje s *-t-*, ampak se končnemu *-o* pritikajo končnice druge moške sklanjatve (*kral Samo, -a, -i, k krali Samoi*). Druga posebnost je zapis imena *Metod*. Sredi 19. stoletja je pisava nihala med *Metod, Metodi in Metodij* (tip *Methodius* se je slovenil tako, da sta odpadla končna *-ius* ali *-us*, tip *Basiliius* pa se je domačil tako, da se je naglašenemu *-i-* dodajal *-j*). Krempl je pisal *Metud*, sklanjal pa *Metudia, k Metudii*, kjer zeva ne zapira *-j*, pri tem pa je nihal med domačo splošno rabo (*Metod, Metoda*) in Metelkovim priporočilom v slovnici,⁷ da je potrebno ločiti moško in žensko obliko (*Alojzius* → *Alojz, Alojzja; Alojzia* → *Alojzija, Alojzije*).

1.1.2 Podomačena enobesedna imena so npr. *Alarik, za Alarikom; Atal; Bato; Bonaparte ali Napoleon; Dioklecian; Domician; Hadrian; Decebal; Filip, proti Filipi, nad Filipa; Kaligula; Kato; Maksimin; Nero; Odoacer; Oktavian; Pinet*.

1.1.3 Prevzeta enobesedna imena so npr. *Aecius; Arius; Arkadius, na Arkadia, Arkadii na pomoč, z Arkadiom; Augustus, od cesara Augusta, cesar Augustus, cesara Augusta rod; Aureliana, Bōrebista pod vodenjem krala; Decius, Deciusa, za Deciom; od Dikainea; Drusus, od Drusa, Druzusa; Gal, Gala, Galienus, Galus; Gordiana; od Emiliana; na Honoria, Honorius, mlademi Honorii, z Honoriom; Klaudius; Komodus; Konstancia (mask.), Konstancius; Konstans, za Konstantina; Ladius; Magnencius, Magnencia; Maksimin, od Maksimina, Maksiminian; pod kralom Marbodom; Marcia njegova spanjačica; Noe; Plinius; Probus; Tacitus; Tiber, Tiberius, Tiberia je vlovil; Valeria (mask.), Valerian; Vespaziana, Vespaziani, Vespazian; z Vetraniom; Vibius;*

Pri podomačenju tujih imenih Krempl ni postavil trdnega pravila, saj je iz primerov razvidno, da jih je glasoslovno in oblikoslovno prilagajal zahtevam slovenskega jezika (npr. *Oktavian, Nero, Decebal, Kaligula, Kato, Pinet*) ali pa jih le deloma poslovenjal v neimenovalniških sklonih (npr. *Arkadius, na Arkadia, Arkadii na pomoč, z Arkadiom; Augustus, od cesara Augusta, cesar Augustus, cesara Augusta rod*); pri tem je nihal tudi med podomačenimi in deloma poslovenjenimi lastnimi imeni (npr. *Decius, Deciusa, za Deciom; Drusus, od Drusa, Druzusa; Tiber Tiberius, Tiberia je vlovil; Julius Cezar, Julius Cezara*).

1. 2 Za pregibanje dvodelnih osebnih imen veljajo enaka pravila kot za enobesedna.

1.2.1 Domača imena mu pri sklanjanju niso povzročala težav, npr. *Janž ino Miklauž Gračanj, Janža ino Miklauža Gračanja; Ivan Hunjad, od Ivana Hunjada; Janž Himl, na Janža Himla*.

1.2.2 Podomačena imena so npr. *Janž Hus, za Husa; Martin Luter; Janž Gutenberg; Jezus Kristus, po Jezusi Kristusi; Hans Adam Moser; za Hansa Adama Mosera*.

1.2.3 Pri prevzetih dvodelnih imenih je pregibal le drugi del (npr. *Ekvicius Kreuz, Ekvicius Kreuza; Johanes Kutensis, od Johanes Kutensisa; Servius Tullius, s Servius Tulliusom*), sicer pa je tako kot pri enobesednih poimenovanjih nihal med podomačenimi in deloma poslovenjenimi neimenovalniškimi oblikami (npr. *Stalius Taurus, postavivši namesto sebe Statilia Taura, k Stalius Taurusu*).

1. 3 Skrivnih imen, tj. psevdonimov v Dogodivščinah skoraj ni. Najbrž sodita v to skupino le dve imeni, in sicer psevdonim, ki ga je Krempl uporablja za *Jože-*

⁷ F. METELKO, *Lehrgebäude der Slovenischen Sprache im Königreich Ilirien* / . . . /, Laibach 1825, 189.

fa II. (Jožef II. Nepozabni – gre za Kremplovo novotvorbo, s katero je hotel počastiti *Jožefa II.*, ker je ščitil kmečki stan in je bil tudi duhovno zelo odprt) in psevdonim za pisca rokopisne slovenske zgodovine, ki jo je Krempl bral na Ptujju in je iz nje tudi črpal snov za Dogodivščine, verjetno tudi pravopisne rešitve (*Anonimus Leobiensis*)

1.4 Več nedoslednosti pri rabi velike in male začetnice v Dogodivščinah se pojavlja pri lastnih imenih, kadar se namesto priimka pojavljajo stalni pridevki.

1.4.1 Namesto priimkov je zapisal stalne pridevke po krajih: *Ludvik Nemški, Lighard Semptaski, Raimund Tuluzki, Ivan Sobjeski, Petri Amianskemi, Vorih Ekenberger, ekenberski knezi, Vorih celski, celski Vorih, Princ Eugen savojski*.

1.4.2 Nedoslednosti je največ pri stalnih pridevkih po značilnostih ali posebnostih poimenovanih: *Karl Debeli, Karl Veliki, Karla Velkega, Ladislaus Posthumus, Ludvik otrok, Peter pušavnik, Teodozija Velkega, po smrti Titus Antonin Pius pobožen, Juri Podiebrat*.

1.4.2 Najpogostejša so poimenovanja z vrstilnim števnikom za imenom, in sicer z besedo ali številko: *Antonius Primus, Johanes XXIII. /Papež Johanes/, Konrad I., Teodoz II., Teodozii II.*

Stalni pridevki so sicer rabljeni namesto priimka, zato prevladuje pravilo, da so pisani z veliko začetnico, vendar pa Krempl ni bil dosleden (*Vorih celski, celski Vorih, Princ Eugen savojski, Karl lotrinski; Ludvik otrok, Peter pušavnik*) ali pa je v pisavi nihal, tako da je latinske prilastke pisal z veliko, prevedeno slovensko obliko pa z malo začetnico (*Titus Antonin Pius, pobožen*).

1.4.3 Posebne pridevke k imenom, ki kažejo na rod, je Krempl pisal z veliko začetnico: *markež Trungavski, markež Epinštajnski, markež Ptujski, markež Curinski; grof Štirski, grof Celski*. Z malo začetnico je te pridevke pisal kot leve prilastke, kadar ne kažejo na rod nosilca: *celski grofi, štirski grofi, žunečki grofi*.

1.5 Imena veroslovnih in bajeslovnih bitij so pri Kremplu dosledno pisana z veliko začetnico, saj je po trdni rabi v slovenskem cerkvenem tisku pravilo razširil na vsa veroslovna in bajeslovna bitja: *Bog* (krščanski), nadomestna poimenovanja *Sveličar/Zveličar, Devica, Devica Maria, Maria Trošt*, vendar *sveti Duh* – pač po takratni rabi, ko se je določilo *sveti* pred odnosnico dosledno pisalo z malo (npr. *sv. Miklauž, sv. Duh, sv. Evangelist Lukaš, sv. Johaneza Kerstnika, sv. Mihal; sv. pismo Luk. X. 30–60, v sv. Pismi; sv. pismo novega Testamenta; sv. relikvih; sv. Roka cirkev*).

Krempl je pisal z veliko tudi vrstno poimenovanje za boga: *dober Bog je Belibog (Perun), drugi Bogi pa so Jupiter, Neptun, Apolo, Mercurius, Vulkanus, Mars, Juno, Saturnus, Minerva, Čeres, Diana, Venus, Pluto, Sol, hudi Bog*; krive Boge častiti: *Rugevit, Triglav, Vila, Lada, Živa, Mora, Belna ali Belena; Jupiter, Mars, Isis, Apolo, Herkules*. Bogovje: *Mitros, Ciza, Černibog ali Čart*.

1.6 Krempl je z veliko začetnico pisal tudi vsa poimenovanja, ki so povezana s cerkvijo, saj je tako opozarjal na posebno razmerje in spoštovanje do vere (velika začetnica pri poimenovanjih za čast).

1.6.1 Določila pred osebnim imenom (razen prilastka sveti): *Ap. Pavel, Apat Valentin, Vučenik sv. Jeronim, rimski Papež, Papež Leon, sercagoreči Škof, Duhovnik, Misionar, Mešnik Nune, Priori*.

1.6.2 Poimenovanja za pripadnike ver: *Neverne, t. j. Pagane, Židove, Kristjane, Mahomedanci, Turki so Mahomedanci, med Jude, Judovstvo, Keršanstvo, Keršanstvo, od Kristjanov, Kristjane, Kristjanstva, med Pagane, Pagani ali Haidovje, od Haidov, Paganstvo, Luterani, z Luteranmi* (vendar pa z malo izpeljanke na *-ski* iz teh lastnih imen: *luterska gospoda, lutreška nepokornost, keršanski Mešnik*).

1.6.3 Nenavadno je velika začetnica pri poimenovanjih za pripadnike redov: *Minoriti, Paulinari, Elizabetinarci sv. Mihaela, Franciškanom, Miloserčnibrati; vendar Piaristi ali brati pobožnih šol.*

1.6.4 Poimenovanje cerkev in samostanov: *Benedička cerkev v slovenjih goricah; Aplenčka v g. St.; Ruška zgor Marburga; Lomnička (Lomnisha, Lobming); Volčka (Volcium, Wöls); Cirkev Div. Marie, sv. Margete v Selnici; Belacirkev; vseh Svecov, Maria Svetina per Laškem, sv. Ruperta Cirkev; tudi kadar gre nedvoumno za vrstno pimenovanje: Cistercienski kloster, Benediktinski, Nunski kloster, Jurjev-kloster Dominikanski, Minoritski, Avguštinarski, Franciškanški; izjemi (ali napaki v sicer trdnem sistemu) sta le dva zapisa: *Novikloster dominikanski, franciskanški kloster.**

Pri ženskih imenih je posebnost *Maria Cel*, pisano narazen, neimenovalniški skloni pa vedno skupaj (*Mariacelska*). Pri sklanjanju lastnega imena *Maria Terezia -j-* ne zapira hiata med *-i-* in obrazilnim samoglasnikom (*Marii Terezii*), kot posebnost pa se pojavlja tudi zapis *M. terezia*, kjer je *terezija* dosledno pisana z malo začetnico.

1.7 Vsa imena prebivalcev so v Dogodivščinah pisana z veliko začetnico. Posebnost so pogosti zapisi v množini, kjer prevladuje končnica *-ovje*: *Afganovje, Bitynovje, Celtogalovje, Frankovje, Getovje ali Dakovje, Hunovje, Keltovje ali Celtovje, tudi Galovje imenuvani, Lahovje; Uzbekovje.*

Pri poimenovanju prebivalcev slovenskih naselij in pokrajin se pojavlja samo množinska končnica *-i*: *Dolanci, Dolanjke, Gorenci, Goričani, Goričanjke, Lotmeržani, Lotmeržanom, Lutomerčanji, Korošci ino Krajnci, Panonci, Pešničarce, Pešničari, Podravci, Polčanji, Radgončanji, Savaci (kre Save), Slovincov od, Slovenec, Slovenci, Slovenkinje, Šavničarce, Šavničari, Haložani, Noričan, Noričanjka, pri Noričanihi.* Značilno je, da Krempl ni uporabljal pregalsa, npr.: *Štajercov, Korošcov, Krajncov.*

Zelo redke so oblike na *-je* (*Solasje*), zato pa so toliko bolj zanimive kombinacije vseh treh zapisov, tako npr.: *Avarovje, Avari, Avarje,- Gračanji* (prebivalci Gradca).

Opazne so tudi nekatere posebnosti, oziroma dvojna poimenovanja: npr: *Bulgarovje* (sredi 19. stoletja je bilo več pisnih različic – *Bolgar, Bulgar, Bogar*; Krempl je pisal *Bulgar, Bulgarski* po nemški literaturi in Šafařikovim priporočilom), *Nemci ali Teutoni ali Alemane, Alemani, Hrovati, hrovaški* (sredi 19. stoletja začne ta oblika prevladovati; Krempl jo je najbrž sprejel po splošni izreki, čeprav je v Metelkovi slovnici zapisana samo oblika *Hrovat, hrovaški*; Trubar piše *Crouati, Krel Hervatsko, Dalmatin Haruati*), Avstrijce pa je imenoval *Rakužani, Esterajci ali Austrianci.*

Posebnost je zapis s predpono *pseudo-*, saj se velika začetnica prenese nanjo: *Pseudoslovenec* (Slovenec, ki se udinja Madjarom).

Vsa imena prebivalcev so podomačena in se sklanjajo po utečenih pravilih.

Zemljepisna lastna imena

2.1 V naselbinskih lastnih imenih se prva sestavina piše z veliko začetnico, izjema je le prilastek sveti: *Terst, Cezajnovci, Cmurek, Hočje, v Hočjah, per Hočjeh, Križovci; sv. Janž na dravskem poli, sv. Jurij na Stiveni, sveta Trojica per mali Nedli, sv. trije Krali na Goričkem.*

Posebnost so večbesedna naselbinska imena. Njihovo pisavo je Krempl praviloma poenostavil tako, da jih je pisal skupaj in se tako izognil vprašanju velike začetnice v neprvih sestavinah: *Staracesta, Gornjokungetska na Goričkem, Gornjograd, Laškagorica, Slovenjabisterca (Slovenjobisterco) Novomesto (per No-*

vemnosti), *Stročjaves* (v *Stročjivesi*), *Železnaruda* (v *Železnihrudah*), *Jurjev klošter* (v *Jurjev kloštri*), pri *Velikigospē*. Pri tem ni sledil Metelku, ki je priporočal pisavo narazen (*Novo mesto, Stara vas, Vini vrh tudi Vinivrh*).

V Dogodivščinah je predstavljeno tudi bogato slovensko-latinsko in slovensko-nemško poimenovanje krajev: *Viana* (*Voitsberg*), *Raklitanum* (*Radgona*), *Rogando* (*Rogatec*), *Adpontem* (*Prug*), *Idunum* (*Judenburg*), *Muravia* (*Murava*), *Sala* (*Furstenfeld*), *Mariana* (*Marburg*), *Novidunum* (*Brežce*), *Montana* (*Čermenec, Rotenman*), *Pultovia* (*Pulskava*), *Kolacio pri Slovenjemgradci*, *Murela pri Lipici, Gradec* (*Vakorium*); *Luttenberg* (*Ljutomersko*), *Oberlutenberg* (*Doljni grad*), *Malleag* (*Bronek*), *Picheldorf* (*Radomerje*), *Schützengraben* (*Stročjaves*), *Ratzenberg* (*Račjiverh*), *Windischlandsberg* (*Podčetrtek*).

Kraji, ki so za Slovence zgodovinsko, kulturno ali kako drugače pomembni, so izgovorno in oblikoslovno podomačeni: *Dunaj* ima veliko različic, npr. *Vindobona* zdejni *Viden, Beč, Vindovna, Vindov* (*Slovincov*) mesto; *Belak, Bretislava, Celovec, Gradec, Karlavec, Osek in Esek, Sabaria* (*Kamenec Sombotel*), *Vaterloo* (!); vendar le *Marburg* za Maribor.

Predložna raba naselbinskih zemljepisnih imen je vezana na krajevno izreko. Na vprašanje *Kje* se največkrat vežeta predloga *v* in *pri*: *v Pišaci, Celji, Cirkovcah, Celovci, Gomilskem, Ljutomerskem, Maria Trošti, Početrtki, Zagorji, Žauci* . . .; *pri Selnici zgor Marburga, Kapeli zdol Radgone, sv. Jurji, sv. Tomaši, velki sv. Nedli, Lenarti, per Svetjah, per sv. Jurji na dolnji Šavnici* . . .; redkeje pa *na, od in z*: *na Hajdini, na Leskovci, na Ptuj; sv. Lovrenca; z Oblačaka, Dragoviča*.

2.2 Med nenaselbinskimi zemljepisnimi lastnimi imeni prevladujejo nekatere panonske glasoslovne in oblikoslovne značilnosti.

2.2.1 Imena držav so poslovenjena in pisana z veliko začetnico: *Česka* (iz *Česke, po Českoj*), *Rakoška* (*skoz Rakoško, v Rakoškoj*), *Vogerska* (*dol po Vogerskoj*), *Zvabska* (*po Žvabskoj*). *Angliška* (iz *Angliške, po Angliškoj*), *Španjolska* (*po Španjolskoj*), *Švaica* (*po Švaici, na Švajckem*), *Belgia* (*v Belčgii*), *Galia* (*v Galii*).

2.2.2 Slovenske pokrajine imajo imenovalniške oblike: *Koroško* (*po Koroškoj*), *Štajersko* (*po Štajerskoj*), *Krajnsko* (*po Krajnskoj*), *Tirolsko* (*po Tirolskoj*).

2.2.3 Geografske oznake nenaselbinskih lastnih imen so pisane z malo: *v sredmi Azii, v mali Azii, v zahodoj, gornjoj Europi, gornja Afrika, na gornjem Drauskem poli, vu izhodnoj Vogerskoj* . . .

Iz primerov je razvidno, da imata dajalnik in mestnik ednine le redko končnico *-i*. Osrednjeslovenske slovnice so takrat priporočale *-ej*, Dajenko *-oj*, Murko in Muršec dvojnici *-oj/-ej*, Krempl pa se je praviloma odločal za *-oj*; obliko je preganjal Janežič, saj jo je imel za izrazito narečno (v slovnici je zapisal, da štajerski Slovenci še vedno govorijo *-oj* /*Z bradoj giblje/*); ves čas je bila knjižna pri Prekmurcih (Stefan Kuzmič, *Nouvi Zakon 1771: Z Marvoj svojoj zaročenoj ženoj*); Marn se je v Jezičniku iz nje norčeval (. . . *z močnoj rokoj – ali zdelo se mi je, kakor da bi me na pomoč klical, ko sem bral -oj rokoj*).

2.2.4 Pridevniki na *-ski* iz zemljepisnih lastnih imen imajo malo začetnico: *pri himalajskih gorah, europejski narod, panonski rod, v podunajskih zemlah, pyrenejski Baski, kitajska ali kinezka rodbina, štajerska zemla*; izjeme (ali tiskarske napake) so le: *Aeidski rod, Kavkaški rod, v Kavkaških krajih, Mongolski rod, Vindički rod, po zatatranskih deželah*.

2.2.5 Priponsko obrazilo *-ov* izraža svojino. Pridevniki, izpeljani iz lastnih imen, so pisani dosledno z veliko začetnico: *Apolov altar, po Borutovi smrti, iz Cirilovega sv. pisma, Metudove slovenske šole*. Pri večbesednih poimenovanjih je Krempl pregibal le zadnji del (npr. *Marko Aurelova vojska*), preglasa *-ov* v *-ev* ni upošteval (npr. *Sveličarov grob, Volkmerove pesmi*).

Stvarna lastna imena

3.1 Med stvarnimi lastnimi imeni izstopa pisava z veliko začetnico pri imenih mesecev: *Prosinec (Januar); Sječen (Februar), Sečan, Svičan; Suhij (Marcius), Sušec; Berezozol (April), Mali Traven; Traven (Majus), velki Traven; Izok (Junij), Rožencvet, Ivanjščak; Červen (Juli), mali Serpan, Jakoplenščak; Zarjev (August), velki Serpan, Velkomešnjak; Rjujen (September), Miholščak; Listopad (Oktober), Bratvin; Gruden (November), Listopad; Studenij (December), Gruden. Na 6. den Junia 1099.*

3.2 Z veliko začetnico so pisana tudi imena praznikov: *Koleda (vendar z malo kolednjaki), Kres, Trizna; Koleda (Božič, ob Božiči), ob Ivanjem, po Matjašovem, Letnice ali Vuzem, do Andrašovega, na Trojičko nedelo, na Martinje (vendar na fašenski ponedelek),* posebnost je še *ob mali Meši.*

Veliko začetnico pri pisavi praznikov je Krempl dopolnjeval in spreminjal. Leta 1833 (Branje od tih v kmetičke koledare postavljenih ino nekterih drugih svetnikov) je pisal npr. še *Sveci vsi, Sveti 40 Manterniki, na 10. den Sušca, vendar že sv. Evangelium, leta 1839 (Kratke predge na vse nedele ino svetke celega leta) pa sveti Den ali Božič, vseh Svecov den, den vseh Angelov Varuhov, na veliko Križovo, na Telovo, velke Meše den, na Telovo.*

Zaključek

Izpisano gradivo nazorno prikazuje Kremplovo pisavo lastnik imen in spremembe, ki so nastale v 150-letnem razvoju rabe velikih in malih črk pri slovenskih lastnih imenih. Primerjava z današnjim pavopisom je pokazala na nekatera odstopanja (zlasti pisava večdelnih naselbinskih zemljepisnih lastnih imen, zelo razširjena je skupina besed z veliko začetnico pri poimenovanjih za čast, pri stvarnih lastnih imenih pa je to pravilo prenešeno na praznike, ki se prav tako pišejo z veliko začetnico), vendar pa so pri Kremplu dovolj prepričljivo oblikovana v sistem trdnih pravopisnih pravil za rabo velike in male začetnice – zanj je značilno, da ima razmeroma malo izjem, tj. odstopanj od splošne rabe, zato je lahko bil dobro izhodišče za razmišljanja o pravopisni normi, ki so jo poskušali postaviti vsi pomembnejši slovenski slovničarji v prvi polovici 19. stoletja, nato pa so predvsem Janežičeva, Marnova in Škrabčeva jezikovna razmišljanja, pa seveda tudi Pleteršnikov slovar, spodbudili Levca, da je leta 1899 izdal prvi slovenski pravopis. Nekatere Kremplove rešitve glede rabe velike začetnice so bile v njem upoštevane, še prej pa so bile splošno sprejete v prekmurskem jeziku, kamor jih je prenesel Jožef Košič, ko je po Dogodivščinah prirejal zgodovino Prekmurja (Zgodbe vogerskoga kraljestva).

Marko Jesenšek

EIGENNAHMEN IN DEN ABENTEUER DES STEIERISCHEN LANDES VON ANTON KREMPLE

Zusammenfassung

Anton Krempl hat in dem ersten umfangreichen gedruckten slowenischen historischen Buch (Dogodivščine štajerske zemle. Z posebnim pogledom na Slovence. V Gradci, 1845) eine originäre Aufzeichnung der Eigennahmen angeboten, die sich in vielen Sachen von dem Heutigen unter-

scheidet und zeigt, wie Einzelne schon vor der Erscheinung der ersten slowenischen Rechtschreibung systematisch versucht haben, einige Probleme der Rechtschreibung zu lösen.

Der Vergleich der Losungen von Krempl und heutigen Normen hat gezeigt, das die Unterschiede bei der Benutzung von groß und klein Erstbuchstaben, und zwar bei (1) Personennamen (Graf *Diebič Zabolkanski*, *Ludvik Nemški*, *Karel Debeli*, aber *Ludvik otrok*, *Karl lotrinski*), (2) Religionsgeschöpfe (*Bog* /als Eigen- oder Gattungsname *na Boga* /krščanskega/ *moliti* : *poleg tolega so Bogovje bili Mitros*, *Ciza ...*), *sv. Evangelist Lukaš*, *Apostol Peter*, *sveti Duh*, *Boginja ljubezni* /*Lada*/, *Boginja lesov ino rek* /*Vila*/ ...), (3) Bestimmungen vor den Namen, die die gesellschaftliche Stellung bestimmen (*Princ Eugen savojski*, *Papež*, *Nadškof*, *Škof in škof* / *slovenski Škofi so le bili Regionarškofi* : *slovenski škof Teodorik je vmerl...*, *Višišpop*, *Mešnik*, *Jeruzalemski Patriark*), (4) geographische Ortsnamen (*sveta Trojica per mali Nedli*, *sv. Florian v Rakoskoj*, *sv. trije Krali na Goričkem ...*), (5) Zusammen- oder Auseinanderschreiben (*per Velkinedli*, *Sladkagora*, *Moravskiverh*, *Laškagorica ...*), (6) manlichen und weiblichen Formen (*pešnički dol* – *Pešničari*, *Pešničarce*; *šavnički dol* – *Šavničari*, *Šavničarce*; *Goričanjci*, *Goričanyke*; *Nemci*, *Nemice*; *Lutomerčanji*, *Lutomerčanice ...*) und (7) bei der Benutzung von Propositionalphrasen bei geographischen Ortsnahmen (*v Celji*, *v Maria Trošti*, *v Podčetrki*, *ve Frauhamu*, *v/na Ptuj*; *na Hajdini pri Ptuj*, *vu Varaždin*; *per Svetjah*, *pri Kapeli zdol Radgone*, *per sv. Jurji na dolnji Šavnici*, *od sv. Lourenca*; *z Vinšakov*, *z Juršinec ...*).

Bei der Schreibung von Sachnamen tritt der große Erstbuchstabe aus bei der (1) Benennung von religiösen- und mythologischen Gestalten (*Rojenice*, *Škratci*, *Boginje ...*), (2) Benennung von Religionsangehörigen (*Kristjan*, *Luterani*, *Judje*), (3) Benennung der Feiertage (*Koleda*, *Božič*, *ob Ivanjem*, *Trizna*, *na velke Meše den*) und die (4) Benennung der Monaten (*Prosinec*, *Januar*; *Sječan*, *Februar*, *Sočan*, *Suhi*, *Marcus*, *Sušeć*; *Berezozol*, *April*, *mali Traven ...*)

Bei den geographischen Ortsnahmen hat Krempl oft die zweisprachige Benennung benutzt, d. h. Slowenisch – Latein und Slowenisch – Deutsch, wobei sich einige Deutschen Namen heute nicht mehr benutzen (*Brežce–Novidunum*, *Rogatec–Rogando*, *Radgona–Raklitanum*, *Velkovec–Virunum*, *Velkagospa–Maria Sal*, *Brezje–Freisach*, *Fresen*, *Konjice–Gonowitz*, *Radomerje–Picheldorf*, *Nunskagraba–Schützengraben*, *Stročjaves–Schutzendorf*, *Podčetrtek–Windischlandsberg ...*).

MARIBORSKI POKLICNI FOTOGRAFI V LETIH 1918-1941

Jerneja Ferlež *

UDK 77(497.4 Maribor)“1918/1941”

Jerneja Ferlež: Mariborski poklicni fotografi v letih 1918-1941. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)3, str. 465-491, 60 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtorica v prispevku opiše razmere, v katerih so se znašli mariborski poklicni fotografi po prvi svetovni vojni, in navede tiste poklicne fotografe, ki so se v času med prvo in drugo svetovno vojno v Mariboru najpogosteje pojavljali. Opiše njihovo delo, razmerje do strank in popiše priložnosti, ko so Mariborčani zahajali v fotografske ateljeje. Natančneje so označeni fotografski ateljeji in delo poklicnih fotografov, vključno z oglaševanjem v časopisih in razstavljanjem fotografij. Prispevek zaključuje zapis o vsakem od osmih najpomembnejših mariborskih poklicnih fotografov raziskovanega obdobja.

UDC 77(497.4 Maribor)“1918/1941”

Jerneja Ferlež: Professional photographers in Maribor in the years 1918-1941. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 71=36(2000)3, pp. 465-491, 60 notes.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The article describes the circumstances in which the Maribor professional photographers found themselves after the First World War and mentions those who in the inter-war period occurred most frequently. It gives encounters of their work, their attitude toward their clients and describes occasions when Mariborians came to their studios. A closer look is given to the studios and the work of these professional photographers, including advertisements in newspapers and photographic exhibitions. The contribution ends with some biographical data of each of the eight most significant Maribor professional photographers from the studied period.

Amatersko fotografiranje se je v Mariboru pričelo širiti že pred prvo svetovno vojno, a osrednje fotografske osebnosti v mestu so tudi po tej vojni bržkone ostali poklicni fotografi. Nekaj jih je ostalo še iz predvojnega časa in so svoje dejavnosti

---

* Mag. Jerneja Ferlež, etnologinja in bibliotekarka, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, SI-2000 Maribor.

zgolj nadaljevali, nekateri so po razpadu Avstro-Ogrske odšli ali pa so le opustili nekdanje mariborske fotografske podružnice, prišlo pa je tudi nekaj novih poklicnih fotografov. Prvič so to bili v večjem številu Slovenci. Zadruga poklicnih fotografov, ki je obstajala že pred letom 1918, a je takrat vključevala le fotografe s Kranjskega, je zdaj zajela vso Slovenijo. Priključili so se ji tudi štajerski in s tem mariborski fotografi, ki so prej spadali v graško fotografsko združenje.¹ Vplivi s severa, zlasti iz Gradca in z Dunaja, ki so bili prej med fotografi v Mariboru in širše relativno močni, so zdaj nekoliko zamrli. Takoj po vojni se je to kazalo predvsem v pomanjkanju nekaterih kvalitetnejših fotografskih pripomočkov, kot so fotografski papir, plošče in kartoni.

Kakorkoli, fotografi so tudi po razpadu stare države delali naprej. Če sodimo po spominih Mariborčanov, lahko rečemo, da so bili relativno znane osebnosti.

Posnetek iz ateljeja Makart

¹ Mirko Kambič: Slovenska fotografija med obema vojnama. Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta 18(1982), str. 102.

Deloma gre to pripisati potrebi ali želji večine meščanov, da jih od časa do časa obišeje, po drugi strani pa so za to skrbeli tudi fotografi sami. Pogosto so namreč oglaševali v lokalnih časopisih in na druge načine opozarjali nase in vabili v svoje ateljeje. S tem je bil deloma povezan tudi njihov socialni status. Poklicne fotografe je vsekakor mogoče uvrstiti med obrtnike, tja jih je uvrščala tudi takratna zakonodaja. Če so se želeli ukvarjati s fotografsko dejavnostjo, so morali dokazati svojo strokovnost, pridobiti so si morali obrtno dovoljenje, vpisali so jih v obrtni register,² plačevati so morali dajatve po istih principih kot vsi drugi obrtniki. Sodili so torej v srednji meščanski sloj. Poleg fotografskih storitev je bilo njihovo delo še nabavljanje materiala, skrb za propagando in skrb za atelje. Nekateri izmed fotografov so se šolali za slikarje, nekateri so končali umetniške ali obrtne šole na Dunaju, v Pragi ali kje drugje, drugi pa so se fotografske obrti preprosto izučili kot vajenci pri starejših poklicnih fotografih.

Če so bili poklicni fotografi pred prvo svetovno vojno spričo relativne mladosti fotografije še nekaj posebnega, če se jih je takrat še držala nekakšna avra nenavadnosti in so zato svoj prihod v nek kraj in odprtje ateljeja najavljali z velikim pompom, je zdaj prihod novega fotografa v mesto zbudil že precej manj pozornosti. Ljudje so njihovo dejavnost že poznali, fotografiranje je postalo nekaj vsakdanjega, pojav kot tak ni več zbujal začudenja, storitve fotografov so tu in tam izkoristili skoraj vsi meščani.

Poklicni fotografi so med seboj sicer sodelovali, imeli so tudi lokalno združenje, toda po pripovedovanju nekdanje fotografske pomočnice in pozneje samostojne fotografkinje je med njimi vladala tudi neke vrste tekmovalnost in zdrava konkurenca. Vsekakor so poznali drobne skrivnosti svoje obrti, ki jih med sabo niso delili, očitali so si, če so presodili, da je kateri izmed njih prestopil mejo pravih lojalne konkurence, tu in tam so drug drugega celo dolžili za krajo idej. A v trenutkih, ko se jim je zazdelo, da so ogroženi kot poklicni fotografi, bodisi zaradi gospodarske krize bodisi zaradi delovanja nepoklicnih fotografov, ki so jim z nekaterimi dejavnostmi pričeli hoditi v zelje, so nastopili kot homogena skupina.

Kateri poklicni fotografi so delovali v Mariboru v času med obema vojnama in kje so imeli svoje ateljeje, je mogoče relativno natančno ugotoviti iz navedb v poslovnih delih adresarjev, koledarjev in vodnikov po mestu, ki prinašajo njihova imena in naslove v posebnih rubrikah, med obrtniki.

Leta 1919 so bili omenjeni:

Atelier Makart, Herrengasse 27, 16,
 Habith Johann, Schnellphotograph, Josefgasse 32,
 Kieser Ludwig, Schillerstrasse 20,
 Massak J. (Irma Edelmann), Herrengasse 16,
 Meyer Karl, Herrengasse 39,
 Pranger Vinzenz, Franz Josefstrasse 39,
 Skušek Adolf, Trieststrasse 28,
 Wagner Josef, Burggasse 4.³

² Datum vpisa v obrtni register in datum najave odprtja ateljeja v lokalnem časopisu se večkrat bistveno razlikujeta, kar pomeni, da vpisi niso bili vedno ažurni. Obrtni register je tako lahko do neke mere, kronološko gledano, zavajajoč vir. Vsaj deloma zanesljivo kronologijo je mogoče sestaviti s kombiniranjem obrtnega registra, oglasov v časopisih in objav v poslovnih delih adresarjev, koledarjev in vodnikov. Pa še v tem primeru ustni viri včasih demantirajo zapise.

³ Marburger Adress Kalender, str. 130-131.

Leta 1925 so bili evidentirani:⁴

Biesik Ladislav, »Makart«, Gosposka 27,
 Dolenc Franc, Meljska 18,
 Japelj Mirko, Koroška 1,
 Kieser Friderik, Gregorčičeva 20,
 Kolman Franc, Frankopanova 39,
 Mayer Karl Teodor, Gosposka 39,
 Rubin Karolina, Ruška 9,
 Vlašič Vladimir, Gosposka 23,
 Wagner Josip, Slovenska 4.

Leta 1931 ustrezna rubrika⁵ navaja fotografe:

Dolenc Franc, Aleksandrova 35,
 »Eli«, Plohl Eli, Aleksandrova 1,
 »Foto-companija« družba z o. z., Slovenska 41,
 »Grafika«, Frankpanova 32,
 Japelj Mirko, Gosposka 28,
 Kieser L., Gregorčičeva 20,
 Kolman Rubenz, Frankopanova,
 »Makart« Biesik Olga, Gosposka,
 Meyer Carl Theodor, Gosposka 39,
 Rubin Karolina, Ruška 9,
 Vlašič Vladimir, Trg svobode 6,
 Wagner Josip, Slovenska.

Leto za tem, leta 1932:⁶

Dolenc Franc, Aleksandrova 35,
 Japelj Mirko, Gosposka 28,
 Kieser L., Gregorčičeva 20,
 »Makart« Biesik Olga, Gosposka 39,
 Plohl Eli, Aleksandrova 1,
 Vlašič Vladimir, Gosposka 23,
 Wagner Josip, Slovenska 4.

Adresar iz leta 1935⁷ našteva:

Benet Andrej, Dravska 10,
 Bethke Henrik, Gosposka 39,
 Biesik Olga, Gosposka 20,
 Dolenc Franc, Aleksandrova 35,
 Holynski Karol, Cankarjeva 6,
 Japelj Mirko, Gosposka 33,
 Kieser Ludvik, Vetrinjska,
 Meyer K. T., Gosposka 2,
 Pavlšek Hilda, Vrbanova 71,
 Škorjanc J., Gregorčičeva 20,
 Wagner Jožef, Slovenska 4,
 Vlašič Vladimir, Gosposka 23.

⁴ Mariborski adresar, str. 24

⁵ Adresar za mesto Maribor, str. 31.

⁶ Franjo Baš Vodnik po Mariboru, str. 282.

⁷ Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj, str. 178.

Leto pozneje, 1936, so v rubriki⁸ fotografi navedeni le trije:
Japelj Mirko, Gosposka 28,
Meyer K. T.,
Wagner Jožef, Slovenska 4,
navedenih pa je še pet takih, ki se ukvarjajo z razvijanjem filmov.

Leta 1938⁹ jih je nekaj več:
Japelj Mirko, Gosposka 28,
Kieser Ludvik, Vetrinjska,
Meyer C. Th., Gosposka 2,
Škorjanc J., Gregorčičeva 20,
Wagner Jožef, Slovenska 4,
Vlašič Vladimir, Gosposka 23.

Navedbe prinašajo nekaj imen fotografov, ki so bili prisotni vsa medvojna leta, in nekaj takih, ki so se pojavili le za krajši čas. Po primerjavi z navedbami v drugih virih je mogoče reči, da je v času med prvo in drugo svetovno vojno v Mariboru ves čas delovalo osem poklicnih fotografov, ki so se posvečali pretežno portretiranju v lastnem ateljeju, občasno pa so fotografirali tudi na prostem. Od fotografov, ki so bili v Mariboru že pred prvo svetovno vojno, so tu ostali Olga in Ladislav Biesik, lastnika ateljeja *Makart*, ki sta prišla v Maribor leta 1909, Jožef Wagner, Ludvik Kieser, ki je prvo podružnico v Mariboru odprl že leta 1891 in Carl Theodor Meyer, ki je prišel v Maribor z Dunaja leta 1907. Po prvi svetovni vojni so se pojavila nova fotografska imena. Med tistimi, ki jim je mogoče slediti vsa medvojna leta, so Elja Plohl, lastnica ateljeja *Eli*, ki se je s posameznimi oglasi oglašala že nekoliko pred ostalimi, Mirko Japelj, Franc Dolenc, ki je svoj atelje odprl leta 1919, in Vladimir Vlašič, ki je prišel v Maribor leta 1921 iz Trsta oziroma iz Gorice.

Drugi fotografi, ki jih je mogoče zaslediti v katerem od virov, se pojavljajo le krajši čas, morda so res delovali le nekaj let ali pa so manj propagirali svojo dejavnost. Nekateri med njimi se niso ukvarjali s portretiranjem v lastnem ateljeju, ampak s temu sorodno dejavnostjo - razvijanjem filmov, pokrajinsko fotografijo ali celo prodajo ali izdelavo fotografskih pripomočkov.

Osnovna dejavnost poklicnih fotografov je bilo portretno fotografiranje v ateljeju. Lahko je šlo za potrebe posameznikov, pogosto so se prihajali fotografirati pari, lahko pa so to bili tudi skupinski portreti družin, članov društev, delovnih kolektivov, šolskih skupin, pevskih zborov, gledaliških skupin ali prijateljev, ki so se zbrali ob jubileju ali kakšni posebni priložnosti in so to želeli ohraniti kot vizualni spomin.

⁸ Načrt in vodnik po Mariboru, str. 46.

⁹ Trgovina, obrt, industrija, str. 25.

Skupina, fotografirana v Kieserjevem ateljeju

V atelje so stranke ponavadi prihajale na lastno pobudo. Od umeščenosti ateljeja je bilo odvisno, ali so morali prečkati dvorišče kakšne hiše ali povzpeti se v nadstropje do ateljeja. Počakali so v sprejemnem prostoru, tam so verjetno poskrbeli za zadnje popravke pričeske, obleke in drugih podrobnosti, nato so vstopili v atelje in se namestili pred kamero. Fotograf je uredil ozadje, poskrbel za primerno osvetlitev, se skrnil pod črno platno, če je fotografiral z mehovko velikega formata, in naredil posnetek. Potem ga je čakalo še delo v temnici, kjer je izdelal fotografije, ki jih je portretiranec lahko kupil in odnesel. Delo v temnici je poleg razvijanja, kopiranja in povečevanja obsegalo še retuširanje, to je naknadno odstranjevanje morebitnih napak na posnetku, in dekanje, torej naknadno risanje ozadja, ki je zamenjalo prej priljubljene kulise. Dekanje je bilo manj pogosto od retuširanja.

Fotografom so pri delu pomagali vajenci in pomočniki. Ti so opravljali pretežno manj zahtevna dela, pometali in čistili so atelje in prevzemali material. Proti koncu vajeniške dobe so jim že dovolili retuširati in v tridesetih letih, ob razmahu amaterske fotografije, razvijati filme. Opravili so veliko del v temnici, niso pa imeli neposrednega stika s strankami. Po končani učni dobi so prejeli potrdilo o opravljeni praksi, opraviti pa so morali še pomočniški izpit, ki je obsegal teoretični in praktični del.¹⁰

Storitev ni bila tako draga, da si meščani fotografiranje od časa do časa ne bi mogli privoščiti. Leta 1934 je fotografiranje pri prvovrstnem fotografu, med katere so takrat uvrščali Meyerja, foto Makärt, Kieserja, Wagnerja in Vlašiča, stalo od 40 dinarjev naprej. Pri fotografih druge kakovostne kategorije, takrat so to bili Dolenc, Japelj in foto Grafika, pa je bila usluga 5 dinarjev cenejša. V istem letu je liter mleka stal 2-3 din, kilogram moke med 2,5 in 3,5 din, kilogram sladkorja 13,5-15 din, kilogram govedine 6-8 din, kilogram kave 70 din in ena

¹⁰ Zora Torkar, Mirko Kambič: Kamniška fotografa Franc in Stane Aparnik, str. 25-28.

napolitanka 0,16 din.¹¹ Za eno fotografijo se je bilo torej, statistično gledano, potrebno odpovedati približno trem kilogramom sladkorja ali polovici kilograma kave.

Mariborčani so se prihajali fotografirat ob različnih priložnostih. Včasih kar tako, spotoma, ob sprehodu po promenadi, velikokrat zaradi potrebe po fotografiji za osebne dokumente, mnogokrat ob jubilejnih priložnostih posameznikov ali skupin, ob praznikih, pogosto je bilo recimo fotografiranje v pustnem času, skoraj obvezno pa je fotografiranje spremljalo šege prehoda, zlasti birmo in poroko. Ob takih priložnostih, ko je bilo veliko potencialnih portretirancev na istem mestu ob istem času, recimo ob cerkvi, je fotografiranje včasih potekalo kar na prostem. Fotograf se je takrat lahko na lastno pobudo podal iz ateljeja na teren. Tudi skupine so se včasih odločile za fotografiranje v lastnem okolju, zunaj fotografskega ateljeja. Zelo pogosto je fotograf posnel celotno osebje kakšne obrtne delavnice, gostilne, trgovine v njihovem delovnem okolju. Pred obrtno delavnico posneta fotografija je obrtniku lahko služila tudi kot reklama za njegovo dejavnost. Na teren so se fotografi podali tudi takrat, ko jim je bilo naročeno, naj vizualno za beležijo kak poseben dogodek v mestu, zgradbo pred rušitvijo ali takoj po ureditvi, ali kak del mesta.

Fotografije iz časa med obema vojnama so bile največkrat izdelane v formatu razglednice, format vizitke in kabinetni format sta bila že iz mode. Format fotografij za osebne dokumente je bil seveda primerno manjši. Ker je bilo v času po prvi svetovni vojni v novi državi zelo težko priti do fotografskih kartonov, kakršne so poznali pred vojno, fotografij niso več lepili na kartone z dekoriranimi hrbtmi, ampak so bile izdelane zgolj na fotografskem papirju. Nekatere so bile izdelane na t. i. post-card papirju, ki ima na hrbtni strani, podobno kot razglednice, črte za naslovnika in prostor za besedilo. Velikokrat so fotografije, ki so nastale v fotografskih ateljejih, na nek način avtorsko označene. Fotografi so včasih vtisnili žig svojega ateljeja na hrbtno stran, nekateri so za označevanje uporabljali suhi žig v spodnjem kotu, drugi so svoje ime preprosto izpisali nekje ob spodnjem robu ali na hrbtni strani fotografije.

Da bi opozorili nase, so poklicni fotografi večkrat objavili oglas v lokalnem časopisu ali v kaki drugi publikaciji, ki je dosegla širšo javnost. Oglasi so vabili v atelje in nudili običajne fotografske usluge, posebno opazni pa so bili, kadar so fotografi želeli poudariti, da ponujajo nekaj posebnega, nekaj, česar konkurenca še ni ponudila ali da je njihova ponudba posebno ugodna. Dolenc je, recimo, ponujal¹² dve fotografiji za legitimacije za 10 din, ali pa se je pohvalil, da izdelava fotografije za potne liste v petih minutah. Japelj je ponujal pustno fotografiranje, ko je svoj delavnik še posebej raztegnil in posebno možnost fotografiranja *narodnih noš*.¹³ Eli je ponudila¹⁴ posebno ponudbo v času birme - eno veliko fotografijo in šest fotografij formata razglednice za 70 din. Vlašič je oznanil,¹⁵ da sprejema naročila za športne posnetke, Kieser pa se je pohvalil,¹⁶ da fotografije, posnete na terenu ob *porokah, primicijah, pri družinah ali društvenih skupinah* zaračunava po cenah, ki so v navadi za fotografiranje v ateljeju. Oglasi so se pojavili nekaj dni pred dogodkom. Največkrat se je po prvem takem oglasu vsul plaz oglasov drugih fotografov. Pogosto je bilo videti, da med seboj dobesedno

¹¹ Maja Godina: Iz mariborskih predmestij, str. 75.

¹² Straža, 19. 6. 1922, str. 4.

¹³ MVJ, 7. 3. 1931, str. 5.

¹⁴ MVJ, 9. 5. 1940, str. 6.

¹⁵ Straža, 22. 4. 1921, str. 4.

¹⁶ Straža, 25. 9. 1922, str. 4.

tekmujejo, zgodilo pa se je tudi, da so se vsi poklicni fotografi dogovorili in zaradi zmanjšanja stroškov objavili skupen oglas.

Cisto posebnega načina oglaševanja se je leta 1937 domislil Kieser. V času pred birmo je svojemu pomočniku naročil po mestu deliti letake, ki so vabili v njegov atelje. Ponujal je celo avtomobil, ki bi portretiranja željne pripeljal v atelje, žejnim čakajočim botrom je v ateljeju obljubljal vino, birmancem pa sladoled. Prizadeta konkurenca je tako oglaševanje zaznala kot nelojalno konkurenco, zato se je proti kolegu pritožila pri Obrtnem referatu Mestnega poglavarstva. Tu so Kieserja res prepoznali za krivega in mu določili globo v višini 200 din. Vsa fotografova opravičila, da je letake pač razdelil že pred prepovedjo, da je avtomobil naknadno odpovedal, da vino in sladoled nista bila reklama, ampak potreba in da je podobno počel nekaznovano že vrsto let, niso zalegla.¹⁷

Posebna oblika delovanja poklicnih fotografov na prostem je bilo fotografiranje na kopališču Mariborski otok, ki je bilo urejeno prav v času med obema vojnama. Odločili so se, da kopališko ponudbo popestrijo še z možnostjo fotografiranja kopalcev. Ker je bil celoten objekt nov in za Maribor v tistem času reprezentativen, je bila tudi fotografija, posneta v tem okolju, posebna vrednost in najbrž tudi drag spomin. Fotografom so ponudili izključno fotografiranje kopalcev, medtem ko je fotografiranje objektov in kopališča samega ostalo v domeni Opleševalnega društva. Na razpis, ki je bil objavljen leta 1930, so se prijaviли kar trije znani poklicni fotografi, ki so svoje delo v ateljeju želeli popestriti z dodatnim sezonskim delom. To bi jim poleg popestritve gotovo prineslo tudi nekaj dodatnega zaslužka. Med Vlašičem, Meyerjem in fotografijnjo Eli so se tega leta odločili za Eli, naslednje leto pa je bil ob ponovnem razpisu izbran Meyer.¹⁸

Pojav ljubiteljskega fotografiranja in nepoklicnega fotografiranja nasploh, ki se je zlasti v tridesetih letih 20. stoletja v Mariboru zelo razširilo, je poklicne fotografe v glavnem spravljajl v slabo voljo. Zdelo se jim je, da jim samouki fotografi jemljejo del zaslužka, poleg tega pa niso najbolj zaupali kvaliteti njihovega početja. A kljub vsemu jim je tudi to prineslo nekaj dela. Ljubiteljski, pa tudi nepoklicni amaterski fotografi so posnetke sicer res pogosto sprožili kar sami, niso se pa vedno lotevali tudi razvijanja filmov in izdelave fotografij. To delo so radi prepuščali bodisi poklicnim fotografom bodisi drogeristom ali prodajalcem kemičnih ter fotografskih izdelkov, ki so tudi ponujali podobne usluge in so zato spet predstavljal konkurenco poklicnim fotografom.

¹⁷ PAM, MOM, Splošna registratura 1919-1941, 440-7496.

¹⁸ PAM, MOM, Splošna registratura 1919-1941, 336-9987.

Skupina učencev in učiteljev malečniške šole leta 1930 na fotografiji Mirka Japlja

Nekateri od poklicnih fotografov so poleg svojega rednega dela opravljali še kakšno specializirano fotografsko poslanstvo. Japelj je bil zelo dolgo tudi predan gledališki fotograf. Ohranilo se je zelo veliko njegovih posnetkov, ki so dragoceni tako za raziskovalce razvoja mariborskega fotografiranja kot gledališča. Vlašič se je loteval fotokeramike za nagrobne spomenike, nekateri poklicni fotografi so se ukvarjali še s pokrajinsko fotografijo, ki je bila uporabna predvsem za izdelavo razglednic. Vlašič in Meyer sta imela poleg ateljeja tudi trgovini s fotografskimi potrebščinami in možnostjo brezplačnega fotografskega svetovanja.

Ateljeji poklicnih fotografov

Večina pomembnejših poklicnih fotografov je imela v času med obema svetovnjima vojnoma ateljeje v mestnem poslovnem središču na levem bregu Drave, najpogosteje v Gosposki ulici. Ta je takrat obsegala današnji Gosposko in Tyrševo ulico. Slednja se je imenovala Gornja Gosposka ulica. Tu so imeli vrsto let svoje ateljeje Meyer, Vlašič, Makart in Japelj. V neposredni bližini, v Gregorčičevi ulici, pozneje pa nekaj let še v Vetrinjski ulici, je imel atelje Kieser. Dolenc je delal na Meljski, pozneje pa na Aleksandrovi (današnji Partizanski) cesti, Eli je svojo izjemno dolgo kariero preživela v ateljeju na današnji Partizanski cesti, Wagner pa v Slovenski ulici. Toda skoraj vsi so se v času med 1918 in 1941 večkrat selili iz ateljeja v atelje. Drugi fotografi, ki so obrt v Mariboru opravljali krajši čas, so imeli delovne prostore praviloma na manj uglednih lokacijah, nekoliko oddaljenih od središča mesta (npr. Sodna, Cankarjeva, Vrbanska ulica, Ruška cesta).

Največkrat so si fotografi ateljeje uredili v najetih prostorih v večjih zgradbah v mestu. Le redki med njimi so bili sami tudi lastniki poslopij. V času med obema vojnoma je bilo ateljejskih prostorov v mestu že toliko, da so ob prihodu v Maribor ali ob selitvi preprosto najeli enega od že obstoječih. Ob koncu 19., zlasti pa v začetku 20. stoletja so dvoriščni ateljeji s steklenimi strehami in eno stekleno steno namreč začeli rasti kot gobe po dežju. To so bili po pravilu dvoriščni objekti, bo-

disi prosto stoječi ali pa umeščeni med druga dvoriščna poslopja, v trakte za uličnimi deli hiš. V zgodnjem 20. stoletju so jih največ zgradili v današnji Slovenski ulici.¹⁹ V času med obema vojnama so se takim specifičnim fotografskim poslopjem pridružili še ateljeji v najetih prostorih v uličnih delih hiš, večkrat v zgornjih nadstropjih. Prostore, ki so bili prvotno namenjeni bivanju, so fotografi priredili svojim poklicnim potrebam in v njih opravljali svojo obrt. Načrti tovrstnih ateljev so slabo ohranjeni, saj so bili v notranjosti hiš, zato razni posegi niso bili podvrženi mnenju mestnih stavbnih oblasti. Drugače je s samostojnimi dvoriščnimi objekti. Vse gradnje in večje spremembe na tem prostoru je bilo namreč potrebno priglasiti in zanje dobiti privolitev. Za to je bilo potrebno predložiti ustrezne načrte. In to je razlog, da je mogoče viden teh dvoriščnih fotografskih zmogljivosti vsaj v času njihovega nastanka zelo dobro spoznati.

Dvoriščni fotografski atelje v Slovenski ulici 4²⁰ je bil zgrajen leta 1905. Šlo je za nadgradnjo dvoriščnega trakta, v katerem so bili že prej remiza za vozove, hlev in kočijaževa soba. Atelje so dogradili neposredno nad remizo. Tako streha kot stena tega ateljeja sta bili stekleni. Steklена površina je seveda omogočala osvetlitev portretirancev z dnevno svetlobo. Da je bila osvetlitev zadostna, so morale biti steklene površine kar se da velike. Poleg tega so bile ponavadi obrnjene proti severu, saj je to zagotavljalo svetlobo, ki je za fotografiranje najbolj primerna.²¹ Ravno te steklene površine so zgodnjim fotografskim ateljejem dajale razpoznaven pečat.

Drug, podoben atelje je bil zgrajen na dvorišču za hišo na Slovenski ulici 16²² leta 1907. Prosto stoječ objekt je bil umeščen v zadnji del dvorišča, vzporedno z uličnim poslopjem. Tudi ta je imel stekleno streho. Na istem dvorišču so bili še stranišče, pralnica in toaletni prostori. Osrednji prostor je predstavljal atelje, v ozadju je bila prizidana temnica, pred ateljejem pa so bili še fotografovi delovni prostori. Fotografski objekt so za ta namen uporabljali še nekaj časa po prvi svetovni vojni, v dvajsetih letih 20. stoletja pa so ga zaprli, saj je lastniku zgradbe baje povzročal več stroškov kot dobička. Bil je namreč tako dotrajan, da so lastniku nepremičnine, Robertu Stöhru, naročili, naj ga nemudoma popravi. Ta pa je ugovarjal, da bi bili stroški popravila tako visoki, da jih s fotografovo najemnino še dolgo ne bi pokrili. Zdelo se mu je, da ni dolžan podpirati fotografovih potreb, in dosegel je, da so uporabo ateljeja preprosto prepovedali. Fotograf Franc Kurnik, takratni najemnik, je tako ostal brez delovnih prostorov.²³

Atelje na Gosposki 39 (danes bi to ustrezalo naslovu Tyrševa 9²⁴) je bil v uporabi že ob koncu 19. stoletja. Šlo je za prosto stoječo zgradbo na jugozahodnem vogalu današnje Tyrševe in Gregorčičeve ulice. Leta 1892 so bili v zgradbi osrednji ateljejski prostor za fotografsko portretiranje, delovni prostor in sprejemnica. Leta 1898 so prizidali še laboratorij, dodatni delovni prostor in stranišče, leta 1910 pa še prostor za kopiranje. Tega je že uredil fotograf Meyer. Atelje je imel steno z velikim steklenim oknom. V uporabi je bil tudi v času med obema vojnama.

Načrte za fotografski atelje na dvorišču Gregorčičeve ulice 20²⁵ so izrisali leta 1902. Pritlična zgradba v prosto stoječem dvoriščnem traktu je bila relativno velika in je imela stekleno steno. Kot večina podobnih objektov je v notranjosti

¹⁹ Jerneja Ferlež: Dvorišča kot sestavina načina življenja Mariborčanov, str. 129.

²⁰ PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, MA/1395

²¹ Glej tudi Mirko Kambič: Ateljeji slovenskih fotografov. Foto antika 4(1982), str. 3-4.

²² PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, MA/1405.

²³ Prav tam.

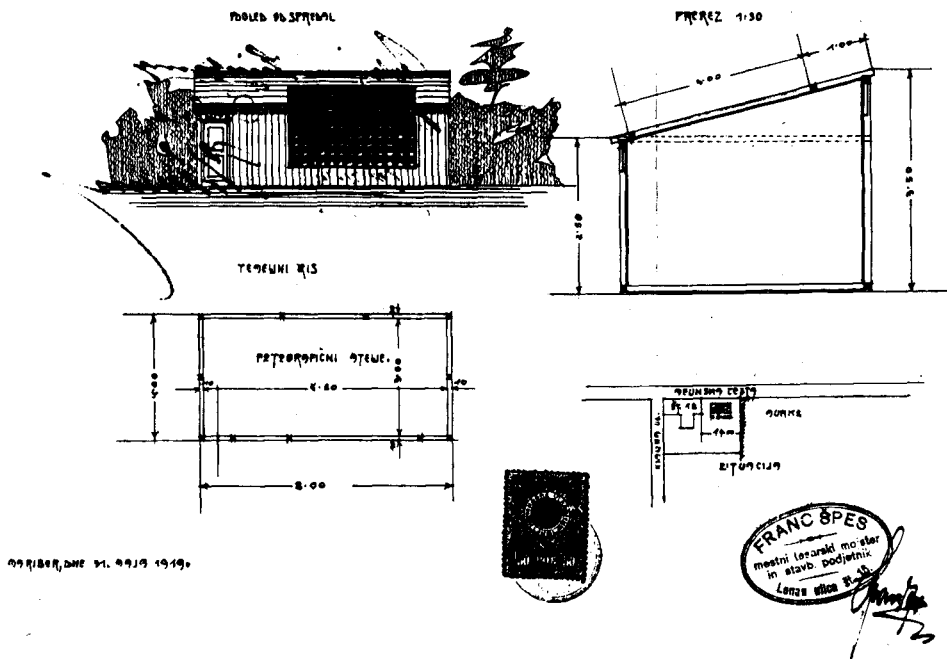
²⁴ PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, MA/1701.

²⁵ PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, MA/203.

skrivala sprejemnico, atelje, delovne prostore temnico in še en, verjetno delovni prostor.

Prosto stoječ atelje, ki se ni skrival za ulično zgradbo, ampak je bil viden in dostopen neposredno z Meljske ceste, so postavili šele leta 1919. Slo je za preprosto zgradbo na Meljski cesti 18,²⁶ ki očitno ni bila namenjena dolgotrajni uporabi, saj je že na načrtih označena kot *provizorična*. In res je fotograf Dolenc, ki je atelje sprva uporabljal, že čez nekaj let deloval v drugem ateljeju v neposredni bližini prvega. Tudi v Dolenčevem ateljeju so za zadostno količino svetlobe poskrbeli z velikim steklenim oknom, čeprav je bilo v tem času za osvetljevanje portretirancev že mogoče uporabljati tudi druge vire svetlobe. Fotografi pa so kljub vsemu še vedno cenili možnost fotografiranja v ateljeju pri dnevni svetlobi.

NAČRT ZA USTROJITEV PROVIZORIČNEGA FOTOGRAFSKEGA ATELJEJA ZA OSPELNO PRONJNO DOLENC MARIBOR MELJSKA CESTA 18.

Načrt za Dolenčev atelje na Meljski cesti

Posebna zgodba je fotografski atelje na dvorišču Koroške 1,²⁷ kjer je v uličnem poslopju domovalo semenišče. Fotografu Francu Kurniku, ki mu je hišni posestnik na Slovenski 16 odpovedal gostoljubje, so začasni atelje dovolili postaviti in odpreti tako rekoč iz usmiljenja. Mestni magistrat je njegovo prvo prošnjo

²⁶ PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, MA/668.

²⁷ PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, MA/347.

zavrnil, saj naj bi novo dvoriščno poslopje docela zazidalo odprti prostor za uličnim poslopjem. A ustanova, ki je že po definiciji poznala usmiljenje, je klonila pred fotografivimi prošnjami z navedbami eksistencialne stiske njegove družine. Toda že leto pozneje je bil atelje oddan v najem, leta 1924 pa se je ravnateljstvo semenišča pritožilo zaradi dvoriščnega poslopja, ki je kmalu gostilo ne le fotografa, ampak tudi mesarja in čevljarja. Leto pozneje so atelje porušili.

Na načrtih za Partizansko (takrat Aleksandrovo) 35²⁸ iz leta 1930 je lepo viden še en atelje, ki je stranke privabljal na dvorišče. Mariborčani (in drugi, atelje je bil namreč v neposredni bližini železniškega kolodvora), željni fotografiranja, so morali skozi vežo najemniške hiše na dvorišče, kjer so bili v istem traktu atelje, garaže in drvarnice.

Drugi fotografski ateljeji, ki so jih uporabljali v času med obema vojnama, predvsem tisti v Gosposki ulici, niso bili na dvoriščih, ampak v nadstropjih tamkajšnjih uličnih poslopij. Notranja ureditev je bila verjetno podobna, le da dnevna svetloba, ki je prej prodirala skozi velike steklene površine na stenah ali strehah dvoriščnih ateljejev, zdaj za posnetek ni bila več odločilnega pomena. Tako je bilo atelje mogoče urediti v prostorih z običajnimi okni na najugodnejši lokaciji v najožjem središču mesta.

Poklicno fotografiranje

O socialnem statusu poklicnih fotografov zelo nazorno pričajo besedila prošenj Franca Kurnika in njegove žene, ki sta jih naslavljalna na Magistrat mesta Maribor med letoma 1922 in 1925. Njun primer je verjetno ekstremen, a kljub temu priča o tem, da so fotografi kot obrtniki lahko zašli v zelo nezavidljiv gmotni položaj. Na zavrnitev prve prošnje za postavitev ateljeja na dvorišču Koroške ceste 1 leta 1922 je Kurnik odgovoril skoraj z moledovanjem: »*Gospodarsko bom potem popolnoma uničen, ker sem dal mnogo za to stavbo, ki bi mi potem vsaj malo zasigurala mojo eksistenco.... Moj prejšnji atelje moram pustiti, ker so neobhodno potrebna večja popravila, a hišni gospodar noče napraviti.... Imam preskrbeti 6 malih otročičev in bolehno ženo, ter sem tako upal večjih, novih dohodkov.*« Kurnikova žena je tri leta pozneje, ko je padla odločitev, da bodo atelje podrli, prosila, naj tega ne storijo, saj je od objekta odvisno življenje njunih (zdaj že) sedmih otrok. Fotograf Kurnik sam je bil med tem očitno odšel v Ameriko, kjer naj bi postal lastnik knjigarne, žena pa je atelje oddala v najem drugemu fotografu (Mirku Japlju), pa še mesarju in čevljarju.²⁹ Stiska fotografove družine je bila očitno še pred začetkom gospodarske krize ob koncu istega desetletja zelo huda. Drugi poklicni fotografi podobnih prošenj niso pisali, njihov status pa se je ujemal s statusom večine obrtnikov tistega časa.

Portretne fotografije so fotografi največkrat posneli z velikimi mehovkami, lesenimi kamerami z mehomo in črnim platnom, pod katerim se je skrival fotograf, da je skozi leče preveril bodoči posnetek. Eksponiranje na taki kameri je potekalo tako, da je fotograf z objektivom snel pokrovček in ga spet pokril, ko je bila fotografska emulzija na plošči dovolj osvetljena. Velika mehovka je bila torej stalna notranja oprema ateljeja. Nekateri fotografi pa so tudi v ateljeju uporabljali manjše mehovke (te so uporabljali tudi za posnetke na terenu) ali manjše Roliflex ali druge kamere, ki so že imele film in ne več fotografskih plošč.

Osrednji prostor ateljeja je bil opremljen z zavesami ali platni za ozadje. Ponekod so uporabljali še stojala ali stole, kakih večjih in bolj dramatičnih kulis

²⁸ PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, MA/958.

²⁹ PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, MA/668.

in rekvizitov, ki so bili v modi v drugi polovici 19. stoletja, pa medvojni fotografi, vsaj po ohranjenih posnetkih sodeč, niso več uporabljali.

Delovni čas ateljejev se je verjetno spreminjal in prilagajal okoliščinam. A iz oglasov je mogoče razbrati, da so bili odprti ves dan s krajšim odmorom za kosilo ali celo brez njega. Kieser je oglašal, da ima atelje odprt celo ob nedeljah. Podobno so sporočali tudi nekateri drugi fotografi. Ob posebnih priložnostih (pust, prazniki, posebni dogodki v mestu) so bili mariborski fotografski ateljeji odprti še dlje kot sicer.

Eden od načinov komuniciranja med fotografi in Mariborčani, njihovimi potencialnimi strankami, je bilo razstavljanje fotografij v vitrinah zunaj ateljeja. Prvi so s tem poskrbeli za povečanje zanimanja za svojo dejavnost, drugi pa so pri ogledu fotografij verjetno uživali. Prav poseben občutek je, in je bil najbrž tudi v času med obema vojnama, ogledovanje lastne fotografije v vitrini v mestu. Razstavne vitrine so bile na uličnih delih hiš, kjer so bili ateljeji, pa tudi nekaterih drugih hiš. Fotografi so svoje izdelke pogosto razstavljali še v izložbah mariborskih kavarn in trgovin. Na razstavljene fotografije so tu in tam opozorili celo z oglasom v časopisu. Atelje Makart je razstavjal v izložbenem oknu galanterijske trgovine Martinz v Gosposki ulici in pred lastnim ateljejem, Kieser v Veliki kavarni, pa v Unionu na Aleksandrovi, Japelj je fotografije ponudil na ogled v izložbah kavarne Central, prav tako v Gosposki ulici.

Oglasi v časopisih so bili drugi zelo pogosti način, s katerim so fotografi opozarjali nase. Ker so polni informacij o njihovem delu, so tudi zelo dober vir. V primerjavi z oglasi drugih obrtnikov - sodobnikov, so oglasi fotografov povečini manjši, manj opazni. Nekateri so se ponovili večkrat, drugi so bili objavljeni le enkrat. Največkrat so vsebovali le besedilo, tu in tam pa ga je dopolnjevala še stilizirana mehovka ali preprosta risba. Objave v časopisih so bile zelo pogoste do konca dvajsetih let 20. stoletja, po tem obdobju je sledilo nekaj let zatišja, oglaševanje pa se je spet okrepilo v začetku štiridesetih let, ko so bile objave bolj raznovrstne kot prej.

Oglasa iz Mariborskega Večernika Jutra, 16. 11. 1940 in 9. 5. 1940

Časopisna objava je skoraj vedno spremljala otvoritev kakega novega ateljeja v mestu. Fotografi so takrat podali nekaj podatkov o sebi in prijazno povabili Mariborčane, da preizkusijo njihove storitve. Podobno se je zgodilo, kadar se je kateri od fotografov preselil v nove prostore ali ko je preuredil stare. Sicer pa so prijazni oglasi kar preplavili reklamne strani ob koncu časopisov v času pred

birno in ob božiču ali novem letu, ko so fotografi svoje izdelke predstavljali kot izredno primerno darilo. Včasih so z objavo le opozorili nase, povedali, kje in kaj ponujajo, navedli svoj delovni čas ali sporočili, kje je mogoče videti njihove izdelke. Značilnost reklamnih oglasov je, da pogosto posežejo po kakšni nenavadni domisljici, s katero poskušajo pritegniti pozornost. Tudi oglasi mariborskih poklicnih fotografov so bili tu in tam obogateni s katero od njih. Najpogostejše je bilo opozarjanje na visoko kvaliteto in zmerne cene v primerjavi s konkurenco. Ponujali so tudi popuste za državne uslužbence in posebne pogoje za pustne maske, mladoporočence in portretirance v nošah. Nekateri pa so poskušali bralce časopisov pritegniti k branju oglasa s posebnimi ukanami. S skupnimi močmi so ateljeji Dolenc, Kieser, Makart, Meyer in Wagner leta 1922 poskusili:

Fotografične povečave zastonj
svojem odjemalcem ne moremo dajati, kajti ako bi le to storili...³⁰

Japelj je leta 1940 birmance opominjal na enkratnost dogodka, ki nikakor ne sme ostati brez fotografske obeležbe:

Le enkrat v življenju greš k birmi!
Tedaj se vam priporočam
Poceni! Lepo!³¹

Fotografinja Eli je časopisne oglase objavljala zelo poredko, a leta 1940 si je tudi ona privoščila optično ukano:

Pozor! Brezplačno
ne dobite slike nikjer, toda...³²

V prvih letih po prvi svetovni vojni so največ oglašali tisti štirje fotografi, ki so v mestu delovali že pred vojno. Sklicevali so se na svojo tradicijo. Kmalu pa je začel zelo pogosto opozarjati nase še Vladimir Vlašič, ki je rad omenjal izkušnje in uspehe svojega tržaškega ateljeja in številna priznanja, ki jih je bil prejel. V začetku štiridesetih let se je zelo povečalo število oglasov Mirka Japlja, ki je ob začetku kariere objavljial le kratke, manj opazne oglase za fotografiranje za potrebe osebnih dokumentov.

V začetku tridesetih let je tudi poklicne fotografe prizadela splošna gospodarska kriza. Meščani, katerih žepi so bili v tem času bolj prazni, so se prej odpovedali fotografijam kakor nujnim življenjskim potrebščinam. Za fotografe je to pomenilo bistveno manjši zaslužek. Poleg tega je to obdobje razmaha amaterskega fotografiranja, ki je tudi vplivalo na zmanjšan obseg dela poklicnih fotografov.

Njihov položaj je bil leta 1934 tako slab, da se je osem mariborskih fotografov odločilo napisati pismo o nemogočih delovnih razmerah Obrtnemu referentu za Maribor.³³ Mariborčani naj bi v tem času v njihove ateljeje zahajali le še zaradi fotografij za osebne dokumente, kar je bilo za njihovo preživetje odločno premalo. Poleg osmih podpisanih fotografov je bilo v mestu namreč še sedem drugih fotografov z obrtno pravico. V Mariboru v času krize za vse preprosto ni bilo dovolj dela. Podpisani so tarnali, da poslušajo z izgubo, saj imajo malo dela, stroški pa

³⁰ Tabor, 19 11. 1922, str. 6

³¹ MVJ, 4 5 1940, str 14, 5 5 1940, str. 8; 8. 5. 1940, str. 8

³² MVJ, 9 5 1940, str 6

³³ PAM, MOM, Splošna registratura 1919-1941, 385-791.

se niso zmanjšali. Tudi v času krize so namreč morali poravnati stroške najemnine za ateljeje, stroške kurjave, razsvetljave, fotografskega materiala, plačevati so morali pomočnikom in vajencem in poravnati predpisani davek. Ne le, da so jim pošle rezerve, slabe razmere naj bi celo načenjale njihovo zdravje! Omenjali so celo možnost združitve vseh osmih v en sam atelje. Od obrtnega referenta so zahtevali, naj pet let ne izda niti enega samega novega obrtnega dovoljenja za fotografsko stroko, naj prepove brzoslikanje in preveri delovanje drogeristov, ki so se ukvarjali z razvijanjem filmov in izdelovanjem fotografij amaterjem. O krizi pričajo celo časopisni oglasi, boljše povedano njihovo manjše število v teh letih.

Posamični poklicni fotografi

Ludvik Kieser

Kieser je svoj mariborski atelje odprl leta 1891 z družabnikom Damaskom, ki pa je ostal v mestu le dve leti. Od takrat je Kieser vodil atelje sam. Vsaj sprva je šlo za podružnico graškega ateljeja.³⁴ Že v drugi polovici 19. stoletja je Kieser fotografiral v dvoriščnem ateljeju na takratni Schillerstrasse 20 (po prvi svetovni vojni Gregorčičeva 20). V istem okolju je deloval tudi večji del časa med obema vojnama. V zgradbi na Gregorčičevi 20 je tudi stanoval. Sele leta 1936 je atelje preselil v Vetrinjsko ulico 30, spet v dvoriščno poslopje. Stanovalci Gregorčičeve 20 se spominjajo dvoriščnega ateljeja z ravno stekleno streho in steno in ljudi, ki so nenehno vstopali na njihovo dvorišče. Po nekaj stopnicah so se morali vzpeti v sprejemnico, sledil je prostor za portretiranje, zadaj so bili prostori za fotografovo delo. Včasih so prihajali posamezniki, včasih pa velike skupine, recimo ob porokah. Vsi ti ljudje so prihajali na dvorišče, kjer so v neposredni bližini stala še druga poslopja - pralnica, smetišnica in drvarnice. Tam so se pogosto srečevali s stanovalci, a zdi se, da to ni motilo ne prvih in ne drugih.

Kieser je bil po rodu Gradčan, njegov materni jezik je bila nemščina, v času med obema vojnama pa se je opredeljeval kot Jugoslovan.³⁵

Bil je tipičen poklicni fotograf. Fotografiral je ob birmah, porokah, obhajilih in portretiral v ateljeju. Ponujal je tudi usluge na domu. Lahko so ga povabile družine, če so želele, da jih posname v domačem okolju, na voljo je bil društvom in drugim skupinam, ki niso želele priti v atelje. Svoje fotografije je razstavjal v vitrinah in izložbah v mestnem središču - v Veliki kavarni in na Aleksandrovi (danes Partizanski) cesti. V Vetrinjski ulici, kamor se je preselil sredi tridesetih let, je imel tudi trgovino s fotografskimi potrebščinami. Ukvarjal se je še s fotografiranjem za razglednice. Motivi njegovih razglednic so najrazličnejši pogledi na mesto, pa tudi na okoliške kraje in izletniške točke v bližini Maribora. Razglednice so označene s številkami. Če jih razumemo kot zaporedne številke, in nikakršnega razloga ni, da bi jih razumeli kako drugače, pričajo o zelo velikem številu posnetkov, ki jih je Kieser naredil v te namene.

Ker se je s fotografiranjem ukvarjal zelo dolgo, je bil izkušen fotograf. Leta 1924, ko so se mariborski poklicni fotografi v skupnem oglasu razdelili v dve kakovostni skupini, je bil Kieser uvrščen v prvo.³⁶ Sam se je rad pohvalil, da vodi najstarejši fotografski atelje v mestu. Pri njem se je obrti izučila Eli Plohl, kasneje lastnica ateljeja Eli.

³⁴ Matjaž Duh: Mariborska fotografija od začetkov do leta 1941, str. 30.

³⁵ PAM, MOM, Splošna registratura 1919-1941, 440-7496.

³⁶ Tabor, 8.6.1924, str. 7.

Ludvik Kieser je bil poklicni fotograf do smrti leta 1947, nato je atelje za tri leta prevzela njegova vdova Pavla Kieser, leta 1950 pa je bila fotografska obrt družine Kieser v Mariboru dokončno uradno objavljena.³⁷

Carl Theodor Meyer

Meyer je pred prihodom v Maribor fotografiral v Berlinu in na Dunaju. Bil je slikar in fotograf, za svoje delo pa naj bi že pred prvo svetovno vojno prejel mnoga priznanja. Fotografski atelje v Mariboru je odprl leta 1907. Njegov prvi delovni prostor je bil nekdanji Gebhardijev atelje v tedanji Obere Herrengasse 39, v kasnejši Zgornji Gosposki 39, na današnjem naslovu Tyrševa 9. Podobno kot Kieser je tudi Meyer dolgo obdobje preživel v svojem prvem mariborskem ateljeju. Šele v tridesetih letih ga je mogoče zaslediti na novem naslovu - v veliki najemniški hiši v Gosposki ulici 2.

Številne dejavnosti, s katerimi se je Carl Theodor Meyer ukvarjal, dokazujejo, da je bil podjeten in iznajdljiv mož. Njegova osnovna dejavnost je bilo seveda fotografiranje v ateljeju, a izredno veliko njegovih fotografij je nastalo tudi na prostem, po mestu. Ohranjeni so njegovi posnetki dravskih usnjarn, delavnic, kopalcev ob Dravi in raznih delov mesta. Ukvarjal se je s povečevanjem fotografij in prevzemal vsa dela za ljubiteljske fotografe - razvijanje, povečevanje, kopiranje. Nudil je brezplačne nasvete v zvezi s fotografiranjem.

Že pred prvo svetovno vojno je prevzel tudi Gebhardijevo trgovino s fotografskimi potrebščinami, ki se je nekdanji ljubiteljski fotografi spominjajo kot najbolj priljubljene v mestu. Tu je ponujal fotografske kamere, fotografski material in druge potrebščine. Ob primernem času je poskrbel tudi za reklamo in svoje artikle ponujal kot izvrstno darilo.

Poleg ateljeja in trgovine je imel Meyer celo filmski laboratorij, v katerem je izdeloval športne, industrijske in reklamne filme ter napise za vse vrste filmov. Tu mu je pri delu pomagal pomočnik. Eden izmed projektov Meyerjevega filmskega laboratorija je bil film o Mariborskem otoku, ki ga je posnel za Olepševalno društvo. Leta 1931 je deloval tudi kot kopališki fotograf, potem ko se mu to leta 1930 kljub prošnji ni posrečilo.

Da pa je bil mož zares podjeten, dokazuje njegovo podjetje za izdelovanje fotografskih kartonov z imenom *Foto kompanija*. S proizvodnjo fotografskih kartonov, ki jih je bilo po koncu prve svetovne vojne v Mariboru zelo težko dobiti, je pričel v dvajsetih letih 20. stoletja. Prostore za to dejavnost je Meyer uredil v kletnih prostorih Gregorčičeve 12. A podjetja se je držalo kar nekaj smole. Najprej je imel Meyer težave zaradi delovnih prostorov. Mestne oblasti so namreč ocenile, da prostor brez temeljite adaptacije ni primeren, zato ga je moral najprej na novo urediti. Ker mu je pričelo primanjkovati sredstev, se je odločil za družabništvo s Poljakom Sigmundom Finklom in Angležem Hymonom Raleighom. To pa mu je preprečil ljubljanski oddelek Ministrstva za trgovino in industrijo, čeprav bi bilo njegovo podjetje bojda edino tovrstno v Sloveniji. Leta 1924 je kot družabnika pritegnil Maksa Ussarja in dr. Franca Juritscha. V Ljubljani so njihovo dejavnost označili za rokodelsko obrt in jim očitali, da nihče med njimi nima primerne obrtne izobrazbe, kakor je veleval zakon. Čeprav je bil lastnik prepričan, da strojno izdelovanje fotografskih kartonov ni rokodelska obrt, jim je taka ocena onemogočila začetek delovanja. Leta 1925 je Meyer zaposlil knjigoveza Lovra Forsterja, rojenega na Češkem, ki je primerno izobrazbo seveda imel. Zdaj mu je ljubljansko ministrstvo zamerilo, da je zaposlil tujca, a obrtni list je tega leta kon-

³⁷ PAM, MOM, Obrtni register za Maribor.

čno le dobil in podjetje, ki se je ukvarjalo z izdelovanjem in prodajo fotografičnih kartonov, kartonaž in kartoniranih vtisov vsake vrste, kakor tudi drugih v to stroko spadajočih predmetov, je lahko pričelo z delom. Toda že nekaj let pozneje, leta 1932, je podjetje prevzel nekdanji družabnik Maks Ussar. Meyerju je bodisi zmanjkovalo časa bodisi denarja za vse, kar je počel.³⁸

Navedba v obrtnem registru priča, da je Carl Theodor Meyer svoje dejavnosti v Mariboru opustil 26. oktobra 1939.³⁹

Foto Makart, Olga in Ladislav Biesik

Lastnika fotografskega ateljeja Makart,⁴⁰ Olga in Ladislav Biesik, sta v Maribor prišla z Dunaja, kjer sta se izučila fotografske obrti. Po navedbah⁴¹ Matjaža Duha naj bi bila Olga Čehinja, Ladislav pa Tržičan, nekateri starejši Mariborčani pa imajo par (žena naj bi bila opazno starejša od moža) v spominu zgolj kot tujca.

Prvi atelje v Mariboru sta odprla leta 1909 na vogalu Gledališke in Slovenske ulice (takrat Theater, Burggasse). Šlo je za nekdanji atelje Hansa Praderja. Že leta 1911 sta se preselila v Herrengasse 27 (Gosposka 27), kjer sta delovala šestnajst let, torej še nekaj let v obdobju med obema vojnama.⁴²

Leta 1927 sta v Mariborskem Večerniku Jutra že vnaprej najavila selitev v atelje na Gosposki 20, ki bo opremljen z najsodobnejšimi tehničnimi napravami po velikomestnem zgledu, obiskovalcem pa bo nudil vse udobje.⁴³

Biesikova sta bila specialistista za portretiranje v ateljeju, po naročilu pa sta fotografirala tudi zunaj. Na prosto sta šla s fotografsko kamero ob birmah in porokah, sicer pa sta zunaj slikala manj kakor Meyer ali Japelj in nekateri drugi poklicni fotografi. V ateljeju sta fotografirala z veliko mehovko (plošče formata 18x14), zunaj pa sta uporabljala manjše mehovke (9x12). Uporabljala sta tudi refleksno kamero Rolleiflex. Izdelke sta razstavljala v vitrini pred lastnim ateljejem, pa v izložbah Martinčeve galanterijske trgovine v Gosposki ulici 18. Leta 1928 sta kot fotografa sodelovala na pustni reduti. V oglasih sta svoje izdelke ponujala kot primerna božična darila ali kot spominek na birmo, ponujala pa sta tudi fotografiranje šolskih skupin, zlasti maturantov.

V ateljeju Makart je bilo ob obeh zakoncih vedno še nekaj pomočnikov ali vajencev. Vajenka, ki je po njuni smrti prevzela njun atelje, ju opisuje kot izredno korektna delodajalca, Ladislava pa kot iznajdljivega fotografa, ki se je domislil mnogih tehničnih rešitev, s katerimi je izboljšal svoje delo v ateljeju. In kar je posebej dragoceno, kot njuna sodelavka se spominja tudi odnosa med mojstroma in vajenci in celo odnosa med konkurenčnimi poklicnimi fotografi. Med delavci naj bi bila Biesikova priljubljena, Ladislav naj bi dal veliko na zadovoljstvo svojih delavcev. Drobec iz odnosa med njim in vajenci je podatek, da jih je večkrat peljal na malico v bližnjo Prešernovo klet ali kam drugam. Ladislav Biesik je bil v dobrih odnosih z Mirkom Japljem, s katerim so ju videvali zahajati v isto kavarno, največkrat kavarno Central v bližini ateljejev obeh fotografov. Sicer pa naj bi med fotografi zmeraj obstajala nekakšna distanca, predvsem zato, ker so drug drugemu predstavljali konkurenco.

³⁸ PAM, MOM, Splošna registratura 1919-1941, 301-7822.

³⁹ PAM, MOM, Obrtni register za Maribor.

⁴⁰ Atelje sta očitno poimenovala po avstrijskem slikarju Hansu Makartu (1840-1884).

⁴¹ Matjaž Duh: Mariborska fotografija od začetkov do leta 1941, str. 38.

⁴² Prav tam.

⁴³ MVJ, 23. 7. 1927, str. 6; 30. 7. 1927, str. 6.

Portret Viktorja Kanca, predsednika upravnega odbora posojilnice, iz ateljeja Makart, 1930

Josef (Jožef) Wagner

Ta fotograf je za seboj pustil manj sledov kot nekateri drugi mariborski fotografi. Oglašal je razmeroma redko, najti ga je mogoče le v oglasih, ki so jih objavili fotografi družno. V obrtnem registru je zaznamek o njem šele iz leta 1932, čeprav je imel atelje v Mariboru že mnogo prej. Duh piše,⁴⁴ da je prve fotografske prostore odprl v prvih letih 20. stoletja. Takrat je bil postavljen dvoriščni atelje s stekleno steno in streho v Slovenski ulici 4 (takrat Burggasse), v katerem je Wagnerja mogoče najti po vseh navedbah tudi v času med obema vojnama.

Josef Wagner je eden redkih mariborskih fotografov, ki je v mestu preživel obe prelomnici - svetovni vojni. Tu je bil očitno že pred prvo svetovno vojno in je ostal tudi po njej. Mariborčani pa se ga spominjajo kot fotografa še po letu 1945. Kakorkoli, njegov atelje v Slovenski ulici je bil v petdesetih letih 20. stoletja že preurejen v skladišče,⁴⁵ fotograf pa je po navedbah Mariborčanov takrat deloval v prostorih, ki jih v desetletjih pred iztekom dvajsetega stoletja poznamo kot atelje Marka Japlja, na Gosposki 26. Wagner je takrat v isti hiši tudi prebival.

Franc Dolenc

Dolenc je bil prvi od osmih najbolj znanih medvojnih fotografov, ki je atelje odprl po prvi svetovni vojni. Tudi on za seboj ni pustil veliko sledov, celo njegove fotografije je težko izslediti.

Leta 1919 je v Straži naznanil otvoritev svojega ateljeja na Meljski cesti 18. Istega leta so nastali načrti za ta manjši prosto stoječi objekt, ki pa ga je fotograf uporabljal le nekaj let. Ob koncu dvajsetih let se je namreč preselil v atelje na Aleksandrovi cesti 35 (Partizanska cesta), kar je bilo blizu prvega ateljeja, pred-

⁴⁴ Matjaž Duh: Mariborska fotografija od začetkov do leta 1941, str. 47.

⁴⁵ PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, MA/1395.

vsem pa blizu železniškega kolodvora. Taka lokacija je gotovo imela določene prednosti. Atelje na Aleksandrovi je bil na dvorišču najemniške hiše ob drugih dvoriščnih poslopih.

Dolenc je v oglasih ponujal predvsem fotografiranje za potne listine, ki jih je izdelal v petih minutah (bližina železniškega kolodvora!). Po naročilu je odhajal fotografirat tudi na teren. V skupnem oglasu iz leta 1924⁴⁶ je bil Dolenc uvrščen v drugi kakovostni razred mariborskih fotografov. Od leta 1937 je bil član izpitnega odbora za izpite fotografskih pomočnikov v Ljubljani.

Obrtni register beleži navedbo Dolenca kot portretnega fotografa od leta 1932 do 1937.⁴⁷

Vladimir Vlašič

Preden je prišel v Maribor, je deloval v Trstu in Gorici. Tam je bil udeležen v ateljeju Jerkič in Vlašič, ki je obstajal od leta 1884. V Maribor se je preselil 1. aprila 1921.⁴⁸ Odprl je atelje v Gosposki ulici 23. Šlo je za enega tipičnih ateljev najbolj frekventne mariborske ulice. Umeščen je bil namreč v prvo nadstropje hiše s srednjeveško zasnovo, katere nadstropni prostori so bili prvotno namenjeni prebivanju, razni obrtniki pa so jih kasneje prilagajali svojim dejavnostim. Vlašičev atelje je bil dolgo na istem mestu, zato se starejši Mariborčani vzpenjanja k fotografu v prvo nadstropje hiše na Gosposki dobro spominjajo.

V ateljeju je Vlašič ponujal portrete in fotografije skupin, nudil pa je tudi športne posnetke in fotografije interierjev. Omenjal je še storitve, *spadajoče v slikarsko stroko*. Ukvarjal se je tudi s fotokeramiko, torej izdelovanjem fotografij za nagrobne spomenike. Fotografiral je torej tako v ateljeju kot na prostem. Veliko pa je tudi oglaševal. Z oglasi je v atelje vabil birmance, mladoporočence, ljudi, ki so iskali božična darila, pustne maske in druge.

Birmanci in boter v ateljeju Vladimira Vlašiča leta 1925

⁴⁶ Tabor, 8.6.1924, str. 7.

⁴⁷ PAM, MOM, Obrtni register za Maribor.

⁴⁸ Tvrška Vladimir Vlašič. Tabor 16. 9. 1921, str. 2.

Leta 1923 je v ateljeju odprl še trgovino s fotografskimi potrebščinami. Prodajal je kamere znanih znamk, odkupoval pa je tudi stare aparate. Kasneje je trgovino preselil na Trg svobode 6, imenovala pa se je *Foto centrala*. Trgovina je bila priljubljena med mariborskimi nepoklicnimi fotografi. Leta 1937 jo je spet preselil, tokrat v Jurčičevo ulico 8. Ob tem je v oglasu ponujal nasvete in zagotavljal strokovno izdelavo fotografij.

Vlašič je rad omenjal, da je bil za svoje delo večkrat odlikovan. In res je bil med mariborskimi fotografi nekaj posebnega. Prvi je razstavljal svoje fotografije na Obrtni razstavi na Mariborskem tednu. Prve fotografije, prav tako z Mariborskega tedna, ki so bile objavljene v časopisu Tabor, so bile njegove. Štiri fotografije so prikazovale razstavišče, objavljene pa so bile 15. avgusta 1923 v posebni prilogi. To je bila zelo zgodnja objava fotografij v časopisu nasploh. Naslednje fotografije v Taboru je moč zaslediti šele leta 1926, od takrat pa so postopoma postajale vse pogostejše. Pod Vlašičevimi fotografijami je bila celo navedba avtorja, kar kasneje ni bilo več v navadi.

Uveljavljanje amaterske fotografije ga je kot poklicnega fotografa zelo prizadelo. Leta 1936 je na Združenje fotografov za Dravsko banovino naslovil pritožbo, v kateri je zatrjeval, da *amaterji in šušmarji* ogrožajo eksistenco poklicnih fotografov.⁶⁹

Obrtni register beleži konec Vlašičeve fotografske kariere v Mariboru leta 1941.⁷⁰ Tudi meščani se spominjajo, da ga po drugi svetovni vojni ni bilo več v Mariboru.

Foto Eli, Elja Plohl Verško

Elja Plohl, poročena Verško, bolj znana kot Eli ali Ela, je bila edina ženska med osmimi najvidnejšimi medvojnimi fotografi, če seveda odmislimo Olgo Biesik, ki je atelje vodila skupaj z možem. Verjetno je bila edina, ki se vso dolgo fotografsko kariero ni preselila iz svojega prvega ateljeja. Vsi viri jo namreč navajajo na naslovu Aleksandrova 1 (pozneje Partizanska 1). Atelje je imela v drugem nadstropju najemniške hiše ob delu mariborske promenade. Tam je fotografirala do smrti v osemdesetih letih 20. stoletja.

Fotografske obrti se je izučila kot pomočnica pri dveh starih mariborskih fotografih - pri Kieserju in Wagnerju.

Zdi se, da je poleg običajnega fotografiranja v ateljeju veliko fotografirala tudi na prostem, po naročilu. Že po tradiciji in zaradi bližine je leto za letom fotografirala otroke, ki so prihajali k obhajilu in birmi v frančiškansko cerkev na drugi strani Aleksandrove ceste. Zelo pogosto je fotografirala tudi šolske skupine in osebje pred obrtnimi delavnicami. Leta 1930 se je prijavila na razpis za mesto kopaliskega fotografa na Mariborskem otoku (ta takrat ni bil še niti uradno odprt) in uspela. Prvo kopalno sezono je bila ona tista, ki je fotografirala kopalce na novem kopaljšču. Naslednje leto ji podvig ni uspel. Mesto kopaliskega fotografa je dobil Meyer.⁷¹

Eli ni veliko oglaševala. Le tu in tam pred birno se je pojavil oglas z vabilom za obisk njenega ateljeja.

Najbrž sta dolga kariera in kontinuirano delo razloga, da jo Mariborčani zelo dobro pomnijo. Zanimiva je seveda tudi zato, ker je edina fotografinja, ki je

⁶⁹ PAM, MOM, Splošna registratura 1919-1941, 443-11074

⁷⁰ PAM, MOM, Obrtni register za Maribor

⁷¹ PAM, MOM, Splošna registratura 1919-1941, 336-9987

samostojno vodila atelje, brez pomena pa verjetno ni niti njena markantna pojava. Eli je bila visoka gospa z dolgimi črnimi lasmi, najpogosteje oblečena v črno.

Osebe zlatarstva Stumpf pred svojim lokalom, foto Eli

Mirko Japelj

Rodil se je v Medvodah, v Mariboru se je naselil po prvi svetovni vojni. Fotografijo in grafične dejavnosti je študiral na Grafični šoli v Pragi. Zaradi pomanjkanja sredstev študija sicer ni dokončal, a pridobil se je dovolj izkušenj, da je lahko odprl fotografski atelje in se sčasoma razvil v enega najaktivnejših in najbolj znanih mariborskih fotografov časa po prvi svetovni vojni. Njegove fotografije so del tako rekoč vsakega družinskega albuma malo starejše mariborske družine, mnoge so del okrasa sten mariborskih stanovanj.

Prvi atelje je v Mariboru odprl leta 1923. Sprva je v časopisih objavljaj drobne oglase, manjše kot drugi poklicni fotografi. V njih je Mariborčane vabil v atelje predvsem takrat, ko so potrebovali fotografije za razne izkaznice ali ko so se želeli fotografirati v spomin na šolsko skupnost. Poleg portretnih posnetkov pa je že v prvih letih ponujal tudi povečave in industrijske posnetke.

Da v prvih letih še ni bil deležen takega ugleda kot kasneje, kaže tudi podatek, da so ga fotografirali leta 1924 v skupnem oglasu⁵² uvrstili v drugo kakovostno skupino. Toda kmalu potem je postal Mirko Japelj zelo cenjen mariborski poklicni fotograf. Razvrstitev v zdaj že večkrat omenjenem oglasu je očitno temeljila na tradiciji fotografske dejavnosti posameznika. V prvi skupini je namreč mogoče najti vse starejše fotografe, mlajši so se takrat morali zadovoljiti z uvrstitvijo v drugo skupino.

Osnovna dejavnost je bila tudi v ateljeju Mirka Japlja portretno fotografiranje. Portreti, posneti v ateljeju, so nastali ob različnih priložnostih. Mariborčani so prihajali v atelje s člani družine, drugi so privedli k fotografu le otroke, redno so se prihajali fotografirati mladoporočenci. V atelje so ob jubilejih prihajale tudi večje skupine. Ob posebnih priložnostih je imel Japelj atelje odprt dlje, kot je določal njegov delovni čas, in ob takšnih priložnostih so nastali posnetki pustih mask, našemljenih družb v času pomladanskih plesov ali drugih skupin, ki so želele ohraniti spomin na praznovanja različnih vrst. Še vedno pa so seveda prihajali tudi tisti, ki so potrebovali fotografije za osebne dokumente.

Mirko Japelj je veliko fotografiral tudi zunaj ateljeja. Ohranjenih je nekaj njegovih posnetkov, ki prikazujejo različne dogodke v mestu, nova in rušča se poslopja, mesto nasploh. Poleg tega je izdeloval fotografije za nepoklicne fotografe. Posebno ob koncu tridesetih let je v oglasih pogosto propagiral tovrstne usluge.

Fotografije je že ob začetku svoje fotografske kariere razstavljal v mestu, recimo v vitrinah kavarne Central v Gosposki ulici, kamor so ga videvali zahajati tudi zasebno.

Poleg vseh naštetih dejavnosti mu je veliko ugleda prineslo še fotografiranje v gledališkem okolju. Veliko je fotografiral v gledališču, tudi predstave, pa tudi igralci in druge gledališke osebnosti so pogosto zahajali v njegov atelje. Japelj je z gledališčem sodeloval zelo dolgo - do konca svoje poklicne poti sredi šestdesetih let 20. stoletja.

Fotografiral je v glavnem na ateljejske kamere s ploščami velikega formata (10x15, 13x18). Na teren je seveda jemal manjše kamere. V ateljeju je bilo vedno veliko dela in veliko zaposlenih. Japelj je zaposloval celo do deset pomočnikov in vajencev.

Značilnost Mirka Japlja so bile tudi pogoste selitve njegovih ateljejev. Verjetno se je selil najpogosteje od vseh omenjenih fotografov. Prvi atelje, odprt leta 1923, je bil nekje na Aleksandrovi (kasneje Partizanski) cesti. Po dveh letih se je preselil v atelje na Koroški cesti 1, ki ga je izpraznil že omenjeni fotograf Franc Kurnik. Dve leti za tem je omenjen atelje Mirka Japlja v Gosposki ulici 28. Tam se je zadržal relativno dolgo, v drugi polovici tridesetih let pa se je preselil nižje, na Gosposko 18, v hišo, kjer je bila tudi Martinčeva trgovina. Pogosto se je selil tudi po drugi svetovni vojni. Leta 1949 je omenjen na Partizanski 22, leta 1953 se je selil na Partizansko 3, njegov zadnji atelje pa je bil v prvem nadstropju hiše na Gosposki 26. Atelje Japelj, ki ga vodi fotografov vnuk, se je na isti lokaciji ohranil do konca 20. stoletja.

Tako fotografije Mirka Japlja kot tisti, ki so ga poznali, povedo, da je bil zelo aktiven človek, hkrati pa tako družaben, da je bil med Mariborčani izredno priljubljen.

---

⁵² Tabor, 8. 6. 1924, str. 7

Ateljejski posnetek Mirka Japlja iz tridesetih let 20. stoletja

Drugi poklicni fotografi

Poleg osmih najpomembnejših poklicnih fotografov je v mestu občasno delovalo še nekaj drugih. Nekateri so imeli atelje le krajši čas, nekateri sploh niso imeli stalnih prostorov za portretno fotografiranje, ampak so imeli status pokrajinskih fotografov. Ta kategorija je vedno povzročala probleme. Poklicni fotografi so bili namreč prepričani, da smejo tisti, ki so registrirani kot pokrajinski fotografi, fotografirati le - pokrajine. To pa, na njihovo jezo, ni bilo pravilo, večkrat so namreč fotografirali tudi ljudi in prireditve na prostem. Tudi zaradi tega je med enim in drugimi prihajalo do sporov. Obrtno pravico za fotografsko delo so si pridobili celo nekateri nepoklicni fotografi. Nekateri so se preživljali izključno z razvijanjem, kopiranjem in povečevanjem fotografij. Tudi to početje je bilo večkrat srž sporov.

Fotograf *Massak*, znan že iz obdobja pred prvo svetovno vojno, je v mestu deloval še nekaj časa po njej, a njegova mariborska fotografska kariera se je verjetno končala kmalu po letu 1918.

Od predvajnih fotografov so kratek čas delovali še *Johann Habith*, *Vinzenz Pranger* in *Adolf Skušek*.

Franc Kurnik se je pojavil leta 1919 v ateljeju v Slovenski ulici 16, kjer je fotografiral, dokler mu hišni lastnik ni odpovedal gostoljubja, leta 1922 pa je po mnogih prošnjah smel urediti in odpreti atelje na dvorišču Koroške ceste 1. Ponužal je cenene ateljejske portrete, občasno je prodajal razglednice in opravljaval fotografske storitve na domu. Vsekakor ga je v dvajsetih letih pestila huda socialna stiska, ki se je končala tako, da je odpotoval čez lužo, njegova družina, ki je ostala v Mariboru, pa fotografske obrti ni nadaljevala.⁵³

Med letoma 1921 in 1923 je v ateljeju na Frankopanovi 39 fotografiral *Anton Mancini*. V istem ateljeju je za njim do leta 1934 deloval fotograf *Franc Kolman*. Približno v istem času je najprej na Ruški 9, pozneje pa v Gosposki ulici fotografirala *Karolina Rubin*.

Zaradi velikega števila ohranjenih posnetkov je zelo zanimiv medvojni fotograf še *Andrej Benet*. Viri ga umeščajo na Dravsko ulico 10, a noben podatek ne potrjuje, da je Benet tam imel fotografski atelje. Obrtni register ga beleži kot pokrajinskega fotografa med letoma 1932 in 1937.⁵⁴ Skoraj vse njegove fotografije, ki jih je še mogoče videti, so nastale na prostem. Benet je pogosto fotografiral mariborske ulice, nekatere zgradbe v mestu, dravski most - takrat Državni most, Mariborski otok, odpad, razne obrtne delavnice, avtobusno postajo na Glavnem trgu, okoliške izletniške točke, pa tudi dogodke v mestu. Nekateri njegovi posnetki so bili osnova za izdelavo razglednic.

Na Frankopanovi ulici je nekaj časa deloval fotografski atelje *Grafika*, ki ga je oglas leta 1924 razvrstil v drugo skupino.

Na Vrbanovi (kasneje Vrbanski) je imela od leta 1932 do leta 1941 fotografsko obrt prijavljeno⁵⁵ *Hilda Pavlšek*.

V Cankarjevi ulici 6 je atelje odprl *Karol Holynski*, znan ljubljanski fotograf. Mariborski atelje je bil podružnica ljubljanskega in je z dvema krajšima prekinitvama deloval med letoma 1931 in 1935.⁵⁶

Kot pokrajinski fotograf je v tridesetih letih delal *Henrik Bethke*, bil pa je tudi operater v filmskem laboratoriju Carla Theodorja Meyerja.

V drugi polovici tridesetih let so nekateri novi fotografi najeli ateljeje, ki so jih takrat izpraznili njihovi starejši kolegi. Leta 1935 ali 1936 se je v Gregorčičevi 20, kjer je prej v dvoriščnem ateljeju fotografiral Kieser, pojavilo novo fotografsko ime. *Ivan Skorjanc* se je, tako se zdi, ukvarjal večinoma z razvijanjem, kopiranjem in povečevanjem fotografij, ki so mu jih zaupali v izdelavo. V delo jih je dobil preko posrednikov - drogeristov in trgovcev Thüra in Vlahoviča. V drugi polovici tridesetih let je bilo tega dela očitno res veliko, saj je Škorjanc po lastnem pričevanju⁵⁷ izdelal štiristo do petsto fotografij dnevno. Obrt je odjavil leta 1940.⁵⁸

Vlašičev atelje v Gosposki 23 je leta 1939 prevzela in preuredila *Nada Zore*. Atelje je bil znan pod imenom *Foto Pelikan*, saj je bila Nada hči znamenitega celjskega fotografa Josipa Pelikana. Pogosto je objavljala oglase v Mariborskem Večerniku Jutra, v Mariboru pa je ostala približno do leta 1950. Nada Zore je mojstrski izpit opravila pri ljubljanskem fotografu Beštru, večino praktičnega znanja pa si je nabrala, ko je pomagala očetu v ateljih v Celju in Rogoški Slatini.⁵⁹

⁵³ PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, MA/668.

⁵⁴ PAM, MOM, Obrtni register za Maribor.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ PAM, MOM, Splošna registratura 1919-1941, 443-11074.

⁵⁸ PAM, MOM, Obrtni register za Maribor.

⁵⁹ Josip Pelikan: slovenski fotograf 1885-1977, str. 21.

Nekdanji Kieserjev atelje na dvorišču Gregorčičeve 20 je še pozneje za krajši čas prevzel pokrajinski fotograf *Rajko Bernardi*, ki je prej nekaj let delal v Stritarjevi ulici 3, nato pa je isti atelje kot zadnja najemnica prevzela *Jana Bele*, ki je prej delala v Sodni ulici 1. Stekljeni atelje je bil po njenem odhodu zaradi dotrajnosti porušen. Jana naj bi ostala v Mariboru do srede šestdesetih let, ko se je odselila.

Obrtni register navaja še nekaj imen ljudi, ki so imeli obrtno pravico za portretno ali pokrajinsko fotografiranje, vendar o njih ni mogoče izvedeti nič več kot to:

Janko Bojan med letoma 1924 in 1933 na raznih koncih mesta,

Rihard Menan med 1928 in 1930 v Jezdarski ulici,

Franc Lipovšek med 1923 in 1931 v Frankopanovi,

Vladimir Vuga med 1931 in 1933 na Ruški cesti (fotografiral je tudi pozneje, po drugi svetovni vojni),

Franc Gebele med 1936 in 1940 v Dvorakovi.⁶⁰

Literatura

Avguštin, Cene: Portreti in obrazi v sodobni slovenski fotografiji, katalog razstave (Gorenjski muzej Kranj, januar 1987), v Kranju 1987.

Balázs, Béla: Filmska kultura, v Ljubljani 1966.

Bernik, Stane: 150 let fotografije na Slovenskem, katalog razstave (Likovno razstavišče Rihard Jakopič Ljubljana, 14. nov. – 14. dec. 1990), Ljubljana 1990.

Bogataj, Janez, Križnar Naško: Človek skozi objektiv etnologa, katalog razstave (Posavski muzej Brežice, 1978), Brežice 1978.

Collier, John, Jr., Collier Malcolm: Visual Anthropology: Photography as a Research Method, Albuquerque 1986.

Collier, John, Jr.: Photography and Visual Anthropology. Principles of Visual Anthropology, Paris 1975: 211-230.

Demšar, Anton – Anticus: Kolofot – tovarna fotografskega papirja na Slovenskem. Foto antika 12(1989): 14-15.

Duh, Matjaž: Mariborska fotografija od začetkov do leta 1914 s poudarkom na ohranjanju te kulturne dediščine: diplomska naloga (Pedagoška fakulteta Maribor, Oddelek za likovno pedagogiko), Maribor 1992.

Ferlež, Jerneja: Dvorišča kot sestavina načina življenja Mariborčanov: magistrska naloga (Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo), Maribor 1999.

Fizi, Milan: Fotografija, Zagreb 1982.

Foto antika, št. 1-20, Ljubljana 1979 - 1997.

Fotoamater: mesečnik za foto in kino umetnost, št. 1-4, Ljubljana 1932-1935.

Freund, Gisèle: Fotografija i društvo, Zagreb 1981.

Gernsheim, Helmut: Fotografija, Beograd 1973.

Godina, Maja: Iz mariborskih predmestij, Maribor 1992.

Godina, Maja: Maribor 1919-1941: oris družabnega življenja. Dialogi 22(1986)10, Maribor 1986.

Godina Golija, Maja: Prehrana v Mariboru: v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja, Maribor 1996.

Hederih, Jerneja: Človek, fotografija in etnologija. Glasnik SED 36(1996)2-3: 5-10.

Hederih, Jerneja: Fotografiranje v Mariboru med obema vojnama: diplomska naloga (Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo), Maribor 1992.

Hudelja, Mihaela: Teoretične (pred)postavke o fotografiji in njena aplikativnost v etnološki vedi. Glasnik SED 36(1996)2-3: 14-16.

Josip Pelikan: slovenski fotograf: 1885-1977, Celje 1996.

⁶⁰ Letnice se ujemajo s prijavami in odjavami, kakor jih beleži Obrtni register. Primerjava s podatki iz časopisnih objav pove, da ti podatki niso bili vedno ažurni, zato je kateri od navedenih fotografov v Mariboru verjetno deloval dlje.

- Jovanović, Jovan.** Predavanja v sklopu Filmskega in video seminarja, Zveza kulturnih organizacij Slovenije, zapiski, Ljubljana 1992.
- Kako se naučim fotografirati,** Celje 1927
- Kambič, Mirko.** Ateleji slovenskih fotografov. Foto antika 4(1982): 3-4
- Kambič, Mirko.** Fotografija na Slovenskem od 1840 do 1918, katalog razstave (Gorenjski muzej Kranj, januar 1977), v Kranju 1977.
- Kambič, Mirko.** Nekaj pobliskov iz preteklosti slovenske poklne fotografije. Foto antika 1(1979): 4.
- Kastelic, Jože.** Mislj ob retrospektivi mojstra Marjana Pfeiferja. Retrospektivna razstava fotografij, katalog razstave (Moderna galerija v Ljubljani, 1975), Ljubljana 1975: 2-4.
- Keefe, Laurence E., Inch, Dennis.** The Life of a Photograph, Boston, London 1984.
- Kerbler, Stojan.** Socialna tematika v slovenski fotografiji med obema vojnama, katalog razstave (Gorenjski muzej Kranj, maj - junij 1980), v Kranju 1980.
- Kremenšek, Slavko.** Obča etnologija, Ljubljana 1973.
- Križnar, Naško.** Izhodišča vizualnih raziskav v etnologiji. Traditiones 20(1995): 143-160.
- Križnar, Naško.** Vizualne raziskave v etnologiji, Ljubljana 1996.
- Mušnjak, Tatjana.** Čuvanje, zaščita i mogućnost restauriranja fotografija. Vjesnik HARI, 30(1988): 327-344
- Pengal, Lojze.** Portret v fotografiji. Fotoamater 3(1934)1: 2-4.
- Pirkovič-Kocbek, Jelka.** Izgradnja sodobnega Maribora, Ljubljana 1982
- Potrošnja** fotomateriala v naši državi leta 1933. Fotoamater 3(1934)9: 212-213.
- Premzl, Primož.** Maribor in okoliške fevdalne gospoščine na bakrorezih G. M. Vischerja. Radvanje v preteklosti, katalog razstave (Ludvik, Maribor 14. 5. - 31 5 1992), Maribor 1992.
- Prva** slovenska fotografska razstava v Mariboru. Mariborski Večernik Jutra, 25. 10. 1932: 2.
- Poklicni** fotografi so zborovali Slovenski narod, 24 3 1934 2
- Ray, Man.** »Fotografija je lahko tudi umetnost. ali nekatere misli veljajo dlje«. Fotografija (1997)2: 49.
- Scherer, Joanna Cohan.** Ethnographic Photography in Anthropological Research. Principles of Visual Anthropology, 2nd Ed., Berlin, New York 1995: 201-216
- Sinisalo, Hannu.** The Photograph as Research Object and Source. Ethnologia Fennica 16(1987-1988): 27-42.
- Sitar, Sandi.** Sto slovenskih znanstvenikov, v Ljubljani 1987.
- Slovenska** fotografija, (ur.) Peter Kocjančič, Lujo Micheli, Ljubljana 1935.
- Sontag, Susan.** Eseji o fotografiji, Beograd 1982
- Spominski** zbornik Slovenije ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939.
- Suhadolnik, Jože.** Fotografija kot zgodovinski vir, način urejanja in strokovna obdelava. Informacije ZPMS 3(1993): 12-16
- Tobiassen, Anna Helene.** Private Photographic Collections as an Ethnological Source. Ethnologia Europaea 20(1990)1: 81-94.
- Torkar, Zora, Kambič, Mirko.** Kamniška fotografa Franc in Stane Aparnik, Kamnik 1989.
- Vodopija, Milvoj.** Obiteljski album Glasnik SED 16(1976)2: 25-26
- Vrišer, Sergej.** Maribor in njegovi ljudje v starih fotografijah, katalog razstave (Pokrajinski muzej Maribor, okt.-dec. 1976), Maribor 1976
- Vrišer, Sergej.** Mariborski Glavni trg na starih fotografijah. Kronika 22(1974)2: 129-132.
- Vrišer, Sergej.** Stari Maribor - mesto, ljudje in dogodki. Kronika 31(1983)2-3: 176-183.
- Vrišer, Sergej.** Stari Maribor. Kronika 23(1975)3: 183-189.
- Vrišer, Sergej.** Stari Maribor 2. Kronika 24(1976)1: 49-51
- Vrišer, Sergej.** Stari Maribor 3. Kronika 25(1977)1: 60-63
- Windischer, Fran.** Gradivo za statistiko trgovine, obrta in industrije v Sloveniji, v Ljubljani 1930.
- Župančič, Jože.** Novo življenje v mariborskem fotoklubu. Življenje in svet 24(1938)9: 141.

Viri

- Adresar** za mesto Maribor, Maribor 1931
- Baš, Franjo.** Vodnik po Mariboru, Maribor 1931.
- Bibliografija** o Mariboru periodika, Maribor 1979.
- Fond** Mestna občina Maribor (=MOM). Splošna registratura 1919-1941, Pokrajinski arhiv Maribor (=PAM)
- Fond** MOM Obrtni registri, PAM
- Fond** Uprava za gradnje in regulacijo, PAM
- Fototeke**
- Primoža Premzla,
  - Pokrajinskega arhiva Maribor,
  - Pokrajinskega muzeja Maribor,
  - posamičnih informatorjev,
  - Univerzitetne knjižnice Maribor

Koledar Nabavljalne zadruge državnih uslužbencev v Mariboru 1929, Maribor 1929.
Koledar za leto 1931, Maribor 1931.
Marburger Adress Kalender, Maribor 1919.
Marburger (Mariborer) Zeitung, Maribor 1918-1941.
Mariborski adresar, Maribor 1925.
Mariborski koledar, Maribor 1932, 1933, 1935, 1936.
Mariborski Večernik Jutra (=MVJ), Maribor 1927-1941.
Mariborski združni koledar, Maribor 1937.
Načrt in vodnik samoupravnega mesta Maribor, Maribor 1936.
Petan, Žarko: Dvojčka, Maribor 1983.
Straža, Maribor 1918-1927.
Tabor, Maribor 1920-1927.
Trgovina, obrt, industrija: mariborski informativni priročnik, Maribor 1938.
Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj, Maribor 1925.
Zadružni koledar 1940, Maribor 1940.

Originali priloženih fotografij so last Primoža Premzla (slike 3, 8, 9, 10) in Jerneje Ferlež (slike 1, 2, 7).

Jerneja Ferlež

DIE BERUFSFOTOGRAFEN IN MARIBOR IN DEN JAHREN 1918 – 1941

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Berufsfotografen waren in Maribor in der Zeit zwischen den beiden Kriegen relativ bekannte Persönlichkeiten, obwohl ihre Ankunft in der Stadt nicht mehr eine so große Bewunderung ausgelöst hat, wie bald nach der Erfindung der Photographie. Man kann sie zwischen Gewerbetreibende einordnen.

In den genannten Jahren kamen in Maribor acht ständige Berufsfotografen vor – *Fotoatelier Makart, Jožef Wagner, Ludvik Kieser, Carl Theodor Meyer, Foto Eli, Mirko Japelj, Franc Dolenc und Vladimir Vlasic*. Ihre Grundtätigkeit waren die Porträtaufnahmen im Atelier. Die fotografierten Einzelne wie auch Gruppen. Die Bewohner von Maribor kamen ins Atelier, wenn sie die Fotos für persönliche Dokumente gebraucht haben, bei Hochzeiten, Firmung, bei verschiedenen Festlichkeiten oder wenn jemand eine Fotografie als ein Geschenk gebraucht hat. Oftmals kamen in das Atelier auch ganze Gruppen von Bürgern, die Lust zum fotografieren gehabt haben, und wenn nötig, haben die Fotografen auch außerhalb des Ateliers gearbeitet. Die haben Stadtteile, Gebäuden, und verschiedene Ereignisse fotografiert, und oft wurden auch Aufnahmen von Maribor und Ortschaften in der Umgebung gemacht, wonach die Postkarten gedruckt wurden.

Die Ateliers der Berufsfotografen waren entweder freistehende Innerhofgebäuden mit Glasdach und / oder Glaswänden, oder Räume in den Häusern im Stadtzentrum. Einige sind oft vom Atelier zu Atelier umgezogen und die meisten hatten einen Atelier auf den meist frequenten Straßen.

Die Fotografen luden die Bürger von Maribor in ihre Ateliers und unterrichteten sie mit ihrer Arbeit auf zwei Weisen. Die inserierten ihre Anzeigen in den Zeitungen, so das sie ihre Fotos in den Schaufenstern von verschiedenen Geschäften, Gasthäuser und anderen Gebäuden im Stadtzentrum ausgestellt haben.

Außer acht oben genannten bekanntesten Berufsfotografen, wirkten in Maribor in dieser Zeit gelegentlich auch einige anderen, die ihre Ateliers in verschiedenen Stadtteilen gehabt haben, auch außer der Stadtmitte.

Ingrid Slavec Gradišnik
ETNOLOGIJA NA SLOVENSKEM:
med črni narodopisja in antropologije

Obsežno delo, ki je na eni strani temeljit zgozlovinški pregled etnološke vede na Slovenskem, na drugi pa natančna epistemološka analiza njenih teoretskih usmiv ter razvoja njenih pojmovanj in pojmovnih orodij, temelji na branju besedil, ki so v 20. stoletju utemeljevala njeno podluko. Ta se je zlasti v zadnjem desetletju izrisovala v živalnem, tudi polemičnem uzraju razumevanj in istanj etnologije in (kulturne) antropologije, kar je sprožalo izvorno vprašanje o teoretsko-metodoloških postavkah v njenem izročilu in sodnih raziskovalskih tokovih. Narodopisje in antropologija sta tudi poimenovanji, ki z večpomenskosti pogosto vnašata zametih primerjavah domačega in tujih strokovnih izročil. Avtorica negotavlja, da teoretskih in metodoloških problemov ni mogoče reševati na splošno, temveč samo s pregledom, kako raziskovalska praksa odseva in spremlja življenjsko resničnost, kakšne podobe sveta, ljudi, njihove kulture ponuja v spoznavnem dostigu.

2000, 634 str., 18 x 24,5 cm, trda vezava, ISBN 961-6358-20-0.

Cena: 5.490 SIT (stroški poštne niso vključeni ceno).

Založba ZRC

P.P. 306, 1001 Ljubljana

tel/fax: 01/425 77 94

E-pošta: zalozba@zrc-sazu.si

PROBLEMI IN DISKUSIJE - PROBLEMS AND DISCUSSION

NEPOTREBNE SKRBI ŠUSTERŠIČEVEGA BIOGRAFA

Kot predstavnik mladega rodu zgodovinarjev sem vesel, ker si je akademik prof. dr. Janko Pleterski, katerega številne knjige zavzemajo častno mesto v moji knjižnici, vzel čas za tako obširen odgovor na mojo oceno biografije o dr. Ivanu Šusteršiču. Iz diskusijskega prispevka Pleterskega v zadnji številki ČZN je sicer razvidno, da imava na nekatera vprašanja, povezana s problematiko slovenskega prehoda iz avstro-ogrskega v jugoslovanski državni okvir, različne in tudi nasprotnoče si odgovore. Vendar menim, da so lahko tovrstne razprave zelo koristne pri raziskovanju slovenske politike v prelomnem obdobju nacionalne zgodovine. V tem smislu sem spoštovanemu akademiku hvaležen, da je ponovno opozoril na nekatera ključna vprašanja in argumentirano dopolnil odgovore nanja.

Nikakor pa se ne morem strinjati z označbo Pleterskega, da sem v svoje poročilo vključil "bežen obračun" z njegovo knjigo *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Šlo je samo za opozorilo na tematsko povezanost med omenjenim delom in biografijo o Šusteršiču. Hkrati pa sem seveda moral predstaviti tudi stanje raziskav problematike, ki jo obravnava to za slovensko zgodovinsko nedvomno temeljno delo. "Obračunavanje" ni moj stil. Tega pa ne morem trditi za mojega sogovornika, ki ga je v polemiki z mano zaneslo celo tako daleč, da je vanjo vključil neke vrste obračun z nekaterimi drugimi zgodovinarji. Čeprav sem morda tudi sam zagovornik kakšne od teh njegovih oponentov, moram protestirati proti temu, da v diskusiji z mano še kar tako, mimogrede obračunava z drugimi. To ni korektno ne do mene ne do njih.

Še pomembneje pa se mi zdi opozoriti na sicer lepo zvencež zaključek razmišljanj Pleterskega. Pod njegove besede, da se morajo novi rodovi zgodovinarjev truditi "zgodovino raziskovati še skrbneje in še natančneje, da bi jo razumeli bolje, kot so to zmogli tisti pred njimi, gotovo pa ne zato, da bi jo popravljali", se seveda takoj podpišem. Toda pri najboljši volji ne vem, zakaj je Pleterski ta opomin uporabil ravno v polemiki z mano. Moji članki dokazujejo, da sem pregledal veliko arhivskih in tiskanih virov, ki pričajo o Šusteršičevem delovanju. Prav tako trdim, da sem to gradivo natančno in skrbno raziskal, kot to cenjeni akademik tudi pričakuje od mladega rodu zgodovinarjev. Bo že držalo, da je nam zgodovinarjem dana moč, ki je nimajo niti bogovi: da namreč lahko spreminjamo tisto, kar se je enkrat že zgodilo. Vendar zase z vso odgovornostjo trdim, da te moči nikoli nisem zlorabil. In je tudi v prihodnje ne nameravam. Zato menim, da so tovrstne skrbi Šusteršičevega biografista nepotrebne.

Andrej Rahten

Breda Čebulj Sajko
RAZPOTJA IZSELJENCEV

RAZDAJENA IDENTITETA AVSTRALSKIH SLOVENCEV

Razpotja izseljencev je knjiga o izražanju, ohranjanju in spreminjanju etnične identitete avstralskih Slovencev v času njihovega več desetletij trajajočega bivanja v tujini. Gre za prikaz življenja prvih generacij slovenskih izseljencev na novem kontinentu, priseljenih tjakaj po letu 1945, ki ga avtorica, dobro poznavalka slovenskega izseljstva v Avstraliji, vplete v analizo pomenje avstralske imigracijske politike (asimilacije, integracije, multikulturalizma). Vsebinska knjiga je v veliki meri nastala na osnovi terenskega dela avtorice v Sydneyju, Melbourne, Wollongou in Canberri, zbranih podatkov iz različnih društvenih, verskih in zasebnih arhivov izseljencev ter strokovne in znanstvene literature o migracijski problematiki tujina in v Avstraliji. T. i. objektivna objektivna so v knjigi dopoljena z avtobiografskimi izpovedmi samih informatorjev, ki na oseben, in zabi svojstven način, usveljujejo vzalja nastajanja in spreminjanja razdvojen etnične identitete.

2000, (Zbirka ZRC: 25), 140 str., 17 x 24 cm, broširana, ISBN 961-6358-06-5.

Cena: 2.160 SIT (stroški poštnine niso vključeni v ceno).

Dr. Ška Knežević Hočevar
DRUŠBENA RAZMEJEVANJA V DOLINI ZGORNJE KOLPE
DIMAČINSKA ZVEMISLJANJA NARAVE IN LOKALITETE

Debi soli na področje socialne antropologije in se posvrča problemom pripadnosti, identitete ali mejnosti pripadnikov etničnih skupin, ki v antropologiji ni nova. Eksplicitne obravnave te tematike segajo v začetke stoletnihstetih let, implicitne obravnave meja in mejnosti pa so v antropologiji starejše; preučevanje simboličnih (samo)razmejevanj med kulturami, službami, plemenom ipd. je prisotno že od samih začetkov konstituiranja discipline. Danes so v drbi razprav o mejnosti zlasti v evropski socialni antropologiji vse bolj v ospredju teme, ki se nanašajo na specifično evropsko situacijo po padbu berlinskega zida, na problematiko novih nacionalnih meja v nekdanjih evropskih socialističnih državah. Tudi knjiga poseže v tak prostor in sicer v olnejni pas, ki ga obelzčuje nova nacionalna meja med Slovenijo in Hrvaško (1991) in ga umesti v omejenji antropološki razlagalni okvir. (Samo)razmejevanja nacionalnih identitet in opravljanja s temi razmejevanji pri prebivalcih doline zgornje Kolpe so poglobljena tema dela, ki v luči nekaterih današnjih vročih podlarkov v teoriji etničnosti (mejnosti) poudarjajo vpliv nove politične meje na obliknja dimačinskih nacionalnih pripadnosti.

1999, (Zbirka ZRC: 24), 233 str., 17 x 24 cm, broširana, ISBN 961-6182-95-1.

Cena: 2.590 SIT (stroški poštnine niso vključeni v ceno).

Založba ZRC

P.P. 306, 1001 Ljubljana

te/fax: 01/425 77 94

Elekpašta: zalozba@zrc-sazu.si

OCENE IN POROČILA - REVIEWS AND REPORTS

Stane Granda: Prva odločitev Slovencev za Slovenijo. Dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili, zbirka Korenine, založba Nova revija, Ljubljana 1999, 588 strani.

Stane Granda se je leta 1979 po opravljenem magisteriju zaposlil na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa, kjer se je poleg gospodarske in socialne zgodovine (v magistrskem delu je obravnaval obremenitev slovenskega kmeta z davki v letih 1848-1914) začel intenzivneje ukvarjati tudi s politično - zlasti z narodnim gibanjem (doktoriral je na temo *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49*). Danes je njegovo strokovno delo usmerjeno na raziskovanje krajevne zgodovine posameznih slovenskih krajev na podlagi mikroštudij, v katerih izpostavlja gospodarska in socialna vprašanja ter njihove politične posledice. Poleg drugih tém ga posebej zanima še agrarno vprašanje v najširšem smislu ter narodno gibanje, zlasti revolucionarno leto 1848/49.

Knjiga *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo* govori o dogodkih pred 150 leti, ko so Slovenci prvič javno zahtevali združitev vseh Slovencev in široko avtonomijo, pove avtor v predgovoru. Patos žari iz besed uvoda, ko izvemo, da je Granda kot aktivni udeleženec vojne za Slovenijo leta 1991 izjemno srečen, da sme stopiti pred rojake z najprepričljivejšimi dokazi, da je tudi politično slovenstvo že ob svojih začetkih uživalo kar najširšo ljudsko podporo in ni bilo nikoli izmišljotina ozkega kroga slovenskih izobražencev. Gre za 51 peticij za Združeno Slovenijo iz različnih slovenskih krajev, ki jih je kot raziskovalec iskal vse od leta 1972 in jih naposled našel v Hišnem, dvornem in državnem arhivu na Dunaju (fond Dunajskega državnega zbora 1848/49, fasc. 117, 5013 R. T.). Avtor je delo namenil domači in tuji strokovni javnosti – ob koncu vsebuje izčrpen sinopsis v angleškem jeziku – hkrati pa naj bi zadovoljilo kar najširši krog bralcev.

Vsebinsko je delo razpolovljeno. Prvi del je poglobljena analiza programa Združene Slovenije ter predvsem peticij za Zedinjeno Slovenijo, saj avtor opozarja, da zaradi pomanjkanja zgodovinskih dejstev, ki bi osvetlila nastajanje programa pred letom 1848, prikaz njegovega razvoja ne more biti izčrpen. Poglavja, ki sledijo v tem prvem delu, nas natančno seznanijo z nastankom, obliko, razširjanjem, podpisovanjem, verodostojnostjo, nasprotniki ter uspehi in odmevi peticij za Zedinjeno Slovenijo.

Granda poudarja, da je zavest o slovenstvu in Slovencih stara že vsaj nekaj stoletij, z marcem 1848 pa je nastala priložnost, da Slovenci tudi glasno spregovorijo o sebi ter razodenejo svoje cilje in želje. Glavni dokaz, da je bil slovenski nacionalni program znan in že dozorel pred marčnimi dogodki, vidi avtor v dejstvu, da se je v nekajdnevnih časovnih razlikah, vendar brez tesnejših medsebojnih povezav pojavil v bistvenih točkah enako oblikovan v Celovcu, Gradcu in na Dunaju, neznan pa ni bil niti v Ljubljani.

Pomembno je, kot beremo v knjigi, da so avstrijski državljani in tudi Slovenci v letu 1848 podpisovali številne peticije (na njihovo pomnožitev je vplivala uvedena svoboda govora) in je bila torej tista za Zedinjeno Slovenijo le ena izmed njih. Peticije so bile eno najznačilnejših in najpogosteje uporabljenih sredstev množičnega izražanja politične volje v revoluciji, to pravico je dajala tudi ustava. Obravnavana peticija, katere nastanek ter razvoj nam predstavlja prvo poglavje, je zahtevala združeno Slovenijo, spremenjen položaj slovenskega jezika ter je zavračala vključitev v nemško državo.

Ohranjene so tri vrste podpisanih peticij, njihovo razširjanje med ljudmi pa je potekalo na dveh ravneh: preko Dunajske Slovenije do drugih slovenskih društev ter nato od teh preko posameznikov po posameznih slovenskih krajih. Peticijo oz. védenje o njej je pomembno pomagalo širiti tudi takratno časopisje, ki se je zaradi svobode tiska naglo množilo. Zanimivo je, da podpisne pole ne vsebujejo nikakršnih navodil za podpisovanje, kar je pri podpisovanju povzročalo precej nejasnosti in je prav zato, kot meni Granda, nemogoče odgovoriti na vprašanje glede števila podpornikov ideje Združene Slovenije. Ponekod so se namreč podpisovali le odličnejši posamezniki, drugod samo gospodarji ipd. Poleg tega je bil uspeh podpisovanja močno odvisen tudi od spretnosti agitatorjev (na primer vpletanje krajevnih razmer). Po avtorjevih ugotovitvah je podpisovanje peticij za Zedinjeno Slovenijo najbolje uspelo na Štajerskem, kjer je bil rezultat izjemen. Na Kranjskem se podpisane pole niso ohranile, podobno velja tudi za del koroških peticij, zato je opravljeno delo tu težje oceniti. Prav tako je ohranjena le ena peticija z Goriškega. Kar se tiče verodostojnosti podpisov, je Granda mnenja, da manipulacij seveda ni moč izključiti, posebno še, ker imamo opravka z nepismenimi podpisniki. Tako si je s tem v zvezi kot poglobitvo postavil vprašanje, ali je bila večina podpisanih zavestno navedena pod peticijskimi točkami. Nasprotniki peticiji so bile oblasti, pa tudi precejšnji del meščanov, temu namenjeno poglavje pa vzroke za to obširno razlaga. Prvi del knjige zaključuje poglavje o uspehih in odmevih podpisovanja peticije. Razočaranje je bilo pri udeležencih slovenskega narodnega gibanja 1848/49 po zadušitvi revolucije izredno, vendar pa je ne le pri ljudeh, temveč tudi pri državni upravi zmagala zavest, da so Slovenci en narod (med drugim je začela izdajati uradni list tudi v slovenskem jeziku), in predvsem tu vidi avtor uspešnost samostojnih slovenskih prizadevanj.

Druga, obširnejša polovica dela je namenjena posameznim peticijam oz. predstavitvi kopij ohranjenih podpisnih pol s prepisi podpisov in kratkimi komentarji. Granda poudarja, da velja dokumente brati večplastno, saj dajejo številne podatke o takratni slovenski družbi (na primer o mestu posameznih poklicev v družbi, o vaški samoupravi, stopnji nepismenosti ipd.). Peticije so objavljene v enakem vrstnem redu, kot se nahajajo v Hišnem, dvornem in državnem arhivu na Dunaju, vsaka izmed njih je opremljena s krajem in datumom. Zelo dobrodošel je zemljevid krajev, za katere so se peticije ohranile, ki je objavljen na začetku predstavitve peticij, ker omogoča bistveno večjo predstavljalnost. Istemu namenu služi na koncu objavljeno kazalo peticij, dobra predstavljalnost pa je tudi sicer

ena izmed odlik ocenjevane knjige. Zgodovinarji bodo verjetno pogrešali indeks uporabljenih virov in literature, sicer pa: izjemna preglednost, urejenost, sistematičnost, teženje k analitičnemu obravnavanju, argumentirano razlaganje, vpletanje številnih citatov v takratni slovenščini ter nenazadnje razkošen in bogat tisk knjigo Staneta Grande uvrščajo kar med obvezne učbenike o temeljih slovenske politične misli in delovanja.

Mateja Ratej

**Bogdan Kolar, Na misijonskih brazdah Cerkev, Oris
zgodovine slovenskega misijonstva, Mohorjeva družba,
Celje 1998, 311 str.**

Tisti, ki malo bolje pozna slovensko cerkveno zgodovino pred letom 1941, se bo nedvomno spomnil, kakšne pozornosti je bila med Slovenci v tem času deležna misijonska dejavnost katoliške Cerkve. Nasprotno je vsaj za prvo obdobje po letu 1945 značilno, da v javnosti, nadzirani od totalitarne oblasti, o slovenskih misijonarjih praktično ni bilo slišati niti besede. Misijonsko dejavnost katoliške Cerkve nasploh in posledično tudi slovenske je omenjena oblast, kadar jo je, predstavljala skoraj izključno v negativni luči predvsem kot "izvoz" zahodnoevropskega kolonializma. Stanje se je postopoma izboljševalo vzporedno z boljšanjem odnosov med državo in katoliško Cerkvijo, tako da so bili slovenski misijonarji v Zambiji in še kje deležni malo več in bolj objektivne pozornosti. V nove čase po letu 1990 so tako prišli Slovenci, vsaj tisti, rojeni po letu 1945, praviloma z zelo omejenim in pristranskim znanjem o pretekli in sodobni misijonski dejavnosti slovenski duhovnikov in laikov po svetu.

Zaradi vsega tega je toliko bolj dragocena in za dvig slovenske splošne izobrazbe pomembna pregledna in podrobna zgodovina slovenskega misijonskega delovanja od začetkov do današnjih dni, ki jo je prispeval dr. Bogdan Kolar, uveljavljeni cerkveni zgodovinar in zgodovinar slovenskega izseljenstva. Vprašanje slovenskih misijonarjev pač ni izključno zadeva slovenske cerkvene zgodovine, pač pa so misijonarji kot taki tudi slovenski izseljenci "par excellence", v mnogih delih sveta pogosto celo prvi, ki jih uspemo zabeležiti proučevalci tega dela doslej praviloma zapostavljene slovenske zgodovine.

Dr. Kolar nas v uvodih poglavjih svojega dela najprej seznanja z že omenjenim odnosom Slovencev do misijonarske dejavnosti in misijonarjev v preteklosti in sedanjosti. Dalje predstavlja različne poglede na misijonsko delo v celotnem geografskem in zgodovinskem obsegu katoliške Cerkve in novejšo učenje Cerkve v tem pogledu, predvsem objavljena stališča zadnjih papežev.

Po tem uvodu nas avtor popelje na zgodovinsko popotovanje skozi čas od prvih slovenskih misijonarjev do današnjih dni. V tem svojem pregledu navaja veliko število duhovniških in laičkih misijonarjev z njihovimi osnovnimi biografskimi podatki. Gre pretežno za osebnosti, ki so današnji slovenski širši javnosti bolj ali manj neznane: za prvega doslej ugotovljenega misijonarja s slovenskega ozemlja frančiškana Odorika Mattiu, zziija, ki je v 14. stoletju misijonsko deloval

v Aziji, za vrsti jezuitskih misijonarjev iz 17. in 18. stoletja, med katerimi naj omenimo le pionirskega raziskovalca zahoda sedanjih ZDA p. Marka Antona Kapusa, misijonarja in velikega učenjaka p. Avgušтина Hallersteina, ki je deloval na Kitajskem ter misijonarja na Kitajskem in v sedanjem Vietnamu p. Ivana Krstnika Mesarja, ki mu je le smrt zaradi bolezni v vietnamski ječi preprečila, da ni bil uradno proglašen za mučenca in s tem tudi za prvega slovenskega svetnika. Poleg jezuitov so v tem času v misijonih delovali tudi slovenski misijonarji, pripadniki drugih cerkvenih redov, zlasti frančiškani in kapucini. Naslednji dve poglavji svojega zgodovinskega orisa avtor posveča dvema misijonskima področjema v ZDA in v Sudanu ki sta dandanes vseeno dovolj znani, zlasti zaradi velikih osebnosti njunih začetnikov, škofa Friderika Irenej Baraga in Ignacija Knobleharja. Ob Baragu avtor temeljito predstavi tudi drugo in po krivici nekoliko manj poudarjeno veliko misijonsko osebnost v ZDA iz prve polovice 19. stoletja - Franca Pirca, kot tudi vrsto drugih neposrednih Baragovih sodelavcev: Andreja Skopca, frančiškana p. Otona Skolo, Lovrenca Lavtizarja, ki je zmrznil na eni od svojih misijonskih poti ter Baragova naslednika na škofijskem sedežu, Ignacija Mraka in Janeza Vrtina. Posebno poglavje posveti tudi drugemu rodu slovenskih misijonarjem med Indijanci predvsem za zahodu ZDA v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. Omenimo le nekatere izmed njih: Ignaca Tomazina, Janeza Žužku, Alojza Pluta, Jožefa Buha, misijonskega škofa Jakobu Trobcu ter redovnika benediktinca p. Simona Lampeta in p. Bernarda Ločnikarja, ki je postal opat opatije St. John v Minnesoti.

Manj kot omenjeni slovenski misijonarji v ZDA so znani slovenski misijonarji in misijonarke v Srednji in Južni Ameriki v 19. in v 20. stoletju. Razen med tamkajšnjimi Indijanci so delovali tudi že me prvimi slovenskimi izseljenci. V Braziliji in drugje v Južni Ameriki (Paragvaj, Patagonija, Čile, Bolivija, Kolumbija, Ekvador, Peru, Venezuela) ter v srednji Ameriki (Mehika, Nikaragva, Honduras), so v drugi polovici 19. stoletja delovali kapucini, med njimi zlasti p. Serafin (Janez Krstnik) Madon, pridružili pa so se jim šolske in usmiljene sestre, in hčere Marije pomočnice, salezijanci in še nekateri drugi redovni in svetni duhovniki.

Posebno poglavje ne namenjeno slovenski misijonski dejavnosti v 20. stoletju v Aziji, predvsem na Kitajskem in v Indiji. Na Kitajskem so na cerkvenem in tudi na svetnem področju širjenja izobrazbe in omike delovali frančiškani, misijonarke frančiškanke Brezmadežne, lazaristi in še posebej salezijanci s svojima najvidnejšima predstavnikoma Jožefom Kerecem in Andrejem Majenom. Slednji je po izgonu iz Kitajske po zmagi komunistične revolucije dolga leta deloval v Vietnamu, dokler ga ni iz podobnega vzroka doletela ista usoda. Slovenski misijonarji so razen na Kitajskem delovali tudi na raznih drugih krajih v Aziji (Hongkong, Tajvan, Japonska, Filipini, Indonezija, Papua- Nova Gvineja, Tajska, Burma, že omenjeni Vietnam). Zlasti na Tajvanu se je zaradi svoje naravnost nadčloveške dejavnosti v zavest ljudi neizbrisno vtisnil prvi slovenski laiški misijonar zdravnik kirurg dr. Janez Janež. Posebni poglavji sta namenjeni slovenski misijonski dejavnosti v Indiji, zlasti slavnemu jezuitskemu misijonu v Bengaliji, ter slovenski misijonski dejavnosti v Afriki in na Bližnjem Vzhodu pred drugo svetovno vojno. Med obe je avtor vključil poglavji o misijonskem tisku, zlasti reviji Katoliški misijoni, misijonskem središču slovenskih lazaristov v Grobljah in misijonskih družbah v Sloveniji kot spodbujevalcih zavzetosti Slovencev za misijonsko delovanje, vse v času med obema vojnoma. Pregled zaključujejo poglavja o misijonskem razmahu po drugi svetovni vojni, katerega gibalno so bili najprej slovenski izseljenci, zlasti tisti v Argentini, kasneje, po postopnem mehčanju režima, pa tudi Slovenci iz matične domovine. Zlasti je naglašeno slovensko delovanje na Madagaskarju, v Zambiji, ki je slovenskim jezuitom pomenil nadaljevanje njihovega misijona v

Bengaliji, v Ruandi in Burundiju, kjer v peklu ponavljajočih se državljskih medetničnih spopadov vztrajajo slovenski salezijanci, v Zairu oz. Kongu, Togu, Tanzaniji in še kje. Zaključni poglavji sta namenjeni predstavitvi podpore misijonskemu delu med našimi rojaki na Koroškem, v Italiji ter med izseljenci v Severni in Južni Ameriki ter zgodovinskemu prikazu zanimanja za podporo misijonskega delovanja med Slovenci v matični domovini v 20. stoletju s posebnim poudarkom na delovanju organizatorja misijonskega dela med Slovenci in sicer tudi velikega strokovnjaka za etnologijo zunajevropskih ljudstev dr. Lamberta Ehrlicha ter na obnovo zanimanja za misijone v zadnjih desetletjih 20. stoletja.

Kot priča kar 567 opomb, je pričujoči oris slovenske misijonske zgodovine nastal na podlagi temeljitega študija zlasti literature in časopisnih virov. Tako najpomembnejša misijonska literatura, kot tudi najpomembnejši časniki in revije, ki so objavljali prispevke za misijonsko tematiko, so še posebej navedeni. Prav tako je objavljen tudi obsežen, abecedno urejen seznam slovenskih misijonarjev in misijonark od najstarejših časov do danes z navedbami letnic rojstva in smrti, področja delovanja in morebitni pripadnosti redovni skupnosti. Knjiga je bogato ilustrirana s črno-belimi in barvnimi fotografijami in drugimi ilustracijami iz gradiva, ki ga hranijo Nadškofijski arhiv Ljubljana, Arhiv Slovenije, Misijonsko središče Slovenije in še nekatere druge podobne ustanove.

Knjiga Na misijonskih brazdah Cerkve ni znanstveno delo v najožjem pomenu te besede, saj se je avtor očitno namenoma zaradi značaja založbe, pri kateri je delo izšlo, in njene širše "ciljne publike" odrekel pritegnitvi domačih in tujih arhivskih virov. Te kot dolgoletni vodja Nadškofijskega arhiva pač nedvomno zelo dobro pozna. Kljub temu zavestno izbranemu poljudnemu pristopu pa daje knjiga tudi zahtevnejšemu uporabniku obilo dragocenih cerkveno- in splošno zgodovinskih podatkov, biografskih in drugih. Kot smo že poudarili v uvodu, je zapolnila še eno vrzel v našem poznavanju slovenske cerkvene, in ne samo cerkvene zgodovine. Nedvomno je bila zelo posrečena zamisel celjske Mohorjeve družbe, da jo je uvrstila v svojo redno letno zbirko in ji tako omogočila, da je poleg znanstveno-strokovne dosegla tudi najširšo slovensko javnost.

Andrej Vovko

Janez J. Švajncer, *Vojna zgodovina, DZS, Ljubljana,* 1998, 502 str.

Kdor vsaj malo pozna tematiko knjige, ki jo predstavljamo, mi bo nedvomno pritrtil, da se je njen avtor, novinar, publicist, književnik, vojaški zgodovinar, častnik slovenske vojske, strokovnjak za vojaške uniforme, znake, zastave in odlikovanja, pobudnik slovenskega vojaškega muzeja in še kaj, Janez J. Švajncer lotil naravnost gigantske naloge: zajeti v eno samo knjigo, čeprav velikega formata in na preko 500 straneh, vse vojne v nekaj tisočletni krvavi zgodovini našega nemirnega planeta. Avtor se je težavnosti svojega dela vsekakor zavedal, kot o tem priča predgovor v knjigi. Pričujoča zgodovina v eni sami knjigi je tako lahko le kalejdoskopsko-kronikalni sprehod skozi čas z nizanjem vrste "zgodb", kjer avtor po svoji presoji namenja temu ali onemu vprašanju, temu ali onemu praviloma večjemu vojnemu spopadu več ali manj pozornosti, pretežno na podlagi kompi-

lacije podatkov iz že obstoječe literature. Kot preberemo na zadnji strani ovitka knjige, je avtor za ta pregled 300 vojn in 60 bitk uporabil 600 predvsem barvnih fotografij in ilustracij, 100 življenjepisov znamenitih vojskovodij ter 300 splošnih vojnogodovinskih poglavij, citatov, preglednic, anekdot in drugih zanimivosti.

Podobno kot je imel nemajhne težave avtor, pa jih ima nujno tudi poročevalec o njegovem delu. Praktično nemogoče se je v enem dihu prebiti skozi vse obilje gradiva v knjigi. Treba je pač ravnati tako, kot bo po vsej priliki ravnal povprečni uporabnik Švajncerjeve Vojne zgodovine: zaustavljati se temeljiteje ob njenih posameznih delih. Na nivoju knjige kot celote pa lahko poročevalec najbrž zgolj bolj ali manj uspešno otipa tako njeno "tehnično vrednost" kot tudi njen "umetniški vtis". Vsako preveliko poseganje v podrobnosti je nehvaležno in do avtorja lahko tudi krivično.

Zaradi vsega tega naj najprej na kratko predstavimo vsebino knjige. Njena začetna poglavja so posvečena najprej zgoščenemu povzemanju teoretičnih razmišljanj o vojni, vojni kot zlu, vojni "božanskega porekla" ter različnim tipom vojn. Sledi jim podobna predstavitev vojne zgodovine kot dela obče zgodovine, kot dela zgodovinske vede, kot zgodovine vojn, vojsk in večine vojskovanja, kot spodbude in izkušnje, vprašanj ponarejanja resnice, poudarjanja pozitivnih podrobnosti, herojstva, časovne distance, vojaške propagande, če navedemo le nekatera najvidnejša poglavja v tem delu knjige. Ta lahko bi rekli kar teoretična poglavja so zelo bogata z najrazličnejšimi podatki in nudijo zaradi nizanja velikega števila nazornih primerov tudi zelo živahno branje.

Sledi glavnina Vojne zgodovine, ki v kronološkem redu niza komentirani seznam vojska od najstarejših spopadov na začetku človeške zgodovine pa vse do leta 1998, torej do končne redakcije knjige. Po omenjenem letu se pač svet ni ustavil in medtem smo "bogatejši" za nekaj novih vojn. Pregled začenja pri vojnah starega Egipta, Bližnjega in Srednjega Vzhoda, Indije, Kitajske, celinske Evrope, stare Grčije in Rima. V srednjem veku predstavlja vojne Bizanca, Langobardov, Frankov, Avarov, Arabcev, Vikingov oz. Normanov, križarske vojske, vojne Turkov, japonskih šogunov, Mongolov, Švicarjev ter vojne na britanskih otokih. Poglavje zaključuje z vojno, ki ima še vedno nedvomno časovni "svetovni rekord" - stoletno vojno. Bolj ko se bližamo novejšim časom, daljši postajajo seznam vojaških spopadov v kazalu knjige. Tako jih je v poglavju o dobi novega strelnega orožja predstavljenih 27, od vojn čeških husitov do ameriške vojne za neodvisnost in vojn z Indijanci z nedvomnim vrhom v tridesetletni vojni, ki je s preko 5 milijoni civilnih žrtev prebivalstvo nemških dežel zmanjšala za tretjino.

Se bolj vojno "plodno" je naslednje zgodovinsko obdobje od francoske meščanske revolucije leta 1789 pa do prve svetovne vojne. Tu naštejemo kar 70 predstavitev vojnih spopadov po vsem svetu, od koalicijskih vojn fevdalnih velesil proti nadležni mladi francoski republiki, pa do prve in druge balkanske vojne na predvečer prvega svetovnega spopada. V ostri globalni konkurenci bi tu lahko posebej izločili nekatere vojne, ki so že imele določene osnovne značilnosti bodočih svetovnih klanj: ameriško državljansko, avstrijsko-prusko, francosko-nemško ter rusko-japonsko. Obdobje med prvo in drugo svetovno vojno, ki sta v knjigi temeljito predstavljeni, se lahko "ponaša" samo z enajstimi predstavitvami vojnih spopadov, med njimi z v marsikaterih pogledih "generalko" druge svetovne vojne - vojno v Španiji. Čas od konca druge svetovne vojne pa premore po kazalu 42 predstavitev vojaških spopadov, zunaj kazala sta jim dodani še dve, zadnje je namenjeno najnovejšemu spopadu na Kosovu, ki je svoj vrh z operacijo "Zavezniška sila" doživelo leta 1999, ki pa je že zunaj okvira knjige. Knjigo zaključujejo bogat seznam "priporočljive literature za posamezna obdobja in teme" ter zelo obsežni stvarno in imensko kazalo.

Že omenjeno avtorjevo nizanje vojnih "zgodb" po kronološkem redu od najstarejših do najnovejših pa ni preprosto linearno, ampak je pester in zanimiv preplet različnih zvrsti predstavljanja vojne zgodovine. Osnovne, praviloma kratke in pregledne opise vojskovanja dopolnjujejo samostojni sestavki o vsakokratnih tipičnih vrstah orožja, načinih vojskovanja in vojne organizacije, ki se prepletajo z zelo podrobnimi, natančnimi opisi najpomembnejših bitk, ki jih dobro dopolnjujejo zelo pregledni zemljevidi z vrisanimi razporedi vojska in njihovimi odločilnimi premiki med bitkami. Prestavitev popestrijo še odlomki iz svetovno znanih leposlovnih del, anekdote, ustrezne znamke ter številne ilustracije, risbe in fotografije prizorov vojskovanja, vojskovodij, značilnega orožja. Avtor na več mestih tudi prepričljivo dokaže, da je strokovnjak tudi za vojaška odlikovanja.

Povsem razumljivo je, da so se v tako obsežno delo prikradle tudi napake, kot tista na strani 411, da naj bi v državljanski vojni v Angoli leta 1976 s kubansko (in zlasti s sovjetsko pomočjo, ki je avtor ne navaja) zmagala UNITA, v resnici pa je zmagala FNLA, ali pa na strani 447, da je znana ameriška avtomatska puška M-16 začela svojo pot pod oznako armalite (po prvem izdelovalcu) M-15, v resnici pa je bila ta oznaka AR-15. Kaj več jih v tem kratkem prikazu pač ne nameřavam navajati.

Bolj odločilni kot take stvarne napake so za sicer nedvomno visok tehnični in umetniški vtis nekateri avtorjevi splošni poudarki vojnih dogodkov, ki so še vse preveč pod vplivom zelo enostranskih uradno zapovedanih predstavitev vojnih dogodkov, kot smo jih bili deležni v prejšnjem jugoslovansko-slovenskem totalitarnem režimu. Medtem ko v ogromni večini teksta avtor uporablja umirjen in uravnotežen način podajanja, pa v manjšem delu naletimo na nekatera še vedno "stara" in pristranska poimenovanja in sodbe, povezane z medvojnimi in povojnimi dogajanjem v Sloveniji. Gre predvsem za vprašanje državljanske vojne, poimenovanje slovenske protikomunistične strani, precej nerodno razlago povojnih zunajsodnih množičnih umorov v Sloveniji ter za predstavitev nekaterih vidikov vietnamske vojne. Ko tam povsem upravičeno navaja ameriške in južnovietnamske vojne zločine, niti z besedo ne omeni severnovietnamskih in vietkongovskih, n. pr. vsaj nekaj tisoč pobitih civilistov med v svetu sicer zelo znanim pokolom protikomunističnih civilistov v zasedenem Hueju med ofenzivo Tet leta 1968. Zanimivo je, da takih poudarkov tako ne zasledimo pri obravnavanju pogostih vojn Izraela z njegovimi arabskimi sosedi, kjer smo bili v časih bivše Jugoslavije deležni podobnega režimskega navijaštva za arabsko stran.

Vojna zgodovina Janeza J. Švajncerja ni in že zaradi svojega obsega ne more biti znanstveno delo. Vemo, da tovrstne vojaške zgodovine zavzemajo desetine knjig zgolj za posamezne vojaške spopade ali celo samo za prikaz ene v tak spopad vključene strani oz. države. Je pa dragocen in zelo koristen strnjen pregled, kjer lahko tako strokovnjak kot zainteresirani laik na enem mestu in v zelo živahnem in pestrem okolju najdeta osnovne podatke o vojaških spopadih skozi čas ter, če želita, tudi koristna izhodišča za nadaljnje poglobljeno raziskovanje te nedvomno senčne plati človeške zgodovine.

Andrej Vovko

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
(71/36) letnik, 2000, zvezek 3

S sodelovanjem uredniškega odbora uredil Darko Friš - Izdajata Univerza v Mariboru
in Zgodovinsko društvo v Mariboru
Lektor: Boris Svetel - Prevodi - Sergej Flere - Zdenka Semlič Rajh
Računalniški prelom Ivanka Pučko s. p. - Natisnila Tiskarna Florjančič tisk, d.o.o.

ISSN 0590-5966

9 770590 596603